

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 37(09)(477,43/44) «195...»

В. А. Косаківський

З ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.
(ЗА СПОГАДАМИ ЖУКА М. З. (1908-2015))

У статті на основі спогадів вінничанина Жука М.З. (1908-2015) подано важливі моменти історії освіти на Поділлі в першій половині ХХ ст. Значне місце займають спогади про Вінницький педінститут, викладачем якого з 1938 по 1949 рр. був оповідач.

Ключові слова: освіта, Поділля, церковно-приходська школа с. Комарівка, агропрофшкола в Умані, Уманський педтехнікум, Ленінградський педінститут ім. Герцена, Вінницький педінститут.

Історія освіти надзвичайно важлива і цікава тема для дослідження. Ми маємо ряд наукових праць, на сторінках яких висвітлено різні аспекти цієї теми. Це переважно наукові статті, рідше – наукові збірники, присвячені цій тематиці, та монографічні дослідження. Впродовж останніх років ряд науковців у своїх працях висвітлювали різні аспекти історії освіти як на Поділлі, так і в Україні загалом.

Так, Вороліс М.Г. у праці «Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині ХІХ ст.» розглядає різні аспекти шкільної освіти того часу, відзначаючи при цьому, що на 1891 р. в Подільській губернії існувало 460 церковнопарафіяльних шкіл та 728 шкіл грамоти [1, с. 36]. Цінним джерелом з історії освіти у м. Вінниця є праця Омікрона «Вінницькі мури – як джерело освіти в краї» [2]. Становленню навчальних закладів освіти у Вінниці на початку ХХ ст. присвячена стаття Пугач В. М. [3, с. 188-192]. Вартою особливої уваги та наслідування є монографія Перерви В. «Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст.». Автор, на основі великого масиву архівних джерел, досліджує історичний шлях шкільної справи в містах і селах Правобережної Київщини [4].

Значний масив публікацій присвячено історії освіти на Поділлі й в Україні 20-40-х рр. ХХ ст., тобто в радянський час. Лойко О.О. у статті «Шкільна освіта на Вінничині в період НЕПу» зазначає, що становлення системи народної освіти на початку 20-х рр. відбувалося в надзвичайно складних умовах і вимагало значних зусиль не лише вчительства і влади, а й всього населення [5, с. 164]. Особливостям розвитку загальноосвітньої школи в УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. присвячена стаття Кахно І. В. та Ніколіної І. І. [6, с. 49-51]. Ніколіна І. І. у своїй праці розглядає стан шкільного будівництва і забезпечення загальноосвітніх шкіл приміщеннями в УРСР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. [7, с. 66-71]. Історіографічний огляд становлення та функціонування радянської системи освіти в УРСР 20-30-х рр. ХХ ст. здійснив Васильчук Г. М. [8, с. 355-362]. Про особливості функціонування навчальних закладів Вінниччини в період нацистського режиму (1941-1944 рр.) йдеться в публікації Зінька Ю. А. та Григорчука П. С. [9, с. 132-136].

Деякі аспекти історії освіти висвітлюються на сторінках збірника наукових праць «Освіта, наука і культура на Поділлі», який є щорічником і видається Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка [10]. Різним питанням історії освіти на Поділлі присвячені Матеріали ХХІІІ Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, яка пройшла у Вінниці у 2011 р. [11].

До 100-річчя від часу заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, яке відзначали у 2012 р., було видруковано також дві колективні монографії: «Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912-2012) : ювілейна книга» та «Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення». В обох книгах детально подана історія становлення і розвитку педуніверситету та інституту історії, етнології і права [12; 13].

В контексті історії саме цих двох установ подаємо у цій статті спогади колишнього викладача історії Жука Мирона Захаровича (1908-2015), який працював у Вінницькому педінституті з 1938 по 1949 р. Про найстарішого освітянина Вінниччини писала краєзнавець

Л. Семенко [14, с. 345-349]. Про роки роботи на історичному факультеті педінституту Жука М.З. знаходимо відомості в книгах «Вінницький державний педагогічний інститут: історичний нарис 1912-1997» та «Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення» [15, с. 19; 13, с. 31-48]. А особова справа колишнього викладача і до сьогодні зберігається в архіві педуніверситету [16].

Автору двічі вдалось зустрітись з Мироном Захаровичем. Перша зустріч відбулась 18 червня 1998 р. На зустрічі був разом з Соломоною (Каросвою) Т. Р. На той час ми були співробітниками Вінницького обласного краєзнавчого музею. Друга зустріч відбулась 1 квітня 2010 р., коли Мирону Захаровичу йшов 102 рік. За сприяння Шевчука А.А (племінника Жука М.З.), автору та В. С. Рудь (на той час студенту інституту історії, етнології і права ВДПУ ім. М. Коцюбинського) вдалось зустрітись з Мироном Захаровичем і взяти у нього інтерв'ю, яке було записане на відео. Частина відеозапису спогадів, які стосуються подій часів Першої світової і Громадянської війни в рідному селі респондента була опублікована у «Матеріалах всеукраїнської наукової конференції «Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.», яка відбулася у Вінниці 3-4 квітня 2015 р. [17, с. 292-295].

Мирон Захарович Жук народився 20 серпня 1908 р. в с. Комарівка, колишньої Теплицької волості Гайсинського повіту Подільської губернії, нині с. Комарівка Теплицького району Вінницької області. Закінчив Комарівську церковно-приходську школу, Уманську агропрофшколу, Уманський педтехнікум, Ленінградський педінститут, а з 1938 по 1949 рр., за виключенням років війни, працював у Вінницькому педінституті. Згодом і до виходу на пенсію – інспектор шкіл Вінницького району.

Нижче подаємо частину спогадів Жука М. З., які стосуються історії освіти на Поділлі в першій половині ХХ ст. Про навчання в церковно-приходській школі у рідному селі Мирон Захарович згадав:

«Я багато пам'ятаю. С 15-го я вже пам'ятаю, бо мені було сім років. Я вчився в церковно-приходській школі. Тоді всі сільські школи називались церковно-приходські. Всі Трохлітки в силі. Три групи говорили. То вони називались всі церковно-приходської. Це не обов'язково щоб там ти йшов десь після цього, мол, в церкву там, священни [ка]ми. Ні. Просто початкова школа називалась... церковно-приходська. То тож я помню, починаючи десь з другого..., з другої групи називались не класи, а групи. Церковно-приходська школа села Комарівки, Теплицької волості Гайсинського, Гайсинського уезда, Каменец-Подольської губернії. Каменец-Подольская губернія, Гайсинский уезд, Теплицкая волость, село Комаровка, церковно-приходская школа.

От я в п'ятнацять..., в п'ятнадцятому році, мені було 7 років, мене вже батько завів. А міні недалеко, отак [показує рукою] радом була школа. Тоді я вже пішов в церковно-приходську школу, на русском яз..., на російській мові, на русском языке. Вот. Да. Був один вчитиль на три групи. Велика класна кімната [показує рукою], так квадратних метрів, з шіздцят квадратних метрів. Бо тоді, бо потім зробили там хату читальню. То я добре знаю. От. Там три групи і ходить з лінійкою вчитиль один по класу. Одні готовлять арифметику, другі чістопісаніє. Це каліграфія. Чістопісаніє! Ето нужно пісать так шоби ти міг написати – Є в о [показує пальцями руки] Імператорское Велічество. Це як кудись жалоби пишеш, кудись, то треба зверху такой епіграф «Єво Імператорское Велічество». На любом, на любом прошеніі. То ету, етот епіграф треба написати дуж-же красиво. От. І чістопісаніє мало кому удавалось з наших. Міні ни вдалось, шоб вивисти це так красиво, шоб можна це написати. От. А взагалі чістопісаніє вчили красиво писати. Це треба було. Бо підеш на службу в армію, треба буде писати пісьма до дому, казали. То вміти треба писати [сміється]. Церковно...

От я в п'ятнадцятому, я помню вже. Шіснацятий. А в сімнацятomu – ми вже бігаєм кругом школи і кричимо: «Цара скинули! Цара скинули! Слава Україні!» ». А до того ми ни чули такого слова. Але тут буквально через кілька днів вже була..., вже в нас в силі носили портрет Шевченка. Вот. Десь молнієносно, шо я навіть не знаю звідки, портрет Шевченка, демонстрації в силі. Болото вот так [показує рукою] по коліно. Сільські хлопці, дівчата... Сільські хлопці, дівчата, солдати, які прийшли с фронту, покинули фронт, прийшли прямо з гвинтівкою додому і тоже в цих демонстраціях. Носимо всі... Носят всі портрет Шевченка окутаний рушником. От. А ми собі бігаєм за цею..., бо ми ж це... А ці старші ходят і значіт вже співають «Ще не вмерла Україна». Бистро було це все доставляно. Навіть не знаю ким. Це вже було зразу весною, в

березні, в квітні сімнадцятого року. О! Це вже я помню прикрасно. Ми бігаємо, кричимо: «Свобода! Свобода! Свобода!». А бабки із-за тину кричать: «Хто ж дурним дає свободу!? Ви ще будете плакати від цієї свободи! Хто ж таким темним дає свободу!?!». Це бабки, а ми з демонстрації... ..

Студентом як стали?

Як я став студентом? Ой міні це слово дуже приємне. Міні батько весь час... Батько як прийшов с плену з Японії... Я ні помню як він прийшов з плену, але далше батько вже старався щоб я ходив у школу церковно-приходськую. Потім в Теплицьку семилітку. То він часто повторав це слово: «Шо, щоб ти мені вийшов у студенти!». А для нього... Він був зовсім ні грамотний. Али це слово «студент» він запомнив. «Шоб ти мені вийшов в це слово». От. І я поступив в Умані в профшколу, агропрофшколу, в Софіївку. Але там, значить, в агропрофшколі називали нас учнями. А технікум, тоже агротехнікум, це ми в одному будинку в Софіївці – студенти. Для того шоб попасти в технікум, треба закінчити агропрофшколу, тут же в Софіївці. От. То ми... Я мріяв як це, як би мені пройти, и-и, три роки шоб попасти в студенти. Але я так і не витримав, тільки два роки я був у Софіївці в агропрофшколі. А Софіївка до революції мала шефство с Канади. В Софіївці ще була традиція канадська. Знання, знання добрі давали в профшколі і в технікумі. Але я тільки два роки провчився в профшколі і пішов в педтехнікум, бо там вже я могу бути студентом. Пішов в Уманський педтехнікум і вже. А технікум тоді вважався вищим учбовим закладом, закладом. А інститути на Україні були ліквідовані. Залишилося тільки декілька: ІНО Київське, ІНО Харківське, ІНО, а то всі останні технікуми вважалися вищими учбовими закладами. Але не мали права називатись ІНО, а технікуми. То я пішов з Софіївки в педтехнікум Уманський. Мене прийняли без екзаменів. Я одержав в Софіївці хороші знання за два роки і мене прийняли на перший курс в Софіївку..., в цю, не на перший курс, а на другий курс вже в Уманському педтехнікумі і я став студентом. О! Як я вже став студентом в технікумі і міні дають стіпендію, вже в Уманському педтехнікумі, стіпендію: 10 рублів. 21 рубиль стипендія. Ділили на двох, щоб більши охопити студентів. То я із студенткою Сінельник Ніною... По 10.50 на нас розділили. Вот. То за тих 10.50 я снідав, обідав і вичерав. Яйце коштувало копійка. На сніданок завжди яйце, в педтехнікумі, яйце, ковбаси кусочок, причому ковбаса прикрасна. Такі шо тільки міністри таку ковбасу їдять. Ковбаси кусочок і чай. Сніданок, обід і вичера в педтехнікумі за цих 10.50. О брат! І я ще пальто узяв у расрочку в уманському універмазі. І в тому пальто... Бобрикове. Я вже ходив в пальто. Там у мене е... е-е-е. Я в кожусі зразу був. Є фотографія. Студент в кожусі, в цьому... така будьоновка. А далше я вже був студентом в цьому, и-и-и, бобриковому пальто. І потом в цьому бобриковому пальто ще вчителював три роки в гайдамацькій Лисянці, в бобриковому пальто. І ще поїхав в Ленінград вчитися в цьому бобриковому пальто. [Сміється]. О брат, ні так як типер п'ядісят штук [одягу] в дома. Та нікому воно не потрібне. А тоді одно пальто маєш, зато таке, шо можиш сто років ходити. То я в тому бобриковому пальто... Отак я став студентом. Студентом я був у 30-му році. 15 березня нас випускали досрочно. Бо треба було загальнообов'язкове навчання, шоб всі зразу були вчені. Сталін поставив завдання шоб всі зразу вчилися, вчилися, вчилися.

І нас 15 березня викликали в міліцію, хлопців с педтехнікума Уманського: «Поїдите на педпрактику!». Оділи нас в шинелі. Дали вінтовки. В сусідній кімнаті патрони. Вінтовка. Вибирай собі яка... Це 15 березня 30-го року. Вибирай, яка тобі підходить. Та вінтовка на мотузку, та гвинтівка на цепу ж, на цепочці, та гвинтівка на ремушку. Вибирай собі вінтовку, бири патрони в слудущій кімнаті і на вокзал. Шо таке? Шо це за педпрактика? Ніхто нам нічого не каже. Поїзда, вагони... Приїхав на вокзал. ...

Приїхав на вокзал. Начальник окрмиліції уманської Пінчук, два ромба [показує руками на місце петлиць]. Красивий мужчина. Парабелум по зимлі тягниця. Підійшов до нас. А ми всі в шинилях. Цим шинилям вже по 100 років. Вони вже тухлі лижали ці шинилі, ці. Він так пройшов, подивився. Так сказав: «Почистит вінтовки». Він довго з нами не говорив. Бо дихати нима чим. Бо шинелі... Такий запах від цих шинелів [сміється]. Вот. «Через полчаса поєдм. Узнаєте куда». Шо таке? Нічого. Да, а шинелі наділи ми на свої пальто. От. А шапка в кого яка. Проїхали Христинівку. Там якісь жінки пробують сідати в наш вагон. Але підходить одна: «О, це махновців визут! Це махновців визут! Це я з ними не поїду». А їх і не пускають.

Приїхали в Оратів заганяти мужиків в колгосп. От чога нас привезли сюди! Ви чуєте? Сило... Оратівський район. Оце такі..., така в нас була педпрактика остання. Привезли в сило

.....
Підвисоке Оратівського району щоб не допустити волинки, бо почалась по всій країні. Почались виступи. Вони називались «волинки». Пожари проти колгоспів. І так ми там просиділи в силі місяць: діжурили коло коней, коло, и-и-и, сільськогосподарського знаряддя, щоб не розбирали. І частина нас на сході. Кожен день, зранку до вечіра збори, збори, збори сільські. А сусіднє село вже Животів Оратів... Жашківського району, там вже горить колгосп. Ми вночі бачимо там... А в нас слава Богу, значіт. То ми вже потім зрозуміли, чо нас везли. А нам ніхто не сказав і там чо. От. На квартири нас розставили. На квартирах хазяї давали нам їсти. Колгосп їм там давав. Вот. І так я місяць побув там. Сило засіяло. Колгосп не розбігся. На..., на сходах кожен день ми сидимо. Один на один день на сходах. Другий день другий. На другий день у другому місці. Сидиш коло сільської тюрми. Була тюрма сільська одна спеціально там, там, там. От. І так ми місяць побули. Після того приїхав в Умань. Дали нам за цей місяць, визвали, ше стипендію і на педагогічну роботу» [18].

Закінчивши в 1930 р. Уманський педтехнікум М. З. Жук був направлений в с. Бужанка Лисянського району на Київщині, де працював до 1933 р. директором фабрично-заводської семилітки [16, арк. 88 зв.]. Саме тут розпочалась його педагогічна діяльність:

«Вот так я став педагогом. О! У Лисянський район, гайдамацьку Лисянку. Отуди я приїжаю. Вже я ни в шинелі. Шинелю здав в Умані, всьо це здав. Приїхали туди і там почав вчителювати. Три роки провчитилював, 30-33-ій. Там пирижив голод, все це нещастя, шо було. Голод 33-го року.

Звідти їздив на з'їзд журналістів в Харків. Від станції Звінігородка до Харкова, майже на кожному вокзалі, там де зупинялися, пощі на кожному вокзалі ходили пухлі. Ми приїхали на вокзал. Я приїхав в Харків. В Харкові повний порадок. В город ни пускают пухлих. Хто там на вокзалах де, забирає миліція. В городі повний порадок. Я в городі два дня був, в Харкові на з'їзді журналістів. Писали записки ми Питровському і Скрипнику. Сиділи в президії вони – Питровський і Скрипник. «Чи відомо Вам, шо голод на Україні?». Питровський нічево не відповідав, нічого. Сидів у президіуме Скрипник... Петровський кілька слів сказав, е-е-е, яке завдання журналістів там все... А на наші записки ніхто нічого не відповідав. Вот. Два дні побули там. Площадь Тевелева. На цій площаді якийсь там був будинок, в якому був цей з'їзд. Звідти нас... Да, нас там кормили харашо. Порадок був. Голоду ніякого в Харкові не було. І їздили ми на заводи. Вот. На зустрічі з робочими. От. Подивитись як працюют заводи. Всьо нормально. Три роки провчитилював, був у Харкові» [18].

Згадав Мирон Захарович особливий випадок із педагогічної діяльності тих років:

«Вот, як ми шукали наш націоналізм. Приведу Вам ше один приклад. Такий шо Ви не повірити. В Жаб'янській школі, в Лисянці... Вот. Воно Вам не потрібне канешно. Але. Я про це писав і в журналах і в газетах. Вчитель Ковальський організував кружок юнатів, кружок юнатів. Ця Жаб'янка, це село під Лисянкою. Це 30-ті роки. Збісались люди на націоналізмі. Всьо, скрізь шукают націоналізм, скрізь шукают націоналістів. Грушевський – націоналіст, Кобець – націоналіст. Жаб'янський вчитель Ковальський тоже націоналіст. І перевели слово – юний націоналіст, юний натураліст – юний націоналіст привели наші критики і Ковальського арестовали і растреляли. Невідомо де діли вчителя Жаб'янської школи Ковальського. Пишу..., а він організував кружок «юнатів». Шо таке юнати? Юний натураліст він організував при школі. Вот, яке було, яка била дурость з цими націоналістами. Так шо тут..., націоналісти палки з двумя концами. І я тут тоже бачу, шо зараз... люди тоже помішались» [18].

В 1933-34 рр. педагогічну діяльність він продовжив на посаді учителя історії залізничної середньої школи на станції Христинівка [16, арк. 88 зв., 89]. Про це коротко згадав: «А рік в Христинівці, в залізничній школі, після цього. Вот» [18].

З 1934 по 1938 рік Мирон Захарович навчався на історичному факультеті Ленінградського педінституту імені Герцена [16, арк. 89]. Про роки навчання в педінституті згадав наступне: «І с 34-го Ленінград. В Ленінграді студентом. Знов студентом в такому ВУЗі [показує рукою], в якому зичу Вам, може Ви і в лучому, я не знаю. Но це був дуже хороший ВУЗ: інститут імені Герцена. Лектура: академік Тарле, академік Струве, академік Греков. Ето всьо Колоси науки. Тільки в енциклопедії їх імена. Академік Мар. Такі от.

В інституті я одержував повишену стипендію. Ну, я вже за... як хороша... Хороша в мене була успішність. Вот. Да. Чотири роки провчився в Ленінграді в інституті. Жив на Невському. Зразу дуже було прекрасно. А самий страшний був 1 грудня 34 року, коли вбили Кірова. Сами ми готовили, готовили... Інститут був воєнізований. Ми готовили воєнну топографію якраз.

Прибігла сусідка-студентка, а ми на Невском жили. Якщо Ви були в Ленінграді? Так, и-и-и..., Ви мабуть були в будинку де помирав Пушкін, на Мойке. То в плечах цього будинку наш гуртожиток. Там я чотири роки жив. І от ми ночью біжимо. Ночью зразу покидаємо его, біжимо в Смольний. По Невському маса..., наш інститут... Вже ніч, але теплота прямо і погода хороша. Темно вот. З нами... До нас... Текстильний інститут разом тоже. Студенти звідти ринули. Фінансово-економічний... Добігли тільки до Московського вокзала. Дальше нас не пустили. І з Кіровим ми вже прощались на другий день в Таврічеськом палаці. Це вже було другого. І вже 2 грудня 34-го страшний сніг, метель, нещастя. А вот в той день як його вбили, вот, як ми бігли, була прекрасна погода. То ми вже цілий день простояли на Мойці. І тільки надвечір нам удалось пробитись крізь колони робочих, бо робочих пропускали раньчи до..., и-и-и-и, на-на, на прощання с Кіровим. Да. Аж над вечір ми в Таврічеській. Ти не був у Таврічеському палаці? Там музей зараз. Да. Там ми простились с Кіровим і потом началось вже нове, інше життя. Но це довго Вам розказувати. Цього знову Ви ніде не вчитаете. Про це можуть тільки розказати ті 660 тисяч, які лижат на Піскаровском кладьбищі. Потому що во время блокады загинуло 660 тисяч. Все основне населення Ленінграда вимерло. В Ленінграді фактично нове населення прийшло після війни. Вот. То нове населення навіть і не знає, який то був Ленінград в ці... Вот. Отакої брат. Почті всьо населення загинуло ленінградське. 660 тисяч на Піскарьовском кладьбищі. От. Дальше. Е-е-е. Ті були на фронті – загинули, а ті, и-и-и, загинули... По ледяному мосту як блокада его... І я приїхав в Ленінград після... А я ж працював і трошки підробляв, и-и-и, цим, екскурсоводом в Ленінграді до війни. Як був студентом, підробляв. Да. Приїхав в Ленінград вже після війни, після цього всього. Нове населення, нові люди. І ці нові, цього, що я кажу, для них Кіров навіть «хто це такий?». Вот. Так що я в якісь мірі жива мікро, мізерна, макоподібна історія. Це случайно, бо я прийшов в свій інститут Герцина тоже, ті викладачі, професура, які були, одні виїхали, другі померли по старості, а ті загинули там-ето. І тоже зовсім нові-нові люди, нове всьо. Вот.

Мирон Захарович, які предмети Вам викладали в Інституті?

Ну вот. Нова історія. Академік Тарле. Він... Ви чули мабуть про академіка... Євгеній Вікторович Тарле. Він вийшов с тюрми. Його, його ж посадили були. Його обвинувачували в Промпартії. То його Кіров звільнив. Кіров звільнив Тарле. А Євгеній Вікторович Тарле его Колос історії. То він значить... Зразу йому ше й не давали читати так. А факультативний курс вів. І вів «Международние отношения». Він читав. Це так. Це другорядні. А потом, через місяць-два він почав читати «Новую історію XIX столетия». І вже йому довірили і він читав «Нову історію». І його лучший підручник по его... Матеріали Тарле, підручник Лавіса і Рамбо. А він тоже цей підручник писав Тарле. Да. Так вот. Тарле зразу, через цього, через рік, в 36-му, вже випустив книгу «Наполіон». Ви мабуть чули «Наполіон»? Це книга клад. І найшлось два критика, які в «Правді» і «Ізвестіях» в 36-му році літом, рознесли його цю книгу. В «Ізвестіях» і в «Правді» в один і той же день. На другий день, буквально на другий, ни на третій, а на другий день, після того як появились ці рецензії. На другий день в обох газетах скулять ці критики, просят, вибачаюця: «Ой, ми ни знали. Ой те-се». Ми прийшли на лекції: «Євгеній Вікторович! Як Ви на це все дивитися?». А він каже, він відповідає: «Хвалу і клевету приємлі равнодушно! І не оспаривай глупца». «Хвалу і клевету...». Ето Пушкіна. От. «І не оспаривай глупца». От. «Там нескем говоріть». Оказиваетса, що Сталін дав команду цим журналістам і в «Правді» і «Ізвестіях». А потом розказуют, цього я вже ни знаю, на скільки це правда. Но, и-и-и, кажуть, що під час війни Тарле був головним, и-и-и, таким консультантом Сталіна по міжнародних отношениях. Тому що Тарле его Колос. Вот. Він випустив після того ше десятки книг по всей... по великій французской революції. От. Він випустив множество підручників. Причом, його читаеш запоем. Он пішет то запоем читав. Вот. Я знаю, що міні пощастило ше і Тарле слухати. Да.

«Єгіпет» читав Струве, академік Струве. Академік Греков читав феодальніе отношения, Київську Русь. Я прийшов на лекції до Грекова. Греков читає в нас. І вдруг Греков ссилаєця на Грушевського. Я «Боже, – думаю, – Боже! Чи він зума зійшов. Його завтра заберуть». Грушевського в нас на Україні вже з граззю змішали. Вже гіршого націоналіста нима як він. А я приїхав у Ленінград, а Греков читає..., ссилається на Грушевського. Оказиваетса, в Росії стоялі всьо таке на голову вище історики і умнее, а тут з цим націоналізмом потерялі голови, голови потерали. Ліпили що попало. О. Всьо націоналізм. І цьому бідному Грушевському чого тільки не ліпили. А там ссилаєця... И-и-и.

Наукові записки

Грекова книга «Феода...». Я всьо кажу істину. Його основная книга «Феодальние отношения в Киевской Руси». Он іспользовал Грушевського. Да. Вот, значіт Киевскую Русь читаєт Греков. Киевскую Русь читаєт професор Мавродін. Вот. Дальше. Мар читав публічніє лекції по історії Ермітажа. Вот. Мар его, и-и-и, внештатный лектор. Вот. Це поскільки Ермітаж був радом з нашим інститутом і ми проводили..., окремі лекції проходили в Ермітажі. Вот. І нам і Мар... Академік Мар 22 языка знал. Да. Вот такое дело. Там мені вдалось закінчити цей інститут» [18].

У 1938 р. Жук М. З. закінчив навчання в Ленінградському педінституті, отримав диплом І ступеня і 11 липня 1938 р. згідно розподілу був направлений у розпорядження Народного комісаріату освіти УРСР. А вже 15 вересня призначений на посаду викладача середньої історії Вінницького педінституту (наказ № 104 від 15 09 1938 р.) [16, арк. 92, 95].

«В 38-му році мене послали викладачем Вінницького педінституту, поскільки тут була нехватка. Пересажали всіх істориків. Да. Ну я приїхав сюди. То тут, канешно міні зразу було дуже страшно. Шо ж, я сам закінчив інститут і йду викладати в інститут. Вот. Але я поїхав, побачив шо тут штати, штат такий, шо такий же як і я, шо нема чоґо боятися. Вот. Не скрізь же Тарле. Потому шо, тих які були то вже їх пересадили. А ми приїхали... Мене прислали бо не було, бо й таких не було [сміється], бо й таких не було. І став я викладачем інституту, Вінницького педінституту. Да. Я не довго був. Я був 10 років в інституті раптом. Історичний факультет при мені існував, потом його не стало. Вот. Да. А потім уже так я з ним порвав стосунки. І можна сказати порвав так, шо і ни буваю там. Був якось, назад тому років два, подивився, читав там книжичка єсть, юбілей – 90 лет, етому... Я прочитав ту книжичку. Ну, шо сказати по правді, так там ни все, ни все так як, як я знаю, ни все так, ни буду говорити так. Я подивився на цю книжичку. А сам будинок і студенти міні сподобались. Оформлиний інститут прикрасно. Студенти вже ни такі як ми в Ленінграді були, чи дето, а студенти всі одетие. Вот. Ну, а там педагогічний процес то це вже таке діло як там. Да.

Яку дисципліну Ви читали? ...

А, шо я викладав? Я історію до револю..., до війни викладав «Історію СССР». А після війни викладав стародавню, загальну історію. Я, и-и-и, да, значіть приїхав, викладав «Історію СССР», бо я вже тоже боюсь, шо вже тожи трошки [показує рукою на голову]. О. Да. Значіть, до війни «Історію СССР» викладав. Був навіть завкафедрою історії СССР до війни. Да. Був деякий час завкафедрою. Вот. А потім, після війни я викладав «Стародавню історію» і «Середню історію». Вот. Да. И-и-и, я... Да. «Загальну історію». Був я перші роки після війни, 45-ий, десь так 44-46-ий. Вот. А дальше, значіть, «Середню історію» і спеці..., і пробував спеціалізуватись по середній історії, але прикоротив це діло і на цьому точка.

... Чоґо точку поставили? ...

Почему? Я дуже добре зробив. Потому, шо зразу закрили історичний факультет, а я ліплю хату. А мені це ходити по світу шукати цих, шукати цей історичний факультет. А потім, через деякий час вже відкрили, через років три відкрили знову. Але я вже працював інспектором наросвіти, тут Вінницького району. І вже відірвався від цієї роботи. Вот. А там не дуже мене й уже і просили. Вот. Так правду сказати, там вже не дуже, я ни дуже їм був і потрібний, бо я був безпартійний. А бизпартійний історик... А це так: «Биспартійний викладає?». А я тільки тому й викладав бизпартійний, шо я з інститута Герцина. Вот. І шо я так, ну можи трошки так свіжі знання були. Вот. А дальши вже шо ж, бизпартійний історик. Як це? Це все. Це шось таке дике. То я ни дуже й спішив туди.

Мирон Захарович, а хто ше тоді викладав на історичному?

На історичному викладали: Зінчук, тоже «Історію середніх віків». Зінчук викладав. Дальше, хто ше був? Купрашкін. Купрашкін був дикан факультета історичного. І тоже, и-и-и, викладав він «Історію СРСР», чи шо таке? Каневский викладав «Новую історію» після війни. Ну вони всі члени партії. Каневский член партії. Дальше. Хто ше був? Ни помню всіх, ни помню. Там в мени є фотографія, то на фотографії може хтось їх узнає.

... Як вчилися студенти?

Хорошо вчилися. Хорошо треба сказати. Вот. Ну, война перервала. Прийшов вчитися. То так, в основном хороший був підбор студентів. Ну, і викладачів тоже. Не маю якихось претензій до викладача.

... Які дисципліни в інституті ше читалися до війни і після війни?

Після війни? ... Ну шо. На літературнім факультеті, факультеті «Українська література». Вот. Російський, на російській «Російська література». Фізмат – «Фізика», «Математика». Вот. Півень викладав «Фізику». Да. Там значить, математику хто викладав? Треба нагадати просто.

На історичному? ...

Історичний факультет. Вот. Філологічний факультет. Да. Ну, а потім вже Буяльський викладав. Буяльський Болеслав. Буяльський помер. Ви знаєте? Болеслав Адамович. Я з ним тримав зв'язки. До останньої хвилини тримав зв'язки з Болеславом Адамовичем. Хороший був. І треба сказати, що з викладачів Буяльський був, можна сказати, один з самих сильних. Кочур був до війни. «Загальну літературу» викладав. Кочур був звізда інституту. Вот. А після війни вже Кочур не працював в інституті. Кочур працював в Києві. А Буяльський викладав «Загальну літературу». Західню, як говорив Буяльський один... Треба сказати, що це професор був настоящий, професор. Да. Болеслав Адамович тут, от він був. Він, між іншим..., їго там трошки смикали. Це відомо. И-и-и. Но смикати їго було ни вигідно, бо студенти їго все таки [любили]. Так я думаю. Я ни був їго студентом, но так знаю. Буяльський був студентом тоже до війни. Буяльський був видатний студент.

А Борщевський? ...

Борщевський Василь Митрофанович. «Ни питай: «Чого в мене заплакані очі?». Хороший він, сильний викладач, як викладач був. Іменно як викладач української літератури. Я з ним прожив багато років. Діти їго гралися разом. ... А так, як викладач, він був си – си..., це відомо, сильний викладач був. Сильний викладач, али ни... Себе він не жалів. Ну, от. Но канешно з... Буяльський. Вони випустили книгу з Буяльським. Буяльський, Бульський бил сільнее. Буяльський був, в Буяльського загальний розвиток більший. А як ще додати анідоти Буяльського [підняв правицю і сміється]. ... То вже лучого не треба. Буяльський хороший хлопець був. Я не міг піти на його похорони. Я його жінку, Буяльського, вчив. Вот. А Борщевського, ни знаю є його дружина, Матрона Порфирова? Є?» [18]. ...

Згідно документів особової справи, а саме записів у копії «трудової книжки», Мирон Захарович впродовж 1938-41 рр. працював у педінституті на різних посадах: спочатку – «викладач середньої історії», потім з 13 жовтня 1938 р. – «старший викладач середньої історії». 5 липня 1939 р. був призначений на посаду декана факультету мови і літератури у відділі ПКП [?] інституту. В «Автобіографії» про цей же період своєї трудової діяльності він зазначив, що працював на посаді старшого викладача історії СРСР та одночасно був деканом літературного факультету заочного сектору, та як це було у 1940-41 рр., заступник декана і, на кінець, декан історичного факультету стаціонарного ... [?] інституту [16, арк. 89, 95].

Як війна почалася? 41-й рік. У Вінниці шо робили?

«... Не питайти, бо це, як почалась ... Я в інституті. Заступник дикана був. А як війна почалась то я вже був диканом. Бо дикана мого – Марченка забрали три-чотири місяці забрали в армію. Поетому я остався. І получилось так, шо остався я їго заступником. Ніхто... Літвінова тожи забрали, як будьто. Ніхто й не оформив, шо я заступник [махнув лівою рукою]. Війна почалась. Літвінова нима. Не. Літвінов був вже директором. Літвінов прийшов в інститут. Да. Літвінов був. Рубін. Да. Рубін.

До війни був Рубін? Ше викладав?

Рубін викладав тоже «За... Загальну історію, Древню історію, Історію Єгипта». Да. Рубін збираєця завтра їхати в Москву оформляти свій, якись кандидатський мінімум. Він думав там здавати. Ми їму кажимо: «Куди ти їдиш?». Отак їм кажим: «Михайло Борисович! Куди ти їдиш?». А Михайло Борисович був заступником Літвінова тожи. В общим він був в адміністрації інституту. Кажи: «Їду в Москву». «Ни їдь, бо завтра війна». «Ніякої війни нима. Читайти опроверженіє ТАСС». Ми кажим: «Читали. Це якесь п'яне опроверженіє ТАСС». Війна розпочалась двацять второго. А тижднь до цього. Рівно тиждень, в ниділю, в неділю було опроверженіє ТАСС: «О том, что на Западе распространяютца провокаціонніє слухі, что Германия собираетца напасть на Советській Союз». Ви слышите! Так било почті дословно опроверженіє ТАСС. «ТАСС сообщает, что всьо ето провокація. Германия добросовестно выполняет свой договор с Советским Союзом». Ето опроверженіє ТАСС. І все це було надруковано в газетах. А тут ходят слухи між людьми. Ходят слухи, шо, шо десь на кордонах, на кордонах Німеч..., німці стягуют войска. Просто людські слухи йдут. А опроверженіє ТАСС вот такое! Такое реакціонное. Можна сказати антисовецкое опроверженіє ТАСС. І ми цього ж Рубіна уговаруем. І він їде в Москву. Їде все таки. Кажи: «Я віру всьо таке ТАСС, ТАСС. Ти

Наукові записки

.....
Жук, провокацією не займайся. В Москві знають, що роблять. В Москві знають, що роблять, що роблять. Поїхав він. То він половину їхав дороги, а половину почті вже рачки ліз з тої ...

... по городу і нам підвозили в гуртожиток хліб. С під себе цей, що возит, витягує [показує в правиці ніби документ]: «Твоя фамілія Жук? Жук?». Ну, на. Вже за два місяці, за три, хліб ми получали тільки по торбушці. Кожен дав свою торбушку і розвозили нам. Така була, режим такий [підносить обидві руки і стискає кулаки]. Нас заставили, щоб ми з студентів зняли стіпендії. І я знімав з Марчинком, з диканом факультета, знімав студентам стіпендії. Студенти плачуть, а ми знімаєм стіпендії. Вот.

І тут війна всьо показала. Насколько було наше правітельство тьомное, як ті баби, що говорили: «Не радійте, що це свобода!!!». Онi билі умнее Сталіна. Онi билі дальновіднее чем его... А вже через день, після цього, як почали бомбити Вінницю, сигнали... Уже через день Немирів бомбят, уже. Німці точку кожну знають де треба бомбити. Вже їхні солдати переодіті в нашу форму. А тут ще через Вінницький вокзал, ще йдуть поїзда с хлібом в Германію і начальник вокзала звертаєця в обком: «Шо робити? Поїзда йдуть на Германію. Як робити? Чи пропускати поїзда?». Обком тоже нічого не знає шо казати. Вот насколько було наше... Наскільки була наша разведка, була, вибачайте, сволочі. Вони знали, як в мужика півинь лишній є і цей мужик куркуль, кулак. «Виселити його!». А німці під боком готовили війну і наша [розвідка] не знала. Вже на другий день німці розгромили Неміров і тут, вот, ще йдуть поїзда. Мало того. Ми посилаєм студентів на вокзал щоб розганяли очіридь. Бо частина, маса народа, хлинула до поїздів тікати. То обком партії звертаєця, звертаєця обком тоже, шо «враг не пройдьот, враг не пройдьот. Работайте. Кто паніку поднімаєт будет судім по военним, по военному времені. Сидіте й работайте».

Всьо. Ми сидимо. Сидимо. Які це вже екзамені. Частина викладачів уже були у відпустці. То вдалось їм на поїзд [піднімає правицю із ніби затиснутим у ній квитком] і о, вони виїхали. А потом вони приїхали: «О! А Ви були тут! Да! Ми Вам ни завідуюем! А ми за цей час дисертацію захистили! Ми Вам ни завідуюемо?».

... Виїхали в евакуацію?

Виїхали сразу же, тільки его [почалась війна] на поїзда. То нас посилали щоб его, розганяти, бо там почали давити, перевертати вагони. Страшное діло. Вот так маса хлинула. Але виїхало вінницьке начальство. Виїхало тоже [показує лівою рукою помабуючи як воно виїжджало] совсем і геть із собою піаніно везли. Тоже виїхали. А населення нима. От і ми тоже сиділи і проводили екзамені. Які то вже були екзамені? То вже була чепуха.

Якого числа були екзамені?...

Двацїть второго... Екзамені вже йшли. Двацїть второго була неділя. То в цей день не було. Але на следующий день, по росписанію, шлі екзамені. Вот. Потому шо це ж літня сесія. Вот. І ми волей-не-волей, треба продовжувати. Вот. То вже, значіть, ми продовжуєм. Але военкомат требе того студента німедленно, такого то студента німедленно. Вот. То ми цим студентам пиридаєм. А ці студенти на учо... на учоті в районних военкоматах. Так звідти йшли: «Давайте нам, наших людей». То вже частина наших студентів побігли на район в свої военкомати, а частина тут. Вот такая била, такая паніка, неразберіха. Вот. Паніка била небивалая. Вот. А це зара про це, а потом, через кілька днів, організовано ми евакуювались. Я то організовано? Вже німці за городами, то ми на возі. Один віз був в інстітуті. Вот. На возі. Дітей посадили на возі, старих жінок на віз. А ми до последней минути сиділи. Вот. И-и-и. То ми с цим... Ми вже возами ідемо до Липовецької дороги, в сторону. Кажут, бо вже сюди нима. Тут вже перервано візде. То сказали нам, шо туди можна пириїхати, ще через Липовець. Ми все цим возом ідем. Кто шось на плечах нисе [показує руками як хтось шось несе на плечах]. Ми ідем пішки з дружиною. Мама наша стара, семдісят лет, іде пішки з нами. Вот. Да. Дійшли ми, и-и-и, до Липовецької дороги. Частина йде туди. А де ж нам маму діти? А мама з нами. З Вороновиці прийшла і тут це захватило її. Ми ідемо до Вороновиці, ці йдуть на Липівці. Договариваємся, шо ми там здибаємся по дорозі. Пішли на Вороновицю. Ше так, одні евакууюця, другі ще нічого. Нічого не поймеш. Ну, а потім звідти я вертаюсь вже назад в военкомат. Вже не можна назад з Вороновиць виїхати. Там уже перервано візде дороги. Вот. Вертаюсь сюди. Вот. Тут уже й военкомата нима. Военкомат в са..., садку, коло церкви. Тамо малесинька є церква, там военкомат сидит. Я їм говорю: «Я... Шо ж робити? Я ж военнооб'язаний. В мени, в мени бронь, но я военнооб'язаний». «А ми, – говорит, – і самі ни знаєм, шо делать? Ми самі ни знаєм куда іти? Ідіт в інстітут робити» [сміється]. Прамо зараз

.....
сміх, а тоді ето була страшная картіна. Вот. І тоді, після цього, я назад їду, їду пішки. Біжу у Вороновицю. Це 24 кілометри. Ни так легко. Звідти нам удалось ше доїхати до Зятківець і дальше всьо. Візде дорога пирирізана. Скрізь німецькі..., везде немци. Дають сігналі, скрізь бомбят і радом ходят в формі наші солдати. Вот как работало наше КГБє. А воно дивилося, чи нима часом лишнього півня в куркуля. А тут всьо прозівали. Про це ж пишеться. Ондо маршал Жуков пише тоже, як по всій, и-и-и, границі радянсько-німецькій, радянсько... цього. Вот. Німці підтягнули войська, а наші... А нам... Це довга історія. А потім я працював тут.

Ну, то Ви лишилися і вже з Вінниці не виїхали? ...

Канешно, я був на окупованій. Працював вот в децком доме «Кіндергайме». Вот здесь [киває головою в сторону де був дитячий будинок]. Вот. Я ж так... Міні підвезло. Одним словом міні підвезло. Міні так в житті везло. Я Вам прамо скажу шо вже так везло, шо вже ну, ну, ну тільки спусти, а я над ямою стою. І міні везло. Міні тут тоже повезло. Вот. І міні тут вдалось. Я працював тут, в цьому «Кіндергаймі». І вдалось спасти і багато дітей: єврейских, руських. Одним [словом] всяких. Я получил за ето званіє «Праведника України». Вот я получаю і льготи і всьо такоє прочее. Да. І-і радом німці ещо і снабжали нас. Так же може бути. Радом німці. Вот. І приходіт в наш детдом [сміється], а в деддомі, значіт, діти такі й такі. А їх інтерисує погулять з нашими медсестрами. Вот. От такіє совпаденія.

А скільки дітей було?

Було 60 дітей, приблизно. Бо текучість була. Текучість. Було 60 і 100 було, але то уходят... Це Савостьянов зделав етот детдом. І удалось. И-и-и, тут получилось так, шо як евакуювались то маса дітей попадала по дорозі під вогонь. І немци, и-и-и, значіть, поставили вопрос: «Убрать етіх детей. Шо ето за деті?». То Савостянов зробив деддом.

А він мером був? ...

Дай Боже таких мерів! Можете бить спокійни. Благороднейший человек бил. Вот. І він зробив цей детдом, і взя іго на, и-и-и ... на утримання, на баланс. І цей детдом був зданий, коли прийшла радянська влада, здало в облоно, здали. Але я в цьому детдомі працював виховатилем. Яке там виховання? Там виховання було таке: пережили один день, слава Богу. Вот тобі все виховання. Але були це... Це на старому городі детдом. Да. Ну вот.

А де приміщення інституту до війни і після війни? ...

Боже! Яке там приміщення? Зараз Ви на небі. Яке там приміщення. Це той будинок... Там зараз з заді, де музей. Горіло. Згоріло це. У підвалі було. А той будинок ми будували.

Який?

А той, де зараз педінститут.

С колонами?

Тож у нас залізниця забрала отой будинок.

Після війни?

Тож будинок. И-и-и. Там будували педінститут. Але коли створилась Юго-Западная, Вінницькая железная дорога. То Вінницька залізниця забрала в нас цей будинок і закінчила іго. А нас, шо ми посилали студентів шоб цей будинок будували. Це ж ми будували цей будинок.

... В яких роках?

А це в роках були... Я ни-ни можу сказати. Но я прийшов уже в 38-му, то ше..., уже залізниця у Вінниці була і ше потребували деколи від нас шоб прислати студентів, там шось замести, те-се. Уже був побудований, залізниця його вже побудувала, закінчила. А починалася вона, ше далеко до мого приїзду починалася. А ми посилали туди своїх студентів. Вот. На всякі там уборки, те-се. Да. А після війни то це вже якось удалось інституту цей будинок відібрати. А іго кошти тратило міністерство освіти, давало як почали будувати. Да.

Ну, а це приміщення, де у війну був інститут, яке горіло? Це шо горіло приміщення? І чого воно горіло?

Я був у Вінниці, як горіло приміщення, але я там ни був. Там був Белінский, викладач загальної... От я бачиш згадав. Белінський – викладач загальної літератури. Він знав, він працював разом з Кочуром. То цей Белінский жив в педінституті. І був він временний, був директор інс... Почалась війна, почали заочники з'їжджатись і Белінский остався. Він сам лише евакуювався до Вороновиці. А потім тоже він з Вороновиці ни зумів виїхати. Я, міні вдалось таке виїхати, а їму не вдалось. То він залишився в Вороновиці і вернувся назад сюди і поновив інститут. Поновив. Інститут набирал ше заочників і Белінский ше був, ну, директором. Чи як там? Як тоді, я ни знаю, цього інститута і жив в приміщенні. І при ньому почався пожар.

Наукові записки

.....
І де дівся Белінський невідомо. Я писав в Міністерство освіти. Я писав багато: «Де Белінський?». Він після війни... Чи він згорів разом із жінкою? Бо я до нього приїжджав один раз. То я в нього ночував в інституті, вже при німцях ночував. Вот. ...

Я заходив в інститут, почув що пожар тут. Приходиш. Боже мій! Бібліотека плаває в воді. По городу бігають, ходять діти і на, ізвініте, на задніце написано Пушкін, Марке, Енгельс [сміється]. Я питаю: «А це звідки?». «А я пошила». «А де? А де ж Ви взяли?». «А я, – кажи, – там набрала цих в бібліотеці, в пединституті набрала, и-и-и, цих, и-и-и, обоїв, обвійорток книг. І я, – каже, – на базар біжіт. Там продают кожен день ткань із цих книг. І ми, – каже, – шиємо і продаєм ці...». І да, я потом поцікавився, на тому продают отакий [показує руками розмір], метрами продают обложку із книг цих. Вот. И-и-и, плавала бібліотека в воді і здирают цю ткань і шили. І так в городі можна було побачити, я сам побачив. Вот. Я сам прихожу, сам бачу, порпаюця люди і набирают ці, обирают цю, ці книги з цієї води. Бо нікому, тобі не потрібен цей Пушкін, цей Лермонтов. Це всьо в воді талапаєця. Кожен думає «Як би прожити?». Вот. Оттакоє дело. Бібліотека така, ціннейша бібліотека пропала.

Хто підпалив? ...

В всяком случаї німці... Там в них було якесь кіно, якісь ті..., якась апаратура і всьо такое. Говорат, що его случайно, а інші говорат, що его умишленно било сделано. Но вот такое. Пропало. ...

Якби був Белінський, він би... Я десятки людей спрашував: «Чи ни знаете Ви де Белінський дівся?». Не знати де дівся. Може він згорів. Може німці його розстріляли. Може його... Бо він жи ж то в інституті працював. І він повинен був десь показатися. Чо ж я показався? Всі викладачі показали, а Белінського, який... не стало його, й жінки не стало. Вот такое дело.

Як його звали? ...

Не помню. Я і це за фамілію [показує лівою рукою на голову] так це, так случайно вже я так і вспомнив фамілію – Белінський. А так забуваю. Одні, одне прізвище врізася якось, інші не. Да. Так. То я передавав вже своїми знайомими деякими, щоб навели справку. Ведь він же повинен був після війни появитися. Ось Марченко ж появился. І приїжджав в цей інститут. Всі. А Белінського нет. І Белінського ни стало. Я навіть думаю, що німці могли його розстріляти, обвинувачували в цьому і розстріляли. Якби хтось спеціально зайнявся. Але люди знаєте як?» [18].

Про життя і роботу у роки окупації в «Автобіографії» написано небагато: «В июле 1941 года вместе с сотрудниками ин-та был эвакуирован из г. Винницы, но эвакуация была неудачной для меня и пришлось жить на оккупированной территории с августа 1941 г. по 14 марта 1944 г.

С августа 1941 г. по 10 февраля 1943 г. жил безработным в с. Комаровка, Теплицкого р-на, Винницкой обл. 10 февраля 1943 г. вместе с женой бежал оттуда в Винницу, благополучно избегнув участи, которая постигла близких родственников и друзей села, было расстреляно Гайсинским гестапо 27 человек, среди которых большинство было уже раньше, в июле 42 года, арестовано вместе со мной. Потеряв почти все в селе, даже усадьбу отобрали, главное потеряв друзей, связь с партизанами Удичского сахарозавода, спасаясь от расправы, я с февраля 1943 года и по 14-е марта 1944 года живу практически то в Вороновице, то в Виннице, то в с. Янкове.

С июня 1943 г. и по 14 марта 1944 года работал воспитателем Винницкого Детдома № 1, коллекторского типа.

По сложившимся обстоятельствам Детдома трудно было говорить о серьезном коммунист. воспитании, правда силами сотрудников удалось спасти около 20 евр. детей ...» [16, арк. 89 зв.].

Після визволення Вінниці, вже 25 березня Мирон Захарович написав заяву на ім'я Директора Вінницького пединституту і був зарахований на посаду викладача історії СРСР [16, арк. 85]. Про важкі повоєнні роки, особливо під час голоду 1947 р. згадав наступне: «А 47-ий тожи. Прийшли хлопці о-о [показує рукою на груди де мали бути ордени та медалі] с фронта, наші студенти навіть. От як. Студенти-заочники. Бо стаціонар от я помнив добре, а заочників... Всіх було 7 тисяч в інституті. Вот було. То заочники приходят. Той прийшов с фронта. У нього вся грудь в орденах, а в силі голод в 47-му. Це вже після війни. От. Тих жи самих... В тій жи самій нашій Комарівці тожи повторився голод, вот, вже після війни. Да. Ну після війни канешно частина полів була не засіяна. А то взагалі хліб... Але і в час Громадянської війни частина була..., але тоді не був ... А тут знов у 47-му третій раз. І третій

раз я видаю справочки [показує рукою ніби видає довідки] студентам. Заочник приходив весь обмотаний, обмотаний тут, тут весь [показує руками обмотану голову]. Це наш заочник. «Дайте [довідку] бо я десь причеплюсь, бо в силі загину». Вот. І ти його й ни знайиш. А биреш починаєш... волей-неволей тако даєш справку. Влаштуєця десь на роботі і зберігся. А той, хто не зміг це, хто фронт пройшов, а голодав у силі. От.» [18].

Працював Жук М. З. викладачем кафедри загальної історії Вінницького педінституту до 26 серпня 1949 р. і був звільнений «за відсутністю педнавантаження» [16, арк. 100].

Отже, спогади Жука М. З. (1908-2015) є надзвичайно цінним історичним джерелом, яке разом з архівними документами значно доповнюють наші знання про особливості розвитку освіти на Поділлі у першій половині ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вороліс М.Г. Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині ХІХ ст. / М.Г. Вороліс // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука.* – Вінниця, 2003. – Вип. V. – С. 34-36.
2. Омїкрон Вінницькі мури – як джерело освіти в краї: Вид. 2 / Омїкрон / Упор., вст. ст., прим. В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2010. – 154 с., іл.
3. Пугач В.М. Становлення навчальних закладів освіти у Вінниці на початку ХХ ст. / В.М. Пугач // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука.* – Вінниця, 2012. – Вип. ХХ. – С. 188-192.
4. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. / В. Перерва. – Біла Церква : Вид. Олександр Пшонківський, 2008. – 672 с.
5. Лойко О.О. Шкільна освіта на Вінничині в період НЕПу / О.О. Лойко // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука.* – Вінниця, 2003. – Вип. VI. – С. 162-165.
6. Кахно І.В. Розвиток загальноосвітньої школи в УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. / І.В. Кахно, І.І. Ніколіна // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука.* – Вінниця, 2009. – Вип. XVI. – С. 49-51.
7. Ніколіна І.І. Стан шкільного будівництва і забезпечення загальноосвітніх шкіл приміщеннями в УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / І.І. Ніколіна // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука.* – Вінниця, 2015. – Вип. ХХІІІ. – С. 66-71.
8. Васильчук Г.М. Становлення та функціонування радянської системи освіти в УСРР 1920-30-х рр.: історіографія проблеми / Г.М. Васильчук // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука.* – Вінниця, 2010. – Вип. ХVІІІ. – С. 355-362.
9. Зінько Ю.А. Особливості функціонування навчальних закладів Вінничини в період нацистського режиму (1941-1944 рр.) / Ю.А. Зінько, П.С. Григорчук // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука.* – Вінниця, 2004. – Вип. VII. – С. 132-136.
10. Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 14. – 528 с.
11. Матеріали ХХІІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – 416 с.
12. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912-2012) [Текст] : ювілейна книга / Редколегія О.В. Шестопалюк (голова) [Та ін.]; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 224 с.: фото.
13. Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення / Ю.А. Зінько та ін. ; Відп. ред. Ю.А. Зінько ; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – 208 с.: фото.
14. Семенко Л. М.З. Жук – найстарший освітянин Вінничини // Матеріали ХХІІІ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 345-349.
15. Вінницький державний педагогічний інститут: історичний нарис 1912-1997 / Відп. за випуск Н.М. Шунда. – Вінниця, 1997. – 136 с.
16. Архів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Ф. Личные дела преподавателей отчисленных в 1949 году, «Б-Ш», 151 арк. – Спр. Особова справа викладача кафедри загальної історії т. Жука Мирона Захаровича. – Арк. 84-105.

17. Косаківський В.А. Спогади М. З. Жука про події часів Першої світової та громадянської воєн в с. Комарівка / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр. : Матеріали Всеукр. наук. конф., 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 292-295.
18. Запис Косаківського В.А і Рудь В.С. 1 квітня 2010 р. від Жука Мирона Захаровича, 1908 р.н., уродженця с. Комарівка Теплицького району Вінницької області, жителя м. Вінниці.

Kosakivskiy V. A. From the history of education in Podillia region in the first half of XX century (recollections of M. Z. Zhuk (1908-2015)).

The paper is based on the memories of the citizen of Vinnytsia Zhuk M.Z. (1908-2015) and outlines important moments in education history of Podillia region in the first half of XX century. The main attention is paid to the recollections about Vinnytsia Pedagogical Institute where Zhuk M.Z. worked as a teacher from 1938 to 1949.

Key words: education, Podillia, Komarivtsi parish school, Uman agricultural school, Uman teachers college, Leningrad Pedagogical Institute named after Herzen, Vinnytsia Pedagogical Institute.

Косаковский В. А. Из истории образования на Подоллии в первой половине XX ст. (по воспоминаниям Жука М. З. (1908-2015))

В статье на основании воспоминаний винничанина Жука М.З. (1908-2015) поданы важнейшие моменты истории образования в Подоллии в первой половине XX ст. Значительное место занимают воспоминания об Винницком пединституте, преподавателем которого с 1938 по 1949 гг. был рассказчик.

Ключевые слова: образование, Подоллия, церковно-приходская школа с. Комаровка, агропрофшкола в Умани, Уманский педтехникум, Ленинградский пединститут им. Герцена, Винницкий пединститут.

УДК 39 (477.6 : 477.43/.44)

Н. В. Жмуд

ДОНБАС І ПОДІЛЛЯ У ВЗАЄМНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ: «СВІЙ-ЧУЖИЙ-ІНШИЙ» (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ)

У статті на основі польових етнографічних матеріалів відстежуються площини діалогів «свого/чужого/іншого» та їх маркери крізь призму сприйняття мешканцями Донбасу і Поділля один одного.

Ключові слова: «свій», «чужий», «інший», соціокультурний дискурс, Донбас, Поділля, польові етнографічні матеріали.

Сьогодні у вітчизняному суспільному дискурсі на різних рівнях (політичному, науковому, релігійному, повсякденному та ін.) звучить тема консолідації мешканців Донбасу з іншими громадянами України. Йдеться, навіть, про їх реінтеграцію. Така постановка питання акцентує на помітній різниці, – і це призводить до демонізації образів українців по обидва боки. Інформаційний простір особливо там, де існує вакуум, часто заповнюється симулякрами, сконструйованими з метою зомбування та дезорієнтації людей на користь тих чи інших соціально-політичних проектів. Тому у ситуації відсутності інформаційної об'єктивності та суб'єктивності видається актуальним самим налагоджувати діалоги один з одним.

Для етнологів форматом такого безпосереднього спілкування традиційно є експедиції. Відтак, влітку-восени 2015 р. секцією етнології інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського було організовано і проведено дві викладацько-студентські тематичні етнографічні експедиції «Донбас і Поділля очима людей» (за сприяння Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України (м. Київ)) і «Досвід переселення та адаптації у зв'язку із наявними військовими подіями» (за ініціативи Міжнародної волонтерської організації імені Роберта Шумана (Варшава)). Їхньою метою було виявити площини взаємодії «свого/чужого/іншого» у сприйнятті мешканцями Донбасу та Поділля один одного, маркерів їх

17. Косаківський В.А. Спогади М. З. Жука про події часів Першої світової та громадянської воєн в с. Комарівка / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр. : Матеріали Всеукр. наук. конф., 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 292-295.
18. Запис Косаківського В.А і Рудь В.С. 1 квітня 2010 р. від Жука Мирона Захаровича, 1908 р.н., уродженця с. Комарівка Теплицького району Вінницької області, жителя м. Вінниці.

Kosakivskiy V. A. From the history of education in Podillia region in the first half of XX century (recollections of M. Z. Zhuk (1908-2015).

The paper is based on the memories of the citizen of Vinnytsia Zhuk M.Z. (1908-2015) and outlines important moments in education history of Podillia region in the first half of XX century. The main attention is paid to the recollections about Vinnytsia Pedagogical Institute where Zhuk M.Z. worked as a teacher from 1938 to 1949.

Key words: education, Podillia, Komarivtsi parish school, Uman agricultural school, Uman teachers college, Leningrad Pedagogical Institute named after Herzen, Vinnytsia Pedagogical Institute.

Косаковский В. А. Из истории образования на Подоллии в первой половине XX ст. (по воспоминаниям Жука М. З. (1908-2015)

В статье на основании воспоминаний винничанина Жука М.З. (1908-2015) поданы важнейшие моменты истории образования в Подоллии в первой половине XX ст. Значительное место занимают воспоминания об Винницком пединституте, преподавателем которого с 1938 по 1949 гг. был рассказчик.

Ключевые слова: образование, Подоллия, церковно-приходская школа с. Комаровка, агропрофшкола в Умани, Уманский педтехникум, Ленинградский пединститут им. Герцена, Винницкий пединститут.

УДК 39 (477.6 : 477.43/.44)

Н. В. Жмуд

ДОНБАС І ПОДІЛЛЯ У ВЗАЄМНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ: «СВІЙ-ЧУЖИЙ-ІНШИЙ» (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ)

У статті на основі польових етнографічних матеріалів відстежуються площини діалогів «свого/чужого/іншого» та їх маркери крізь призму сприйняття мешканцями Донбасу і Поділля один одного.

Ключові слова: «свій», «чужий», «інший», соціокультурний дискурс, Донбас, Поділля, польові етнографічні матеріали.

Сьогодні у вітчизняному суспільному дискурсі на різних рівнях (політичному, науковому, релігійному, повсякденному та ін.) звучить тема консолідації мешканців Донбасу з іншими громадянами України. Йдеться, навіть, про їх реінтеграцію. Така постановка питання акцентує на помітній різниці, – і це призводить до демонізації образів українців по обидва боки. Інформаційний простір особливо там, де існує вакуум, часто заповнюється симулякрами, сконструйованими з метою зомбування та дезорієнтації людей на користь тих чи інших соціально-політичних проектів. Тому у ситуації відсутності інформаційної об'єктивності та суб'єктивності видається актуальним самим налагоджувати діалоги один з одним.

Для етнологів форматом такого безпосереднього спілкування традиційно є експедиції. Відтак, влітку-восени 2015 р. секцією етнології інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського було організовано і проведено дві викладацько-студентські тематичні етнографічні експедиції «Донбас і Поділля очима людей» (за сприяння Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України (м. Київ)) і «Досвід переселення та адаптації у зв'язку із наявними військовими подіями» (за ініціативи Міжнародної волонтерської організації імені Роберта Шумана (Варшава)). Їхньою метою було виявити площини взаємодії «свого/чужого/іншого» у сприйнятті мешканцями Донбасу та Поділля один одного, маркерів їх

вираження, а також прояви радянської ментальності у сучасних повсякденних практиках представників обох регіонів.

Етнографічна експедиція з теми «Донбас і Поділля очима людей» проходила за двома запитальниками з однаковими блоками питань: 1) для подолян (волонтерів і військових, що побували у зоні війни на Донбасі); 2) для переселенців з Донбасу. Блок №1 «Топоніміка» охоплював питання, що розкривають це поняття (назви населених пунктів, вулиць, районів, площ, закладів, установ, пам'ятників тощо). До блоку №2 «Духовне життя» було включено питання про самоідентичність (конфесійну, національну, етнічну, мовну), святково-обрядову культуру та дозвілля, ставлення до різних груп людей за різними критеріями (гендерно-віковими, соціальними, етнічними, мовними, конфесійними, національними, расовими). У блоці №3 «Суспільне життя» звучали питання щодо безпосередньої участі у громадському житті (організаціях, товариствах, партіях, масових заходах і акціях); пріоритетності типів та форм власності; оцінки радянської системи; участі у помаранчевій революції, Євромайдані, волонтерському русі і ставлення до цих подій та явищ; оцінки політики децентралізації, декомунізації; класифікації подій на Сході тощо. Кожне питання передбачало самооцінку та взаємоцінку.

Експедиція з теми «Досвід переселення та адаптації у зв'язку із наявними військовими подіями» також проходила за двома запитальниками: 1) для вінничан, хто мав досвід (безпосереднього чи опосередкованого) спілкування із переселенцями (Блок №1 «Хто такі переселенці»; Блок №2 «Донбас і переселенці»; Блок №3 «Майбутнє»); 2) для переселенців (Блок №1 «Життя під час конфлікту, але до міграції»; Блок №2 «Міграція»; Блок №3 «Життя після міграції»; Блок №4 «Думки про майбутнє»).

Робочими майданчиками стали Донецький національний університет (м. Вінниця), військовий шпиталь (м. Вінниця), а також населені пункти Поділля, переважно Східного. Опитано близько 200 інформаторів. Під час роботи використано такі практичні методи, як збір (кількісний та якісний) та аналіз (кількісний та якісний) інформації. Ключовими методами збору інформації стали польові методи (збір емпіричних даних), насамперед, усне опитування через неформалізоване глибинне та фокус-групове інтерв'ю.

Вже на етапі збору інформації ми зіштовхнулися із складністю будувати нарративне інтерв'ю, тобто вільну розповідь інформатора без постійного втручання інтерв'юера, який має задати лише загальний напрям бесіди. Хоч проблеми були двох різних типів за походженням, але спровоковані спільною причиною. У методичній площині це пояснювалося відсутністю рекрутингу перед інтерв'юванням (пропедевтична бесіда-знайомство), що мала б налаштувати на відвертість. Але важливішою за методичний бік для усіх учасників діалогу (як кореспондентів, так і респондентів) виявився брак стійкої єдиної етичної платформи як щодо дефініцій на позначення ряду подій, процесів, явищ, так і на спільні критерії й точки зору оцінювання. Тому отримали бар'єри спілкування у різних варіаціях: з одного боку, незручність, невпевненість щодо того, «що і як» у «них» (переселенців) «правильно» питати, з іншого, – стилістику виправдовування та евфемізмів, остерігання/страх «що і як» «їм» (місцевим) «правильно» відповідати, бажання залишатися анонімами чи взагалі відмова від співпраці. Звідси й відповіді переважно звучали швидше коротко по-анкетному, аніж очікувано нарративно.

Така ситуація виразно проявила у суспільному дискурсі нав'язану риторичу «свогочужого», що породжує стигматизацію людей з обох сторін (виокремлення за певними негативними ознаками) [1]. Наслідком цього стає стереотипний набір соціальних реакцій щодо них, породження міфів, деконструктивних для їхньої успішної інтеграції у спільний життєвий простір.

З метою «розговорити» інформатора ефективнішим за глибинне став метод фокус-групового інтерв'ю, оскільки опитували декількох учасників одночасно. Відтак отримали більш невимушену атмосферу, щиріші відповіді та обговорення. Для обробки даних використані кількісні методи – статистичний та контент-аналізу. За допомогою останнього у відповідях зафіксовано частоту окремих тем, слів, символів, нетривіальні висловлювання, мовні інтонації, що уможливило прочитання «прихованих» когнітивно-емоційних конструктів.

Результати етнографічних експедицій засвідчили, що градус «чужості» між мешканцями Поділля та Донбасу невисокий. Так, понад 50% опитуваних назвали один одного «своїми» (варіант – «такими ж»). Подоляни оцінили рівень вини мешканців Сходу у війні на Донбасі так:

«не винні» (40%), «винні» (25%), «не знаю» (10%), «не всі» (15%), «всі винні, в тому числі й ми» (10%). То ж у соціокультурному дискурсі коректніше говорити не про «чужість», а про «інакшість», яка увиразнюється через маркери «радянськості», особливості менталітету регіону (аграрний/промисловий), мову.

Понад 90% опитаних з обох сторін назвали більше «радянськими» мешканців Донбасу. Однією із ознак «радянськості» є топоніміка і прояви духовно-суспільного життя: «Ну в тому ж святкуванні радянських свят, у збереженні тих пам'яток, пропагандистських акцій і впливах засобів масової інформації» [2]. Натомість, на Поділлі переважають традиційні етнічні та європейські практики святкування: «...традиційних свят більше тут дотримуються і, взагалі, тут більше масових міроприємств...» [3]; «...Різдво, різниця существенная... А вот День Европы, если я не ошибаюсь, был 16 мая, ...ну это было очень увлекательно и интересно, просто ходишь и я восхищалась,.. это первый раз такое увидела. Вот, ну и просто приятно, когда идёшь по улице, а там сидит молодёжь и просто играет на гитаре...» [4]; «...У нас не отмечают День Европы...у вас тут прям такой праздник был...» [5]; «Даа, вот скажем так такие два, что записались в мою память надолго, это как в Виннице праздновали 9 мая и День Европы, про День Европы вообще услышал первый раз в Виннице. А 9 мая... в Амвросиевке как-то сильно глобально... либо я сентиментален стал, а тут даже несколько раз на слезу пробивало...» [6].

Респонденти одним із виразних маркерів «радянськості» підкреслили більшу релігійність мешканців Поділля: «... помітив, що до релігійних свят тут серйозніше ставляться, всі йдуть в церкву» [7]; «Тут все-таки у Вас как-то ... Вот даже замечаешь, у вас больше людей, когда проезжаешь собор, что они крестятся. У нас это чаще всего пенсионеры. Это у вас как бы более развито...» [7]; «...у вас более религиозные люди и они к этому более серьезно подходят, более как-то все сдержанно, то есть у нас это просто праздник...» [9].

Реципієнти відзначали як атавізм «радянськості» у мешканців Сходу нижчий рівень знання вітчизняної (особливо сучасної) культурної продукції.

Вияв радянської ментальності досить показово прочитується в оціночних наративах мешканцями Донбасу Євромайдану: «Ох, это такой вопрос. Если б, наверное, не Евромайдан, может быть у нас ничего бы и не было. Это очень сложный вопрос. Например, было жалко тех людей, которые на Евромайдане. Как-то сочувствуешь... Ну, к чему это всё привело...» [10], «Чесно, я не знаю, чого люди вийшли на Євромайдан, Януковича вони прогнали. Але по суті, Янукович нічого такого поганого не зробив. Він хоть воровав, але якось тримав людей в сіх – і схід, і захід...» [11]. Схожі коментарі мають місце й щодо декомунізації («Мне вообще, конечно, это не очень нравится. Я привыкла... Я родилась вот так вот. И все перемены меня как бы не очень радуют. Ну, стоит себе памятник, пусть стоит... И то, что ты его снесешь, я считаю, ничего не поменяется...») [12] та децентралізації («Це не актуально, розумієте, це мало статись ще 20 років тому назад... а це вже занадто пізно... От як була перебудова, я коли ще там писав в школі твори на цю тему, то мене там лаяли за це... Ну, а зараз це вже...» [13]. Війну на сході мешканці Донбасу та Поділля однаково класифікують як українсько-російську війну або комбінований варіант: «очевидно, что Россия-Украина, российское присутствие очевидно, но конфликт среди местных «владык» также там имеет место» [14], «Українсько-російська війна олігархічних кланів» [15]. Основним джерелом «радянськості» всі респонденти називають близькість до Росії та віддаленість, порівняно із Поділлям, від Європи: «Близость Донбасса с Россией наложила на это свой отпечаток, потому и сохранилась эта «радянскость» даже после получения Украиной независимости» [16].

Другий маркер «інакшості» виражається через особливості менталітету аграрного та промислового регіонів. Зокрема, такими відмінностями є темп життя, манера поведінки, способи організації дозвілля тощо. Так, для мешканців Донбасу подолляни щиріші, доброзичливіші, гостинніші, повільніші, пасивніші, що пояснюється більш рисами селянської ментальності: «Ну, у вас люди просто более, скажем так, открытые и добродушные...Даже люди с сел, с вашей стороны, они более открытые, более поразговорчивей. И в нас в принципе тоже есть такие, но меньше, чем у вас» [17], «...у вас здесь люди более скромные и более расфасованы. У вас люди более скованы, у нас более раскованы, то есть ты выходишь, ты можешь свободно познакомиться... А здесь очень много парней, которые относятся к розряду «полускатать семечки», «попить пиво». Мы действительно замечали, что у вас очень много таких людей» [18].

Відзначено також вищий середній рівень достатку мешканців Вінниччини: «У вас как-то больше людей, скажем так, таких со «статком»...У нас не так всё. Хотя все говорят, что Донбасс у нас такой край, мы больше получаем. Но я бы не сказала, почему-то» [19].

Розмежувальною ознакою інформатори з обох сторін відзначають культуру спілкування та дозвілля. Так, менш ввічливими називають мешканців Донбасу, що пов'язують, по-перше, із індустріальним суспільством, у якому переважає робітничий клас, за звичай, малоосвічений. По-друге, із розкутістю міського соціокультурного простору як такого. По-третє, із проросійським впливом («русские более хамовиты»). У вживанні ненормативної лексики відмінними назвали частоту та форми: «Тут у вас ... ну в основном люди, конечно, общаются без матов. У вас это вроде ругательства, а у нас – органика...в Донецке чаще встречается, может это связано с влиянием русского языка...Возможно, что и связано это еще и с тем, что сложные, жесткие условия производства, угольное добывание, металлургия. Ругаются часто в городах, в селах, в поселках меньше. В Виннице редко слышал, но раза 2-3 от молодежи, на украинском языке ругалась... [20]; «У нас постійна ненормативна лексика на вулицях...можу сказати, що в нас ненормативної лексики більше, чим на Поділлі» [21], «Да, ну среди рабочих может и часто, среди молодежи тоже частенько...только у вас, я знаю, подружка говорит «пысок», это у вас обидно...» [22]. Зрозуміло, що глобалізаційні процеси призвели до уніфікації більшості форм обценної лексики, яка має сексоцентричний характер (відгенітальний). Та на Поділлі все ж у сфері лайки та нецензурних висловів відбулася менша трансформація, аніж на Донбасі. Тобто, у ній збереглося більше українських слів за стилістикою і семантикою. Зокрема, елементів копроректальної лексики (контекст лайки пов'язаний здебільшого з відправою природних функцій організму та продуктами дефекації) та народних вербальних конструктів, яким надається табуйована конотація (прокльони, богохульство, діалектизми тощо). Такі обставини пояснюються відмінностями у ментальності між індустріальними та аграрними регіонами, останні з яких зберігають більше традиційних складових.

«Інакшою» є також культура дозвілля, насамперед, у способах її організації: «Больше проявляется, как мне кажется, внимание людям, в принципе досугу людей...» [23], «У нас дуже багато жінок і п'є і куре. Більше, ніж у вас...» [24], «У вас как-то город больше для людей, есть куда пойти» [25], «Культурно всё. Не то, что у нас» [26].

Третім маркером «інакшості» названо мову. Йдеться не стільки про домінування на Донбасі російськомовних, а на Поділлі – україномовних громадян, скільки про оцінку особливостей мовлення один одного (діалект, наголос, темп, колоритність, акцент, рівень літературності). Так, мешканці Донбасу вказали на руйнування стереотипів щодо сприйняття Поділля як «чисто україномовного» регіону, а також вказали на такі особливості мовлення: «Да, существенная есть разница, я замечаю это... как у нас разговаривают немного по-другому, как бы акцент другой...» [27], «Мені здається, на Поділлі більш якась колоритніша мова, більш жива, ніж у нас. У нас якась стандартизована чи що...» [28], «Ну не знаю. Везде разный суржик. А разница есть. Вы быстрее говорите и наголос на другие буквы делаете. Иногда непонятно и есть слова» [29], «Конечно, есть разница, ну я ж кажу, у нас больше русский вперемешку с украинским, а у вас наоборот... И здесь больше, как на польский немного смахивает, а там – на русский» [30] тощо.

Статистика самоідентифікації та ідентифікації один одного продемонструвала практично однакові результати. Так, 50% ідентифікують себе, насамперед, як громадяни України, 26% – як мешканці свого населеного пункту, 20% – як європейці, і лише 4% – як мешканці регіону. Низький відсоток етнічної, конфесійної та регіональної ідентифікації руйнує два найнебезпечніших симулякри щодо «русского православного мира» і федералізації України.

Показовою є статистика оцінювання безпосереднього та опосередкованого досвіду комунікації мешканців двох регіонів. Наприклад, 80% опитаних подолян мали особистий досвід спілкування із переселенцями, з яких – «позитивний» (67%), «різний» (25%), «негативний» (8%). Відтак, 20% подолян, які отримували інформацію про досвід спілкування від інших, констатують такі оцінки – «позитивний» (12%), «різний» (35%), «негативний» (53%). Дані результати яскраво ілюструють у моделюванні образу «чужого/іншого» значного впливу стереотипів і хибної інформації.

Отже, між мешканцями Поділля і Донбасу взаємний соціокультурний дискурс щодо національної, етнічної і конфесійної ідентичностей переважно звучить у парадигмі «свого» або

«такого ж» (дещо дистанційованіша конотація). «Інакшість» виявляється на регіонально-локальному рівні, що, насамперед, продиктовано різними ментальностями індустріального та аграрного світів, а також історично-культурним контекстом розвитку регіону. Тому сьогодні риторика «свого-чужого» активно конструюється і нав'язується якраз з метою використання цієї природної «інакшості» як інструменту для численних маніпуляцій і розпалювання ворожнечі всередині громадянського суспільства. І зазнає ця риторика однозначної поразки у випадку, коли люди починають безпосередньо вступати в діалог, аби почути, зрозуміти і порозумітися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Стуканов С. Стигматизація Донбасу ллє воду на млин політики Путіна / С.Стуканов / [Електронний ресурс] / Політика. – 4.11.2015. / Режим доступу: http://galinfo.com.ua/articles/mif_pro_daunbas_ta_separiv_llie_vodu_na_mlyn_polityku_putina_210691.html.
2. Записано студенткою 2 курсу інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (далі – ПЕП ВДПУ) Гуменюк В. від чоловіка, 1951 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
3. Записано студентом 2 курсу ПЕП ВДПУ Міхеєвим С. від чоловіка, 1981 р. н., м. Макіївка, Донецька обл., 2015 р.
4. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Стріхар Н. від дівчини, 1996 р. н., м. Дружківка, Донецька обл., 2015 р.
5. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Юр'євою Д. від дівчини, 1996 р. н., м. Дебальцеве, Донецька обл., 2015 р.
6. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Плютяк І. від хлопця, 1994 р. н., м. Амвросіївка, Донецька обл., 2015 р.
7. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Вільцанюк О. від чоловіка, 1983 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
8. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк., 2015 р.
9. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Дем'яненко К. від хлопця, 1996 р. н., м. Червоноармійськ, Донецьк обл., 2015 р.
10. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
11. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Гуменюк В. від хлопця, 1996 р. н., м. Красний Луч, Луганська обл., 2015 р.
12. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
13. Записано студентом 2 курсу ПЕП ВДПУ Міхеєвим С. від чоловіка, 1981 р. н., м. Макіївка, Донецька обл., 2015 р.
14. Записано студентом 2 курсу ПЕП ВДПУ Білостенним Я.Б. від жінки, 1991 р. н., смт. Велика Новосілка, Великоновосілківський р-н, Донецька обл., 2015 р.
15. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Гришук Л. від жінки, 1981 р. н., м. Макіївка, Донецька обл., 2015 р.
16. Записано студентом 2 курсу ПЕП ВДПУ Білостенним Я.Б. від чоловіка, 1961 р. н., смт. Райгородок, Слов'янський р-н, Донецька обл., 2015 р.
17. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
18. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Дем'яненко К. від хлопця, 1996 р. н., м. Червоноармійськ, Донецьк обл., 2015 р.
19. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Довбиш В. від дівчини, 1995 р. н., м. Донецьк, 2015 р.
20. Записано студентом 2 курсу ПЕП ВДПУ Білостенним Я.Б. від чоловіка, 1961 р. н., смт. Райгородок, Слов'янський р-н, Донецька обл., 2015 р.
21. Записано студентом 2 курсу ПЕП ВДПУ Руденком С. від жінки, 1990 р. н., м. Червоноармійськ, Донецька обл., 2015 р.
22. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Стріхар Н. від дівчини, 1996 р. н., м. Дружківка, Донецька обл., 2015 р.
23. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Плютяк І. від хлопця, 1994 р. н., м. Амвросіївка, Донецька обл., 2015 р.
24. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Гуменюк В. від чоловіка, 1996 р. н., м. Красний Луч, Луганська обл., 2015 р.
25. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Вільцанюк О. від хлопця, 1996 р. н., м. Вугледар, Донецька обл., 2015 р.
26. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Довбиш В. від хлопця, 1995 р.н., м. Авдіївка, Донецьк обл., 2015 р.
27. Записано студенткою 2 курсу ПЕП ВДПУ Швець Т. від дівчини, 1998 р. н., м. Велика Новосілка, Великоновосілківський р-н, Донецька обл., 2015 р.

28. Записано студенткою 2 курсу ШІП ВДПУ Бородатою Т. від жінки, 1988 р. н., м. Єнакієве, Донецька обл., 2015 р.
29. Записано студенткою 2 курсу ШІП ВДПУ Вільцанюк О. від хлопця, 1996 р. н., м. Вугледар, Донецька обл., 2015 р.
30. Записано студенткою 2 курсу ШІП ВДПУ Стріхар Н. від дівчини, 1996 р. н., м. Дружківка, Донецька обл., 2015 р.

Zhmud N.V. Donbass and Podillya in the mutual socio-cultural discourse: «one's own – a stranger – the other» (based on the results of ethnographic expeditions)

The article deals with the dialogues of «one's own/a stranger/the other» and their markers through the prism of Donbass and Podillya residents' perception of each other, based on the ethnographic field materials.

Key words: «one's own», «a stranger», «the other», socio-cultural discourse, Donbass, Podillya, ethnographic field materials.

Жмуд Н.В. Донбасс и Подолье во взаимном социокультурном дискурсе: «свой/чужой/другой» (по результатам этнографических экспедиций)

В статье на основе полевых этнографических материалов отслеживаются плоскости диалогов «своего/чужого/ другого» и их маркеры сквозь призму восприятия жителями Донбасса и Подолья друг друга.

Ключевые слова: «свой», «чужой», «другой», социокультурный дискурс, Донбасс, Подолье, полевые этнографические материалы.

УДК 392.5(477.43/.44)"19/20"

М. А. Пилипак

**ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД СЕЛА МЕТАНІВКА ТЕПЛИЦЬКОГО РАЙОНУ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

На основі експедиційних записів автор статті аналізує особливості весільного обряду села Метанівка, виділяє локальні особливості та трансформації.

Ключові слова: весільний обряд, традиції, дослідження.

Стрімкі асиміляційні та глобалізаційні процеси призводять до трансформації традиційної культури, саме тому актуальність дослідження весільної обрядовості українців є безперечною. Метою даного дослідження є аналіз весільного обряду с. Метанівка Теплицького району Вінницької області.

Питанням дослідження традиційного весілля Поділля приділяли увагу ряд авторів, а саме: С.В. Руданський [10], С. Долинський [2], Р.А. Скалецький [12], М.А. Руденко [11], М.М. Шубравська та О.А. Правдюк [15], В.А. Косаківський і І.А. Дорош [4], В.П. Сторожук [13], В.А. Косаківський [5]. Варто зазначити, що одним з найповніших записів весілля в одному населеному пункті є «Весілля в селі Зятківцях» Г.Т. Танцюри [14]. Також вивченню особливостей весільного обряду Східного Поділля присвячено низку досліджень автора роботи [6; 7; 8; 9].

Основою написання даної статті стали польові записи автора здійснені у серпні 2013 року від Старушак Василини Федорівни, 1930 р.н., жительки с. Метанівка Теплицького району Вінницької області [3].

Згідно з традицією, перед весіллям у с. Метанівка відбувалось сватання. Респондент згадує: «Два старости і вже жених, і старший буярин, і два старости, жінок не було. Я знаю, у мене з Брідка (сусіднє село – М.П.) приходили Кобися і Маркіянович, а жінок не було. Маркіянович такий штукар був і каже: «Ходили-бродили, йшли, до нашої хати зайшли», – і такого, приказують» [3]. Традиційно старости приносили із собою на сватання хліб на рушнику і пляшку горілки. Знаком згоди на шлюб з боку молодої було дарування молодому хустки та піднесення старостам рушників. Варто зазначити, що локальною особливістю досліджуваного населеного пункту є побутування кількох способів перев'язування молодого хусткою, а саме – через плечі, під руку або на руку: «Старостам тоді давали рушники, а молодого вже хусткою

28. Записано студенткою 2 курсу ШІП ВДПУ Бородатою Т. від жінки, 1988 р. н., м. Єнакієве, Донецька обл., 2015 р.
29. Записано студенткою 2 курсу ШІП ВДПУ Вільцанюк О. від хлопця, 1996 р. н., м. Вугледар, Донецька обл., 2015 р.
30. Записано студенткою 2 курсу ШІП ВДПУ Стріхар Н. від дівчини, 1996 р. н., м. Дружківка, Донецька обл., 2015 р.

Zhmud N.V. Donbass and Podillya in the mutual socio-cultural discourse: «one's own – a stranger – the other» (based on the results of ethnographic expeditions)

The article deals with the dialogues of «one's own/a stranger/the other» and their markers through the prism of Donbass and Podillya residents' perception of each other, based on the ethnographic field materials.

Key words: «one's own», «a stranger», «the other», socio-cultural discourse, Donbass, Podillya, ethnographic field materials.

Жмуд Н.В. Донбасс и Подолье во взаимном социокультурном дискурсе: «свой/чужой/другой» (по результатам этнографических экспедиций)

В статье на основе полевых этнографических материалов отслеживаются плоскости диалогов «своего/чужого/ другого» и их маркеры сквозь призму восприятия жителями Донбасса и Подолья друг друга.

Ключевые слова: «свой», «чужой», «другой», социокультурный дискурс, Донбасс, Подолье, полевые этнографические материалы.

УДК 392.5(477.43/.44)"19/20"

М. А. Пилипак

**ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД СЕЛА МЕТАНІВКА ТЕПЛИЦЬКОГО РАЙОНУ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

На основі експедиційних записів автор статті аналізує особливості весільного обряду села Метанівка, виділяє локальні особливості та трансформації.

Ключові слова: весільний обряд, традиції, дослідження.

Стрімкі асиміляційні та глобалізаційні процеси призводять до трансформації традиційної культури, саме тому актуальність дослідження весільної обрядовості українців є безперечною. Метою даного дослідження є аналіз весільного обряду с. Метанівка Теплицького району Вінницької області.

Питанням дослідження традиційного весілля Поділля приділяли увагу ряд авторів, а саме: С.В. Руданський [10], С. Долинський [2], Р.А. Скалецький [12], М.А. Руденко [11], М.М. Шубравська та О.А. Правдюк [15], В.А. Косаківський і І.А. Дорош [4], В.П. Сторожук [13], В.А. Косаківський [5]. Варто зазначити, що одним з найповніших записів весілля в одному населеному пункті є «Весілля в селі Зятківцях» Г.Т. Танцюри [14]. Також вивченню особливостей весільного обряду Східного Поділля присвячено низку досліджень автора роботи [6; 7; 8; 9].

Основою написання даної статті стали польові записи автора здійснені у серпні 2013 року від Старушак Василини Федорівни, 1930 р.н., жительки с. Метанівка Теплицького району Вінницької області [3].

Згідно з традицією, перед весіллям у с. Метанівка відбувалось сватання. Респондент згадує: «Два старости і вже жених, і старший буярин, і два старости, жінок не було. Я знаю, у мене з Брідка (сусіднє село – М.П.) приходили Кобися і Маркіянович, а жінок не було. Маркіянович такий штукар був і каже: «Ходили-бродили, йшли, до нашої хати зайшли», – і такого, приказують» [3]. Традиційно старости приносили із собою на сватання хліб на рушнику і пляшку горілки. Знаком згоди на шлюб з боку молодої було дарування молодому хустки та піднесення старостам рушників. Варто зазначити, що локальною особливістю досліджуваного населеного пункту є побутування кількох способів перев'язування молодого хусткою, а саме – через плечі, під руку або на руку: «Старостам тоді давали рушники, а молодого вже хусткою

Наукові записки

пов'язувала – через плечі перев'язувала, під руку або на руку. Хустку, яку хто мав – зелена, чи вишневенька. Хустку він з собою брав. Ну, через дві неділі було вісіля в маю – перва неділя після перемоги, це в піснятому році» [3].

Через деякий час запрошували на весілля. Зазвичай запрошувати молода ходила у традиційному строї з, невеличким за розміром, спеченим вдома, подарунком (калачик). Під час запрошення проказували: «Просю на хліб, на сіль». Просили з подарочком, чи з калачиком. Тоді просили з калачиком. Подарочки – це такі довгенькі, а калачики – круглі. Ходили просити у вінку, і ще в нас був такий обичай, що як до похресних – батько й мама – ходили з вечора на вечеру» [3].

Респондент зауважила, що у повоєнні роки з'явилась традиція запрошувати за допомогою листівок: «Як просити на вісіля, то з дружкою ходили, але тоді, як я віддавалася – відбудова після війни, то не було з чого пекти ті калачики, то зошити у руку – попросила: «Просю, на хліб, на сіль, на вісіля», от і цю Надіну маму, бо це вона перва сестра мамі, та й попросила, а кого нема – написала, тай кинула у сіни, чи там куди» [3].

Після запрошення на весілля випікали коровай. Старушак В.Ф. розповіла, що коровайницями мали право бути лише старші віддані жінки. Дослідники весільної обрядовості, зокрема, Ф. Вовк зазначає: «На Україні коровай годиться робити виключно тільки молодцям, що на той час живуть зі своїми чоловіками, так, що до участі в цьому обряді не можуть бути допущені не тільки вдови, але й ті молодці, що їх чоловіки на той час відсутні, наприклад, на військовій службі тощо» [1, с. 244]. Як бачимо, ця загальноукраїнська традиція мала сприяти гарному подружньому життю молодих.

Зі слів інформатора дізнаємось, що у Метанівці коровай міг відрізнятися не лише розмірами, а й формою: «Коровай пекли круглий і довгий. Обично у жініха, то були довгі. Я була за старшу сваху у Гени – Миколового брата, то пекли ми такий квадратний» [3].

У неділю звивали гильце, друзки співали:

Первая квіточка на виршок,
Оце ж тобі, Галя, на початок,
А хто буде гильце ломати,

Буде мене вспоминати...другая квіточка і третя квіточка – це три рази співали. Уквічували гильце. Ше співали:

Не йдіт молодці, до нас гильце вести (звивати – М.П.)

Звидемо ми самі, краще, як із вами» [3].

За традицією гильце робили з сосни, а прикрашали дерев'яними стружками: «А знаю Кобися зробив з стружками, покрасив, такі квітки поробив. Та й в Брідку було таке гильце без сосни, а з таким гильцьом – всякі покрасили ці стружки» [3].

У неділю молодий приходив за молодою. Його зустрічали батьки. Теща зятя вітає. Після цього молоду розплітають, садять на посад, співають:

Бубни гудуть, буяри йдуть, рано-рано
Бубни гудуть, буяри йдуть, та ранесичко.
Чуй ти, Галя, прибирайся, рано-рано
Прибирайся, рано-рано, та ранесичко.
Прибируся, ни боюся, рано-рано,
Прибируся, ни боюся, та ранесичко.
Єсть у мене рідний батько, та не дасть мене...

І так матінка, і сестра» [3].

Традиційними стравами на весільному столі були капуста, холодець, голубці, затірка з молоком. Респондент зазначила, що до кожної страви була пісня. Наприклад, до борщу друзки співали:

Ми борщу ни хочимо,
І ложки ни вмочимо,
Дайте нам того трошки,
Шо зпустило з ложки ножки.
Затірка різана була, така довгенька. А то:
Мілка капуста мілка,
Мілка капуста мілка,
Сікла Галіна матінка,

Сікла-шатувала,
Бо гостий сподівала» [3].

Локальною особливістю весільного обряду села Метанівка є частування родини калачем. Респондент згадує: «Вже в неділю молода частувала свою родину в себе, як прийшла з гобіду. Як молода прийде від молодого з гобіду – роздає калач» [3].

Традиційно коровай у молодого ділили при його родині, у молоді – при її. Під час частування короваєм гостям давали також гілочку із гільця і, крім того, родичам-чоловікам – сорочку, а жінкам – хустину. Зазвичай гості дякували молодим за коровай, дарували подарунки і також приказували: «Нема Гордія покійного, він так приспівував як уже дарували – сміялися, ну вісіля, це для веселощів. Я знаю Гену дарувала, скатерку дарувала йому, та й кажу: «Дарую тканину, Гені на ідну штанину, а Явдокія хай в клуб ни йде, та й на другу напраде» [3].

У неділю, під вечір, покривають молоду. Респондент згадала про побутування у повоєнні роки давньої традиції пов'язування голови молоді наміткою: «Три рази це покривають і вже намітку цю, чи хустинку, тепер хустинкою зав'язують, а тоді намітку, як не було фати. Намітка це така як цей вельон що покриють, зав'язут хустинкою зверху, марля. Зав'язують марлюю цею» [3]. Під час розмови із опитуваною вдалося зафіксувати побутування старовинного весільного жіночого головного убору – каптура: «Молоду не покривали хусткою, яку вона давала на сватанні, не покривали, а була спеціально хустка для молоді, або каптур був» [3].

Також респондент згадала про обрядові обов'язки світилки, зокрема: «Світилка тримала світло – свічка, запалює і на вуглі (кімнати – М.П.) робит хрест, на покуті. Випалює по стелі» [3].

Після покривання молоді проводжали дружок.

Польовий запис показав, що у повоєнні роки в с. Метанівка побутувала давня традиція ховати молоду під полу одяжі свекрухи: «У молодого свекруха виходит і бере молоду під полу жикета, там чи чого (з одягу – М.П.) тай питає – з ким ти прийшла. А вона каже: «З хлібом і з сіллю і з вашим сином». Під полу ховає – ну, це такий гобичай. Прикрила, чи фартухом, тай так питає» [3]. Варто зазначити, що подібні обрядодії зустрічаються у сусідніх селах з використанням вивернутого кожуха і символізують те, що в хаті господинею буде свекруха, а не невістка [9, с. 76].

Старушак В.Ф. часто була на весіллях покривальною свахою і досить детально розповіла про наступний день весілля – понеділок: «...на другий день приходит сваха, та й зав'яже хустину... Тай приходю рано, зав'язую її, а сваха перевірає від молодого, чи чесна молода, чи не» [3].

Традиційними для с. Метанівка, є зажинки – одурення першої дитини, та обжинки – одруження останньої дитини. Зазначені обрядодії супроводжувались різноманітними жартами: «...той кужіль праде, а той багаття розклали (розпалює вогонь – М.П.), а той кує – циган, тай берут за ногу – підковують. Видумували, було веселе вісіля» [3].

Таким чином, дослідивши весільний обряд с. Метанівка. можна зробити висновок, що незважаючи на скорочення тривалості весілля, у його структурі збереглися такі етапи як: сватання, запрошення родини, випікання короваю, прикрашання гільця, покривання молоді, обдаровування присутніх короваєм. Крім того, зафіксовано дійства обрядових весільних чинів, хоча і з помітним скороченням їх функцій.

У ході дослідження вдалось виявити деякі локальні особливості весілля, наприклад побутування кількох способів перев'язування молодого хусткою під час сватання, а саме: через плечі, під руку або на руку, звичай ховати молоду під полу одяжі свекрухи. Побутування даних обрядодій свідчить про збереження кращих традицій нашого народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
2. Долинский С. Этнографические заметки о свадебных обрядах собранных в местечке Загниткове Ольгопольского уезда / С. Долинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1887. – № 40. – С.900-908; № 41. – С. 931-940; № 42. – С. 956-959; № 43. – С. 977-985.
3. Запис Пилипака М.А. 20 серпня 2013 р. від Старушак Василини Федорівни 1930 р.н., жительки с. Метанівка Теплицького району Вінницької області.
4. Косаківський В.А. Весілля в с. Хомутичях (поч. XX – 80-ті рр. XX ст.) / В.А. Косаківський, І.А. Дорош // Етнографія Поділля. Доповіді наук. конф. – Вінниця, 1992. – С. 47-54.

5. Косаківський В.А. Весілля в Чечельнику (30 – 80-ті роки ХХ ст. / В.А. Косаківський // Там само. – С. 33-42.
6. Пилипак М. А. Традиционные блюда и напитки в свадебном обряде Восточного Подолья / М.А. Пилипак // Валихановские чтения – 17. Сборник научных статей по материалам Международной научно-практической конференции «Валихановские чтения – 17. – Кокшетау. – 2013. – С. 265–269.
7. Пилипак М.А. «Етновесілля» села Брідок Теплицького району Вінницької області / М.А. Пилипак // VII Кирилло-Мефодиевские чтения в 2-х частях: Ч. 1. Материальная и духовная культура славян // Материалы Международной научно-практической конференции. – Уфа: Изд-во Уфимского филиала ФГБОУ ВПО «МГГУ им. М.А. Шолохова», 2013. – С. 61-67.
8. Пилипак М.А. Весільний обряд с. Мишарівка Теплицького району Вінницької області / М.А. Пилипак // Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. – С. 147-153.
9. Пилипак М.А. Українське весілля Східного Поділля середини ХХ – початку ХХІ століття: монографія. – Київ. : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України; Уфа : Уфимська філія МДГУ ім. М.О. Шолохова, 2015. – 210 с.
10. Подольське весілля Вінницького повіту в с. Хомутинцях записав Степан Руданський 20–30/IX 1862 р. // Народні пісні в записах Степана Руданського / Упоряд., вст. Стаття і прим. Н.С. Шумати. Нотний матеріал упор. З.І. Василенко – К. : Музична Україна, 1972. – С. 23-76
11. Руденко М.А. Весілля в с. Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області / М.А. Руденко // Весілля: У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 2. – С. 251-293.
12. Скалецький Р.А. Весілля в с. Михайлівка Бершадського району на Вінниччині / Р.А. Скалецький // Весілля: У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 1. – С. 281-354.
13. Сторожук В.П. Подільське весілля (друга пол. ХХ ст.) / В.П. Сторожук // Етнографія Поділля. Доповіді наук. конф. – Вінниця, 1992. – С. 42-46.
14. Танцюра Г. Весілля в с. Зятківцях / Г. Танцюра / Упоряд., ред. М.К. Дмитренко, Л.О. Єфремова. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1998. – 404 с.
15. Шубравська М.М. Весілля в с. Мізківські Хутори Вінницького району Вінницької області / М.М. Шубравська, О.А. Правдюк // Весілля: У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 1. – С. 376-425.

Pylypak M.A. Wedding ceremony of Metanivka village of Teplice district in Vinnytsia region.

Based on the expedition records, the author analyzes the features of the wedding ceremony in the village Metanivka, highlights local features and transformations.

Keywords: wedding ceremony, traditions, research.

Пилипак М.А. Свадебный обряд села Метановка Теплицкого района Винницкой области.

На основе экспедиционных записей автор статьи анализирует особенности свадебного обряда села Метановка, выделяет локальные особенности и трансформации.

Ключевые слова: свадебный обряд, традиции, исследования.

УДК 39-053.2(477/44) «195.../200...»

В. О. Гребеньова

ДІТИ В ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЧЧИНИ)

Стаття присвячена дослідженню дитячих повсякденних практик у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. на Вінниччині. Відстежено й проаналізовано основні види дитячих занять, різні види допомоги батькам, залучення до ремісництва, з'ясовано динаміку їх змін й найбільш типові приклади побутування на Вінниччині до сьогодення в дитячому середовищі.

Ключові слова: діти, дитинство, дитяча субкультура, дитяче життя, дитячі заняття, види допомоги батькам.

Дитинство – це особливий стан розвитку в суспільстві і узагальнений суб'єкт, який цілісно протистоїть дорослому світу та взаємодіє з ним на рівні суб'єкт-суб'єктних стосунків [1, с.7].

5. Косаківський В.А. Весілля в Чечельнику (30 – 80-ті роки ХХ ст. / В.А. Косаківський // Там само. – С. 33-42.
6. Пилипак М. А. Традиционные блюда и напитки в свадебном обряде Восточного Подолья / М.А. Пилипак // Валихановские чтения – 17. Сборник научных статей по материалам Международной научно-практической конференции «Валихановские чтения – 17. – Кокшетау. – 2013. – С. 265–269.
7. Пилипак М.А. «Етновесілля» села Брідок Теплицького району Вінницької області / М.А. Пилипак // VII Кирилло-Мефодиевские чтения в 2-х частях: Ч. 1. Материальная и духовная культура славян // Материалы Международной научно-практической конференции. – Уфа: Изд-во Уфимского филиала ФГБОУ ВПО «МГГУ им. М.А. Шолохова», 2013. – С. 61-67.
8. Пилипак М.А. Весільний обряд с. Мишарівка Теплицького району Вінницької області / М.А. Пилипак // Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. – С. 147-153.
9. Пилипак М.А. Українське весілля Східного Поділля середини ХХ – початку ХХІ століття: монографія. – Київ. : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України; Уфа : Уфимська філія МДГУ ім. М.О. Шолохова, 2015. – 210 с.
10. Подольське весілля Вінницького повіту в с. Хомутинцях записав Степан Руданський 20–30/IX 1862 р. // Народні пісні в записах Степана Руданського / Упоряд., вст. Стаття і прим. Н.С. Шумати. Нотний матеріал упор. З.І. Василенко – К. : Музична Україна, 1972. – С. 23-76
11. Руденко М.А. Весілля в с. Слобода-Яришівська Могилів-Подільського району Вінницької області / М.А. Руденко // Весілля: У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 2. – С. 251-293.
12. Скалецький Р.А. Весілля в с. Михайлівка Бершадського району на Вінниччині / Р.А. Скалецький // Весілля: У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 1. – С. 281-354.
13. Сторожук В.П. Подільське весілля (друга пол. ХХ ст.) / В.П. Сторожук // Етнографія Поділля. Доповіді наук. конф. – Вінниця, 1992. – С. 42-46.
14. Танцюра Г. Весілля в с. Зятківцях / Г. Танцюра / Упоряд., ред. М.К. Дмитренко, Л.О. Єфремова. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1998. – 404 с.
15. Шубравська М.М. Весілля в с. Мізківські Хутори Вінницького району Вінницької області / М.М. Шубравська, О.А. Правдюк // Весілля: У двох книгах. Упорядкування текстів М. Шубравської, нотного матеріалу – О. Правдюка. – К. : Наук. думка, 1970. – Кн. 1. – С. 376-425.

Pylypak M.A. Wedding ceremony of Metanivka village of Teplice district in Vinnytsia region.

Based on the expedition records, the author analyzes the features of the wedding ceremony in the village Metanivka, highlights local features and transformations.

Keywords: wedding ceremony, traditions, research.

Пилипак М.А. Свадебный обряд села Метановка Теплицкого района Винницкой области.

На основе экспедиционных записей автор статьи анализирует особенности свадебного обряда села Метановка, выделяет локальные особенности и трансформации.

Ключевые слова: свадебный обряд, традиции, исследования.

УДК 39-053.2(477/44) «195.../200...»

В. О. Гребеньова

ДІТИ В ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЧЧИНИ)

Стаття присвячена дослідженню дитячих повсякденних практик у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. на Вінниччині. Відстежено й проаналізовано основні види дитячих занять, різні види допомоги батькам, залучення до ремісництва, з'ясовано динаміку їх змін й найбільш типові приклади побутування на Вінниччині до сьогодення в дитячому середовищі.

Ключові слова: діти, дитинство, дитяча субкультура, дитяче життя, дитячі заняття, види допомоги батькам.

Дитинство – це особливий стан розвитку в суспільстві і узагальнений суб'єкт, який цілісно протистоїть дорослому світу та взаємодіє з ним на рівні суб'єкт-суб'єктних стосунків [1, с.7].

Дитина – це порівняно самостійний індивід, що є не тільки об'єктом виховних зусиль зі сторони дорослих, але й виступає суб'єктом пізнання та спілкування, є носієм та творцем власної субкультури [2]. Поняття «дитяча субкультура» виникло в останнє десятиліття в зв'язку з зростанням гуманізації і демократизації суспільного життя й дістало наступне визначення: це особлива система уявлень про світ, цінності, моделі поведінки та спілкування, що побутують у дитячому середовищі, тобто культура в культурі, яка живе за специфічними і самобутніми законами, хоча й «вбудована» в загальне культурне ціле [3, с.31].

Дослідженню питання дитячого життя й побуту приділяли увагу авторитети української етнографії кінця XIX – початку XX ст. Зокрема: Мр. Грушевський [4], Н.Загледа [5], які вперше звернули увагу на дітей як на активних членів соціуму, які мають власну «дитячу субкультуру». В другій половині XX – початку XXI ст. у рамках обраної теми становлять інтерес праці В.Борисенко [6], Н.Гаврилук [7], І.Щербак [8], А. Забловського [9] та наукового видання серії «Народна культура українців: життєвий цикл людини» [10] тощо, які зробили вагомий внесок у дослідженні статевовікового аспекту традиційної культури та праці В.Абраменкової [11], І.Кона [12], В.Кудрявцева [13], М.Осоріної [14], А. Сальнікової [15], А. Мудрик [16], О. Кононко [17] тощо, в яких розглядаються специфічні суперечності, проблеми та перспективи дорослішання дітей в сучасному світі.

Метою нашого дослідження є спроба відстежити та проаналізувати повсякденні практики дітей на Вінниччині в другій половині XX – на початку XXI століття.

Повсякденне життя – це дії та види діяльності, здійснювані людиною постійно протягом усього життя. Звичайне життя людей є неоціненою рисою і щоденного життя дітей, їхнього побуту.

Важливість пізнання дитячої субкультури полягає у тому, що ми маємо справу не тільки з наслідуванням сьогочасної культури дорослих, а й традиційними надбаннями, що передаються дітям із покоління в покоління та їх власним творінням.

Все багатство дитячих практик аналізуємо за такими напрямками: види дитячих занять; різні види допомоги батькам, залучення до ремесел, в яких діти виступають творцями власного світу культури.

Найпоширенішими дитячими заняттями на Вінниччині з другої половини XX ст. й до початку XXI ст. були й залишаються наступні: рибальство, будівля «хаток», дитяча їжа та напої (з природного середовища), колекціонування, різні види допомоги батькам, дитяче заробітчанство тощо.

Дитяче рибальство було й залишається поширеним видом дитячого заняття у сільській місцевості. У традиційній культурі сформувалося безліч способів ловити рибу, найвідоміший з яких ловля риби та раків руками в норах. Як розповідають інформатори, «тре залізи у воду і попід скелями ловити в норах. Бувало шариш рукою, а він може добре вчепитися за руку і вкусити, але не дуже сильно. Так можна і окунців в норах ловити, а раніше тато мій казав, що так в'юнів ловили» [18, арк.1]. Другий спосіб також поширений – це ловля риби руками при березі в очереті – «коли нерест, то риба дуже в'яла, її можна просто так в очереті ловити руками. Дивишся, де очерет легенько колишеться, й обережно хапаєш руками». Наступним видом ловлі є глушіння риби – «дивишся – видніється голова риби з очерету. Щоб не налякати, не збовтати воду, кидаєш палицею або «гостьом» (загострена з одного кінця палиця) в голову риби – оглушаєш: або зразу вбиваєш, або причумлюєш, тоді вона перевертається на пузо. Отоді бери» [19, арк.2].

Використовували різноманітні знаряддя праці, зокрема, сітки: ловля «барабаном» – конусоподібним приладдям із сітки, через вужчий бік якого запливає риба, а потім заплутується в сітці. Зустрічається ловіння саком – чотирикутним приладом із держакон, обтягненим сіткою, а також «небом» – великим чотирикутним саком, натягування сіток.

У с. Кальник Іллінецького району діти у 90-х рр. XX ст. ще ловили рибу «банкою» (0,5 скляною). Реципієнт Гега Наталя 1986 року народження, розповідала, що «брали банку на 0,5 літрів, накривали кришкою, в якій вирізаний отвір (дирка). До банки прив'язували нитку і кидали в річку. Обов'язково був хліб в банці – це приманка. Запливала частіше плітка, наловим риби і кормим котів» [20, арк.1-2]. Серед гачкових снастей як у традиційній культурі, так і до сьогодні, поширеним є ловля риби за допомогою вудки – довгої палиці, до якої прив'язана волосін із гачками. З 60-70-х років XX ст. та й до сьогодні популярними для ловлі риби є

спінінги та «резинки». На сьогодні застосовують як традиційне, так і новітнє риболовне знаряддя.

Одним із видів ігрової діяльності дітей було наслідування дорослих у будівництві житла, спорудження так званих «хаток». Усе це могло відбуватися на землі, найчастіше – у подвір'ї своєї оселі (закутках), на деревах, на березі річки, ставка тощо. Матеріалом слугувало гілля молодого клена, оскільки легко ламалось, лопухи, дошки з ящиків, клейонка. Інколи випрошували у старших рядна, подушки і несли все до «хатки». Якщо будівництво відбувалось на городі, використовували соняшники та віниччя [21, арк.3; 22, арк.4; 23, арк.3] – матеріал, який постійно був під руками. Варто зазначити, що спорудженню «хаток» на підвищенні, зокрема на деревах, віддають перевагу хлопчики, а на землі – дівчатка. Це пов'язано з тим, по-перше, що хлопці є сміливішими, спритнішими, сильнішими, ніж дівчатка. По-друге – за своєю природою тяжіють до більш екстремальних (ризикуючих) ігор. По-третє, виходячи із гендерних ролей, вони хочуть цим самим показати свою зверхність та силу над слабшою статтю.

Ще однією складовою, що заслуговує на увагу, є «дитяча їжа та напої». Крім основних харчів, якими діти харчуються в сім'ї, є ще багато такого, що можна знайти в природному середовищі. Так, наприклад, збирають суниці, жовту акацію («коли перецвіте, у неї є жовті стручки, ото ті стручки ми й їли») [24, арк.8], цвіт білої акації, глід, барбарис, дикий шавель (називали ще «заячим», оскільки ріс у полі), терен, клей із дерев (на сливах і вишнях витікає з-під кори, збігає на купу і застигає), калачики, ожину, березовий та кленовий сік. Крім того, вживали мурашину кислоту («брали гіллячку, обдирали кору – і в мурашник, опісля смоктали, воно таке кисле») [24, арк.5; 25, арк. 4; 26, арк.13-14; 27, арк.21]. В такий спосіб діти знайомилися із природним ландшафтом, з їстівними рослинами, вчилися бути спостережливими.

У досліджуваний період досить поширеним було «дитяче колекціонування» – це систематизовані зібрання однорідних предметів. У радянську добу діти найчастіше колекціонували фантики (обгортки від цукерок), кишенькові календарики, листівки, марки, різні монети, коробки від сірників та сигарет, фотографії акторів. Найбільшу перевагу у хлопців мала колекція марок. У 70-ті роки сільські діти не відрізнялись від міських, вони також збирали колекції марок, значків, поштових листівок, засушували різні рослини для шкільного гербарію.

У 90-х роках із поглибленням економічної кризи, що призвела до такого явища, як «човнярство» та заповнення закордонною продукцією пострадянського ринку, популярності у дітей набуває колекціонування вкладок-наклейок від «жувальних гумок», цяцьок із кіндер-сюрпризів. На сьогодні діти м. Вінниці збирають картки поповнення рахунків до мобільних телефонів (на різні суми та різних операторів) та наклейки. Попитом у хлопців є футбольні журнали, в які вони вклеюють фото гравців улюблених команд та лідерів – свого роду творення власного світу.

Крім суто дитячих занять, на Вінниччині досить поширеними були і залишаються різні види допомоги батькам: на городі, в господарстві. З 11-12 років діти працюють на городі на рівні з дорослими.

У повоєнний період діти разом з дорослими або самостійно відвідували поле й ліс. У полі збирали лікарські рослини: ромашку, звіробій, інколи рвали горох, а в лісі – суниці, гриби, малину, ожину. Таким чином діти набувають життєвого досвіду.

Невід'ємним видом роботи була різнопланова допомога в домашньому господарстві. Є такі види робіт, які виконують, як правило, дівчатка – миють посуд, замітають у хаті та на подвір'ї, доглядають за меншими братами й сестрами, прополюють, сапають на городі. Хлопчики виконують переважно чоловічу роботу: рубають дрова, годують худобу та прибирають коло неї (дівчатка також), допомагають татові на полі (орати, косити, складати сіно) та в саду (підрізати, садити дерева, чистити чагарники) тощо.

З 60-х років ХХ ст. у зв'язку із занепадом доволі замкненої виробничо-споживчої соціальної структури, яка дотримувалася основних засад історично сформованого способу життєдіяльності, а в 90-х роках посилилась модернізація побуту під впливом механізації, появою нових інноваційних матеріалів і особливо поширенням електронних технологій (врешті-решт з відкриттям кордонів пострадянський простір почав активно наслідувати західний варіант побутового середовища), діти стають зайнятими у інших сферах суспільного життя, тому сталося помітне відчуження від домашнього сільського господарства.

На сьогодні межі дівчачої і хлопчачої роботи змістилися, багато робіт стали спільними. Наприклад, хлопчики можуть прибирати в хаті, дівчатка забивати цвяхи. На нашу думку, така розмитість пов'язана із зміщенням гендерних ролей у зв'язку із демократизацією суспільства, емансипацією жінок тощо, хоча варто говорити, що певна диференціація в розподілі праці продовжує існувати.

На нашу думку, варто наголосити на пастухуванні. Раніше діти з 6-7 років пасли гусей, качок, курей, після семи – корів. У 50-х роках кожна дитина випасала саме свою корову, з 60-х почали формуватись череди, випасання худоби проводили діти разом із дорослими. В радянський період підлітки з 15 років працювали в колгоспі коло коней. Але цей вид заняття сьогодні майже зник із дитячого побуту. Це пов'язано з тим, що наукові технічні революції привнесли в повсякденний побут чимало механізацію праці. Через те у батьків з'являється час на виконання тієї роботи, яку раніше виконували діти. Тому зменшення мотивації для засвоєння дорослого досвіду призводить до збіднення форм та способів випасання худоби, зменшується сфера та інтенсивність задіяності. Для дітей від постійного заняття такі доручення стають разовими, відповідно дитяча творчість, фантазія та сфера реагування збіднюється.

Зміна акцентів у вихованні дітей останніх десятиліть пов'язана й зі зміною соціального ладу в країні. Це призвело до того, що діти і дорослі вже не вважають нормою обов'язку участі дітей у господарюванні. Поширюється таке явище, як заробітчанство, яке видозмінювалося впродовж досліджуваного періоду. Як правило, воно зводилося до продажу речей, що давали батьки, або самостійного продажу (зазвичай, зібрані власноруч ягоди, овочі, лікарські рослини, гриби, вирощені квіти) тощо. З 90-х років на Зелені свята продають зілля, квіти, зібрані на власній ділянці, у полі, в лісі. Було поширеним випасання худоби як форма заробітчанства за домовленою платою (їжу, одяг, гроші). На сьогодні найпоширенішою формою оплати залишаються гроші. Ще одним із сучасних способів заробити в батьків або в бабусі, дідуся є виконання дрібних коротких за часом замовлень (на декілька годин, на день-два): допомога в господарстві (роботи в городі, в саду, полі), догляд за дітьми тощо. Наприклад, діти торгують із батьками на базарі у вихідні дні, збирають на городі колорадських жуків за завчасно домовленою платню. Подібної практики навіть у середині ХХ ст. ще не було.

Процес формування необхідних виробничих знань і навичок регламентувався усталеними сімейними традиціями та нормами звичаєвого права, традиційним розподілом праці, успадкованістю професійних знань від родини.

Залучення дітей до ремесел у традиційному суспільстві починалося з 5-6 років і базувалося, як правило, на врахуванні вікових та індивідуальних особливостей. Професійний вибір міг впливати з нахилів дитини, роду занять батьків, а також видів праці, поширених у тій чи іншій місцевості.

Як правило, дітей раніше змалечку привчали до тих ремесел та промислів, якими займалися в сім'ї (гончарство, плетіння кошиків, вишивка та ін.), що забезпечувало передачу родинних професійних знань, умінь, навичок, звичаїв та традицій. Насамперед, це залежало від природного середовища: діти, які жили біля річок чи озер, приривчали до рибальства: дев'ятирічна дитина вже в'язала жаки, сукала мотузки, різала на кіш лозу, допомагала тягнути невід, викидала підсаками лід з ополонки тощо. У районах, де були ліси, займалися збиральництвом: діти збирали гриби і ягоди у такій кількості, що їх вистачало не тільки для потреб сім'ї, а й на продаж. У місцевостях, багатих на глину, діти допомагали батькам робити гончарні вироби, нерідко їх розписували [28] тощо.

Спадкова передача професійної майстерності від батьків до дітей була основною формою збереження наступності, спадкоємності національного традиційного ремесла. Успадкування сприяло виникненню династій, створенню мистецьких осередків. Існування династій спричинило виникнення виробничої лексики у повсякденному житті: топонімів (Бондарева вулиця, с. Гути), гідронімів (о. Гумнище), прізвищ і прізвиськ (Кушнір, Коваль, Бортнянський) тощо. Наприклад: «Півний кут називається Постоловим, де проживають чоботарі» [29, арк. 9].

Майстри вимогливо ставилися не тільки до передачі необхідних технічних чи технологічних прийомів, а й до певних світоглядних уявлень, морально-етичних засад професії, й шанобливого ставлення до ремесла як спадкового заняття та засобу збереження традицій роду.

Процес залучення дітей до сімейних ремесел, по-перше, демонстрував, що діти є не тільки пасивними споглядачами та повторювачами діяльності дорослих, а й активними

творчими учасниками, які часто корегували та вдосконалювали виробництво. Спостереження та привчання дітей до ремесел сприяло засвоєнню етнічного досвіду для виконання соціальних ролей, передачі досвіду із покоління в покоління, розширенню й поглибленню змісту власне дитячих занять та видів роботи як складників дитячої субкультури.

На сьогодні прилучення дітей до ремесел відживає. Але змінився його механізм та зміст. Діти відвідують різні позашкільні заклади, школи мистецтв, де їх знайомлять із різними видами декоративно-вжиткового мистецтва: гончарством, вишивкою, бісероплетінням, малюнком на склі, писанкарством, декоративним розписом. У приватній «школі-АІСТ» м. Вінниці є урок кераміки, який проводиться як з дошкільнятами, так і з дітьми шкільного віку. Розкривають молодому поколінню світ краси витворів народного мистецтва, допомагають опанувати техніку їх виконання, навчають дивуватися вмінню і мудрості форм, що сягають корінням у тисячолітню давнину народної культури, традиції, які передаються із покоління в покоління. Тобто діти набувають не лише навичків роботи, які можуть допомогти у виробленні матеріальних ресурсів, а й мистецької складової. Це скоріше виховна сфера життєдіяльності.

Отже, світ дитинства має свої унікальні, притаманні саме йому особливості, що проявляються в дитячій субкультурі. Дитяча субкультура транслює все те, що створює та відтворює дитяча спільнота у певний історичний період й є осередком для розвитку особистості. В своєму повсякденному житті діти оперують змістом того, що спостерігають навколо себе.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фельдштейн Д.И. Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1998. – №1. – С. 7-14.
2. Маєвська Л. Деякі аспекти соціокультурної програми вивчення світу дитинства [Електронний ресурс] / Л.Маєвська. – Режим доступу до статті: <http://core.ac.uk/display/12084282>
3. Иванова Н. В. Особенности и значение детской субкультуры / Н. В. Иванова // Педагогика. – 2005. – №7. – С. 31-36.
4. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 256 с.
5. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада. – К.: Держтрест «Київ-Друк», 1929. – 179 с.
6. Борисенко В. Обряди перших років життя людини // Народна культура українців : іст.-етнолог. дослідж. : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – К. : Дуліби, 2008. – Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 82-95.
7. Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н. К. Гаврилюк. – К. : Наукова думка, 1981. – 281 с.
8. Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців / І. Щербак // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 71-77.
9. Забловський А. В. Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі українців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / А.В. Забловський. – К., 2005. – 18 с.
10. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М.Гримич. – К.: Дуліби, 2008. – Т.1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – 2008. – 400 с.
11. Абраменкова В. В. Дети-пророки : социогенетический анализ представленный об опасности в детской субкультуре [Електронний ресурс] / В. В. Абраменкова. – Режим доступу до статті: <http://www.ditya.ru/index.php?module=static&page=63>
12. Кон И. С. Ребенок и общество : ист.-этногр. перспектива / И. С. Кон. – М. : Наука, 1988. – 270 с.
13. Кудрявцев В. Т. Психология развития человека / В. Т. Кудрявцев. – Рига : Пед. центр «Експеримент», 1999. – 150 с.
14. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – СПб. : Питер, 1999. – 288 с.
15. Сальникова А. Российское детство в ХХ веке: история, теория и практика исследования / А. Сальникова. – Казань: Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2007. – 256 с.
16. Мудрик А. В. Социальная педагогика / А. В. Мудрик. – М. : Академия, 1999. – 234 с.
17. Кононко О. Л. Дитяча субкультура як цінність і складова особистісно-орієнтованої освіти / О.Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2001. – № 12. – С. 6-9.
18. Архів Рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського (РФП ВДПУ). ф. 1, оп. 4, спр. 84. – 4 арк.

19. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 22, спр. 78. – 4 арк.
20. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 6, спр. 72. – 3 арк.
21. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 7, спр. 112. – 5 арк.
22. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 10, спр. 95. – 8 арк.
23. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 13, спр. 69. – 5 арк.
24. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 17, спр. 55. – 10 арк.
25. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 15, спр. 54. – 21 арк.
26. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 28, спр. 104. – 17 арк.
27. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 19, спр. 70. – 29 арк.
28. РФП ВДПУ, ф.26, оп. 1, спр. 46. – 190 арк.
29. РФП ВДПУ, ф.1, оп. 7, спр. 10. – 12 арк.

Greben'ova V. O. Children in the daily routine in the late XX – early XXI century (based on the materials of Vinnychchyna)

The article focuses on the study of children's daily routine in Vinnytsia region of late XX – early XXI centuries and analyzes the main kinds of children's activities, different types of household chores, involvement in workmanship. The author examines dynamics of their changes and the most typical examples of children's daily routine in the children's environment of Vinnychchyna nowadays.

Key words: children, children's subculture, children's everyday life, children's activities, types of household chores.

Гребенева В. А. Дети как воспроизводители повседневных практик во второй половине XX – начала XXI вв. (на материалах Винниччины)

Статья посвящена исследованию детских повседневных практик во второй половине XX – начале XXI в. в Винницкой области. Отслежено и проанализировано основные виды детских занятий, различные виды помощи родителям, привлечение к ремесленничеству, выяснено динамику их изменений и наиболее типичные примеры бытования на Винниччине к настоящему времени в детской среде.

Ключевые слова: дети, детство, детская субкультура, детская жизнь, детские занятия, помощь родителям.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 688.721.25-029:9

І. Г. Барановська, Н. Г. Мозгальова

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТЕАТРУ ЛЯЛЬОК

В статті досліджуються історичні передумови виникнення лялькового мистецтва в Стародавній Греції, Античному Римі, країнах Стародавнього Сходу, розглядаються особливості конструкції ляльки-маріонетки та ляльки рукавички, аналізується еволюція створення типових образів народних лялькових героїв від середньовіччя до нашого часу. Особлива увага приділяється етапу поширення вертепного лялькового мистецтва на Україні кінця XVI – XVII століття. Робиться спроба філософського осмислення значення ляльки-маріонетки та ляльки рукавички.

Ключові слова: театр ляльок, лялька маріонетка, лялька рукавичка, театр тіней, народні лялькари, вертеп, образ ляльки.

Театр ляльок існує сьогодні майже у всіх країнах світу. Він пережив тисячоліття, десятки історичних епох та укладів і став безсмертним. Процес оживлення – перетворення неживого в живе – відрізняє мистецтво театру ляльок, надає йому сили та життєздатності. Адже лялька на сцені не вимірює вік глядачів, а використовує свою іншомовну силу, створюючи типові вчинки та характери героїв.

Виникнення та становлення театру ляльок як виду мистецтва вивчали дослідники О.Бучма, О.Деркач, М.Возняк, І.Волошин, О.Ворожейкіна, Б.Голдовський, А.Куліш, І.Франко та інші.

Мета та завдання статті – обґрунтувати історичні передумови виникнення театру ляльок, проаналізувати типові образи народних героїв, які уособлює театральна лялька.

Перші згадки про лялькове мистецтво пов'язані з ритуально-обрядовими святами в Стародавньому Єгипті. Жінки ходили з поселення в поселення з піснями. В руках вони несли невеликі статуетки та приводили їх у рух за допомогою спеціальних мотузок. Аналогічні ляльки археологи знайшли в Сирії і на території держав Латинської Америки. Археологічні знахідки дозволили реконструювати релігійні театралізовані дійства на честь богів Озіріса та Ізиди, з якими давні єгиптяни пов'язували зміни пір року. Цікавим було те, що глядачі розташовувались обабіч дороги, тоді як дія «вистави» відбувалася на кількох десятках колісниць. Під'їжджаючи до першої групи глядачів, актори на колісниці актори відігравали першу сцену, і колісниця їхала далі, до наступної групи глядачів (цей принцип був збережений згодом в англійському середньовічному театрі й отримав назву «педжент»).

У Стародавній Греції з дорогоцінних металів і дорогоцінних порід дерева створювали величезні фігури, які називалися автоматами. Вони приводилися в рух тільки в урочисті моменти релігійного дійства. Ці ляльки-автомати сьогодні важко назвати театром, але елемент театралізації в цих уявленнях все-таки існував.

Грецька традиція зміцнювалась і помітно розширювалась в Стародавньому Римі, де влаштовували ходи з величезними ляльками. Карикатурні механічні зображення потішали натовп й одночасно наводили страх. Варто підкреслити, що ролі богів у стародавньому театрі виконували тільки ляльки, яких носили на руках і «оживлювали» ляльководи. Виконувати роль богів актори собі не дозволяли, боялися їх гніву. Через природні матеріали – глину чи дерево – творці ляльок намагалися показати безсмертну сутність богів. У кожному будинку – і в Стародавній Греції, і в античному Римі – обов'язково були ляльки, а іноді, навіть цілі колекції ляльок. Вони складали частину оздоблення кімнат або прикрас столу. На нашу думку, ляльки слугували не лише естетичному оформленню приміщення, не для ігор, а для виконання магічних чи релігійних ритуалів.

Древні єгиптяни робили фігурки з дерев'яних дощочок, малювали на них різний одяг, а з глиняного намиста робили волосся. Такі фігурки клали у гробниці, сподіваючись, що ляльки будуть прислужувати померлим у потойбічному світі. Дослідники висувають припущення, що перші театри ляльок виникали як одна із форм магічного впливу на сили природи, духів та богів [1; 2]. Наприклад, яванський (індонезійський) театр виник на основі ритуалу поклоніння померлим предкам. Серед багатьох первісних народів існували уявлення, що ті, хто вже

покинули цей світ, володіють певними магічними здібностями і можуть багато в чому допомогти живим. Для здійснення відповідних ритуалів виготовлялись спеціальні фігурки, в які нібито повинні були вселитись душі померлих родичів. Самі душі померлих уявлялися багатьом народам світу у вигляді тіней. Так виник один із оригінальних видів театрального видовища – театр тіней. Тоді ж з'явилась і спеціальна професія – даланг – керівник ляльки. В театрі тіней за допомогою ляльки показували тіні міфічних предків, оспівували їх героїчні діяння і подвиги. Цей вид театру набув надзвичайної популярності серед багатьох народів Азії та Близького Сходу та продовжує своє існування і сьогодні.

Окремо необхідно зупинитися на історії походження ляльки-маріонетки. Результати етнографічних досліджень засвідчують, що з найдавніших часів в мовах багатьох народів світу існувало порівняння життя людини з маріонеткою, яку смикають за ниточку. Культуру б якого народу ми не розглядали, майже скрізь знайдемо маріонетку, яка, швидше за все, була не стільки іграшкою, скільки невід'ємною частиною ритуальних магічних обрядових дійств.

Яскравою ілюстрацією цьому є складня, схожа на маріонетку, маска, яку танцюрист індіанського племені хайда одягав на себе під час виконання ритуального танцю («тіло» маски прикривало тіло танцюриста, рухи якого змушували рухатися і маску). З часом маска відокремилася від танцюриста і почала «жити» власним самостійним життям за допомогою ниток, якими рухала людина.

Цікава легенда дійшла до нас зі Стародавньої Індії: Бог Шива та його дружина Парваті під час однієї зі своїх прогулянок помітили на торгових полицях у столяра невеличкі лялькові фігурки з рухливими руками та ногами. Ці фігурки настільки сподобалися богам, що вони навіть дозволили увійти своєму духу в ці ляльки, після чого, на превелике здивування столяра, ті ожили і почали танцювати! Коли Парваті стомилась, боги рушили далі. Ляльки знову завмерли, а столяр кинувся навздогін богам з проханням не покидати його ляльок, адже вони «ожили». На що Парваті відповіла: «Це ти їх зробив, отже, – ти, а не я маєш дати їм життя!». Довго розмірковував столяр, доки йому не прийшла думка оживити свої ляльки за допомогою ниток.

До сьогодні в Індії у штаті Раджахстан існує особлива каста лялькарів, яка нараховує близько тисячі артистів. За допомогою лише трьох ниток та спеціальної «спіднички» глиняні ляльки оживають у їхніх руках. Коли майбутній ляльковод отримує від батька у спадок ляльку, то одягає поверх старої нову «спідничку». Так твориться історія кожного роду, яку можна прочитати за «спідничками» [2, с. 30].

Існують припущення, що саме у Стародавній Греції (театр Діоніса) вперше виникла ідея створити іграшкову модель світу – відтворити його за допомогою ящика, в якому немає передньої стінки і який перегороджено навіпіл по горизонталі. Верхній поверх – це небо, а нижній земля. Згодом на ярусах розмістили ляльки – вище тих, що зображали богів, нижче – тих, які грали простих людей. (Отже, антропоморфність, що властива людському мисленню, стала однією з передумов виникнення театру ляльок). З часом цей винахід отримав назву «віфлеємський ящик». Для того, щоб ляльки рухались, зробили спеціальні прорізи на дні ящика, куди опускали стержні від ляльок. Виявилося, що за допомогою просунутих у прорізи стержнів можна керувати рухом ляльок, «оживлювати» їх. Згодом почали розігрувати невеличкі сценки, а пізніше – і цілі п'єси. Так народився серйозний театр ляльок для дорослих, відгуки якого живуть і донині: румунський віфлієм, польська шопка, український вертеп, білоруська батлейка.

Вертепне мистецтво мало великий вплив та поширення на українських землях. Походження та історію українського вертепу досліджували Л. Архимович, О. Білецький, М. Возняк, Б. Голдовский, М. Грицай, М. Йосипенко, Є. Марковський, І. Франко та інші. Одні дослідники припускали, що коріння вертепу сягають грецької культури, інші – часів Київської Русі (XI ст.), де побутували скоморошні «игры, глаголемья куклы». У тлумачному словнику зазначається, що «вертеп – старовинний ляльковий театр, де ставилися релігійні і світські п'єси» [3]. Звичай «ходіння з куклами» відомий у слав'янських народів з 1573 року. І. Франко, М. Возняк у своїх роботах зазначають, що вертепне мистецтво з'явилося на Україні наприкінці XVI ст. «Гой ляльковий театр, занесений також до нас із Заходу з Польщі, а може із Чехії, зберігся між русько-українським людом аж до нашого часу, майже до наших днів» [4, с.96]. У матеріалах львівського ставропігального братства міститься перша письмова згадка про вертеп, яка датується 1666 роком.

Зазвичай на верхньому поверсі вертепу знаходилася нерухома фігура діви Марії з немовлям, а на нижньому – трон царя Ірода. Вертепник, який стояв позаду скрині, водив ляльку по прорізах у підлозі за допомогою прикріплених до них знизу дротів, спостерігаючи за дією у спеціальні віконечка. Лялькар говорив і співав за всіх героїв, змінюючи голос для надання певної характеристики персонажам, яких у вертепах могло бути до 40. Незважаючи на зовнішню простоту, вирізьблені з дерева ляльки були справжнім витвором національного прикладного мистецтва. Різьбярі створювали образи, звертаючись до народних уявлень про героя (Запорожець), міфологічних персонажів (Смерть, Чорт), обрядових тварин. Крім того, частина вертепних ляльок мали певну механізацію: Смерть замахувалася косою, Козак танцював присідаючи, у царя Ірода голова злігала з плечей. Кожна лялька мала свій ігровий простір і рухалася тільки в його межах. Персонажів біблійної частини вистави одягали у канонічне вбрання, решту героїв – відповідно до соціального положення і національних ознак. Проте зовнішній вигляд ляльок змінювався під впливом часу і завжди залежав від матеріалів та фантазії власника.

З падінням могутньої Великої Священної Римської імперії на її руїнах поступово формуються нові держави, які здійснили і свій внесок у розвиток театру ляльок. Театр маріонеток набуває великого поширення в багатьох європейських країнах: у Бельгії, Англії, Чехії, Німеччині, а згодом – завдяки англійським лялькарям – і у новому Світі. Річ у тім, що лялькарі створили таких героїв, які стали безсмертними: їх самих, а також їх жарти та гострі слівця знали і любили всі. Разом з героями байок і легенд діяли злободенні «популярні фігури», «портретні» ляльки. Наприклад, під час археологічних розкопок на території Італії вчені часто знаходили фігурку з головою неправильної форми, гачкуватим носом, горбом на спині і величезним животом. Це був давньоримський персонаж, ляльковий герой народної античної комедії Маккус – дурень, якого обманювали та били всі, кому було не ліньки. Саме з нього італійці на початку XVI століття «змалювали» свого народного героя – Пульчинело. Цей пронира настільки сподобався глядачам, що невдовзі став учасником всіх народних святкувань, карнавалів і балаганів.

Лялькарі багато подорожували. Свій небагатий статок вони несли за плечима, щоб показувати сценки зі своїми ляльками у селах, містах і містечках. Незабаром в багатьох країнах вже були свої всенародні улюбленці: Полішинель та Гіньоль у Франції, Каспер в Австрії, у Росії – всім нам добре знайомий з дитинства, одягнений у червону сорочку, полотняні штанці та загострений ковпачок з пензликом – Петрушка, герой лялькових балаганів і народний улюбленець. До середини XIX століття цей народний герой не мав свого нинішнього імені. Найчастіше його називали «Іван Ратютю» або «Іван Рататуй». Дослідники вважають, що прізвисько Петрушка походить від українського слова «порятуй». Петрушка – це лялька-рукавичка. Назвою вона підкреслює принцип свого керування, хоча, за твердженням Б.Голдовського, ця система ляльок мала також інші назви, наприклад, Петрушка, або «Буратінні» [5, с. 33].

І. Волошин у праці «Джерела народного театру в Україні» зазначає, що скоморохи часів Київської Русі застосовували у своїх видовищах ляльку-рукавичку. Але тільки у XVIII ст. слов'янська лялька-рукавичка остаточно сформувала свій характер та призначення: захисник інтересів простих людей, веселий жартівник та витівник, який створював сюжетні замальовки, які розчулювали глядачів своєю правдивістю та простотою [6, с. 29].

У час, коли у Франції неофіційно керував кардинал Мазаріні, який не викликав симпатій ні у французької знаті, ні у народу, в Парижі ходили злі сатиричні вірші – «мазарінади». Більшість з них була підписана ім'ям Полішинеля. Театрик Полішинеля належав лялькареві Жану Бриоши, його справжнє ім'я – Джованні Бріоччі. За походженням він був італійцем, тому його італійський Пульчинелла у Франції перетворився на Полішинеля. Полішинель був визнаний французами «своїм» і «говорив» уже від імені французького народу. Полішинель не відрізнявся ні побожністю, ні вишуканістю висловів, проте лялькарі його не обділили добротою.

Найстаріші зразки рукавичної ляльки Полішинеля відносяться до XVIII століття. Її типові зовнішні ознаки відомі за картинами, малюнками, що знаходяться у музеях. Полішинель мав два горба – спереду і заду, на голові – трикутний капелюх, надітий на білу перуку, з рукавів каптана виступають мереживні манжети, шию оточує пишний мереживний комір. Отже, зовні цей Полішинель був справжнім французом.

На початку минулого століття у французькому театрі ляльок з'явився ще один герой, який не тільки розділив славу Полішинеля, але й перевершив її. Ім'я цього героя – Гіньоль. Його творцем був ліонський ткач Лоран Мурзі. Під час Великої французької революції всі фабрики зачинилися, і молодий Мурзі залишився без роботи. Зробивши рукавичні ляльки, він став ходити з ширмою-будочкою, граючи вуличні вистави. Героєм його перших вистав був Полішинель. З часом на його ширмі з'явилася лялька, що зображувала ліонського ткача. Цей персонаж був ближче і цікавіше ліонцям, отже, невдовзі він зайняв місце Полішинеля. Точна дата народження Гіньоля не з'ясована, ймовірно, це сталося на самому початку XIX століття, адже відомо, що в 1804 році Гіньоль вже панував на ширмі театру Л.Мурзі. Ім'я Гіньоля перетворилося у французькій мові в прозивне: досі не тільки у Франції, але у всій Західній Європі, «Гіньоль» – лялька-рукавичка. Гіньоль виходить на сцену французьких лялькових театрів і в наші дні, він тільки поміняв дорослу публіку на дитячу.

Чеський брат Гіньоля – Кашпарек. Йому і його творцеві Матею Капецкому у Празі навіть є пам'ятник з білого мармуру. Не менш популярні у Чехії ще два персонажі: обмежений міщанин і зануда, тато Спейбл та його синок – веселий, життєрадісний Гурвінек. Їх творець – Йосеф Скупа – ставив зі своїми улюбленими ляльками великі спектаклі, а театр «Спейбл і Гурвінек» став одним з найпопулярніших в світі.

На думку англійського історика театру ляльок Джорджа Спейта, лялькові вистави з'явилися на Британських островах не раніше XIII століття. Вчений припускає, що принесли цей театр мандрівні актори з Франції. В Англії XVII століття театр ляльок здобув неабияку популярність. Лялькові вистави давали на ярмарках та на вулицях англійських містечок. На своїх театральних ширмах італійці принесли Пульчинеллу, французи – Полішинеля. В англійському середовищі ці ляльки-рукавички перетворилися на містера Панча. Перша згадка про ляльку – 1662 рік, британці умовно вважають цю дату роком її народження. Англійський Панч – поступово перетворився у страшного забіяку: озброївшись величезною палицею, він з однаковим запалом міг накинутися як на поліцейського, так і на священика, що надокучив йому своїми проповідями. Панч швидко завоював симпатії британців. Він став улюбленим героєм не тільки вуличного театру, а й аристократичних салонів. Виникнення цих комедійних лялькових героїв створило новий жанр – ляльковий фарс.

У другій половині XIX століття Європою прокотилася слава англійського лялькаря Томаса Холдена. Він створив свій власний театр, з яким об'їздив всю Європу. Маріонетки Холдена володіли великою кількістю ниток, добре розвиненою механізацією. Однак вони не затьмарили Панча. Він продовжував жити на вулицях міст.

З часом театр ляльок перетворився на свого роду «майстерню», скарбницю типів життя і багатьох сюжетів. Аналізуючи історичні хроніки та літописи, розумієш, що сьогодні, у XXI столітті, ми сприймаємо театр ляльок дещо спрощено: мистецтвознавці Італії, Румунії та Німеччини довели, що сюжети творів «Король Лір», «Ромео і Джульєтта», «Фауст», як і багато інших, що стали гордістю світової літератури, були відомі задовго до В.Шекспіра і І.Гете не тільки в усній творчості, а й у лялькарському мистецтві.

У Росії перше знайомство з театром маріонеток припадає на період царювання Анни Іоанівни (1730-1740), коли німецькі «показувачі» невідомих досі ляльок відвідали Москву та Петербург. Спочатку цих ляльок називали «випускними», але вже у другій половині XVIII століття в російську мову остаточно ввійшла назва «маріонетка».

До середини XIX століття маріонеткові спектаклі в Росії дають тільки іноземці. Вони везуть до Росії своїх ляльок, свій репертуар, винаймають для виступів зручні приміщення. У 1749 році в Петербурзі була навіть побудована спеціальна «комедіантська комора» для проведення таких вистав. Проте існувала певна незручність: далеко не вся публіка розуміла зміст діалогів, що велися іноземною мовою. Потрібно було скорочувати і навіть зовсім відмовлятися від тексту в п'єсах. Це обумовило заміну розмовних п'єс дивертисментом з пантомімічних номерів – циркових, жанрових, побутових сценок та трюків, в яких можна легко обійтися без тексту.

Цікавим явищем стала полярність філософського осмислення ляльки-рукавички і ляльки-маріонетки. Народна рукавична лялька міцно асоціюється із принципами внутрішньої свободи, незалежності від будь-якої регламентації – соціальної або моральної. Недарма світська й церковна влади вкрай осудливо ставилися до вуличних лялькових вистав з використанням рукавичних ляльок. Герої-ляльки мали різні обличчя, говорили різними мовами, однак усіх їх

об'єднувало те, що вони не підкорювалися жодній зовнішній владі та діяли виключно за внутрішніми спонуканнями, висміюючи безглуздість тогочасної влади, політики, суспільного устрою своїх країн. Лялька-маріонетка, на відміну від рукавичної ляльки, у поглядах багатьох художників і філософів (від Шекспіра до Ніцше) символізує фатальну залежність від вищих сил, беспорядність та підпорядкованість ляльководу, який керує нитками її долі. Недарма саме маріонетка на початку ХХ століття надихала на створення нових театральних вистав письменників і режисерів, що прагнули до максимального придушення індивідуальності актора [7, с.17].

Протягом усієї історії театри ляльок пройшли довгий шлях розвитку: від найпростіших ритуальних, зроблених з природних матеріалів, до складних витворів бутафорського мистецтва. Але театральна лялька досі залишається загадкою для теоретиків театру: що являє собою тіло ляльки – видно всякому, а що таке лялькова душа – не знає ніхто...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бучма О.Є. Особливості створення сценічного образу з театральними ляльками різних систем / О.Є. Бучма // Культура України. – Випуск 41, Харків : ХДАК, 2013 – С. 190 – 199.
2. Деркач О.О. У гості до Мельпомени. Навчальний посібник. Частина II. / О.О. Деркач. – Вінниця. ВДПУ, 2010. – 112 с.
3. Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т.В. Ковальова. – Харків: Фоліо, 2005. – 767 с.
4. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Том 41 : Літературно-критичні праці (1890—1910) / Редактор тому П.Й. Колесник — Київ: Наукова думка, 1984. – 682 с.
5. Голдовский Б. П. Энциклопедия «Куклы» / Б. П. Голдовский. – Москва: Время, 2004. – 496 с.
6. Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні / І. О. Волошин. — Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. – 228 с.
7. Барановська Ірина. Театр ляльок в початковій школі : навчально-методичний посібник / І.Г. Барановська. – Вінниця : ТОВ «Меркьюрі Поділля», 2015. – 170 с.

Барановская И.Г., Мозгальова Н.Г. Исторические предпосылки возникновения театра кукол.

В статье исследуются исторические предпосылки возникновения кукольного искусства в Древней Греции, Античном Риме, странах Древнего Востока, рассматриваются особенности конструкции куклы-марионетки и куклы перчатки, анализируется эволюция создания типовых образов народных кукольных героев от средневековья до наших дней. Особое внимание уделяется этапу распространения вертепного кукольного искусства на Украине в конце XVI – XVII веках. Делается попытка философского осмысления значения куклы-марионетки и куклы перчатки.

Ключевые слова: театр кукол, кукла марионетка, кукла перчатка, театр теней, народные кукольники, вертеп, образ куклы.

Baranovska I.H., Mozhalova N.H. Historical background of puppet theater.

The article examines the historical background of the puppet art in Ancient Greece, Ancient Rome, Ancient East, the features of the design and puppet dolls gloves, analyzes the evolution of creating images of typical folk puppet characters from the Middle Ages to the present. Particular attention is paid to the distribution stage den puppet art in Ukraine late XVI – XVII centuries. An attempt to philosophical understanding of the value puppet dolls and gloves.

Keywords: puppet theater, puppet doll, doll glove, shadow theater, folk puppeteers, den, character dolls.

УДК 93(477)»1601-1650»

К. В. Ступко

ПРАВЛІННЯ ЯРЕМИ МОГИЛИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ І ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У даній статті автор, базуючись на розробках попередників, розглядає політичну біографію молдавського господаря Яреми Могилу (Ісремії Мовіле), умови його перебування на

об'єднувало те, що вони не підкорювалися жодній зовнішній владі та діяли виключно за внутрішніми спонуканнями, висміюючи безглуздість тогочасної влади, політики, суспільного устрою своїх країн. Лялька-маріонетка, на відміну від рукавичної ляльки, у поглядах багатьох художників і філософів (від Шекспіра до Ніцше) символізує фатальну залежність від вищих сил, беспорядність та підпорядкованість ляльководу, який керує нитками її долі. Недарма саме маріонетка на початку ХХ століття надихала на створення нових театральних вистав письменників і режисерів, що прагнули до максимального придушення індивідуальності актора [7, с.17].

Протягом усієї історії театри ляльок пройшли довгий шлях розвитку: від найпростіших ритуальних, зроблених з природних матеріалів, до складних витворів бутафорського мистецтва. Але театральна лялька досі залишається загадкою для теоретиків театру: що являє собою тіло ляльки – видно всякому, а що таке лялькова душа – не знає ніхто...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бучма О.Є. Особливості створення сценічного образу з театральними ляльками різних систем / О.Є. Бучма // Культура України. – Випуск 41, Харків : ХДАК, 2013 – С. 190 – 199.
2. Деркач О.О. У гості до Мельпомени. Навчальний посібник. Частина II. / О.О. Деркач. – Вінниця. ВДПУ, 2010. – 112 с.
3. Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т.В. Ковальова. – Харків: Фоліо, 2005. – 767 с.
4. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Том 41 : Літературно-критичні праці (1890—1910) / Редактор тому П.Й. Колесник — Київ: Наукова думка, 1984. – 682 с.
5. Голдовский Б. П. Энциклопедия «Куклы» / Б. П. Голдовский. – Москва: Время, 2004. – 496 с.
6. Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні / І. О. Волошин. — Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. – 228 с.
7. Барановська Ірина. Театр ляльок в початковій школі : навчально-методичний посібник / І.Г. Барановська. – Вінниця : ТОВ «Меркьюрі Поділля», 2015. – 170 с.

Барановская И.Г., Мозгальова Н.Г. Исторические предпосылки возникновения театра кукол.

В статье исследуются исторические предпосылки возникновения кукольного искусства в Древней Греции, Античном Риме, странах Древнего Востока, рассматриваются особенности конструкции куклы-марионетки и куклы перчатки, анализируется эволюция создания типовых образов народных кукольных героев от средневековья до наших дней. Особое внимание уделяется этапу распространения вертепного кукольного искусства на Украине в конце XVI – XVII веках. Делается попытка философского осмысления значения куклы-марионетки и куклы перчатки.

Ключевые слова: театр кукол, кукла марионетка, кукла перчатка, театр теней, народные кукольники, вертеп, образ куклы.

Baranovska I.H., Mozhalova N.H. Historical background of puppet theater.

The article examines the historical background of the puppet art in Ancient Greece, Ancient Rome, Ancient East, the features of the design and puppet dolls gloves, analyzes the evolution of creating images of typical folk puppet characters from the Middle Ages to the present. Particular attention is paid to the distribution stage den puppet art in Ukraine late XVI – XVII centuries. An attempt to philosophical understanding of the value puppet dolls and gloves.

Keywords: puppet theater, puppet doll, doll glove, shadow theater, folk puppeteers, den, character dolls.

УДК 93(477)»1601-1650»

К. В. Ступко

ПРАВЛІННЯ ЯРЕМИ МОГИЛИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ І ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У даній статті автор, базуючись на розробках попередників, розглядає політичну біографію молдавського господаря Яреми Могилы (Ісремії Мовіле), умови його перебування на

.....
молдавському престолі і вплив на подальшу історію молдавської держави. Також розглядається вплив роду Могил на розвиток подій в Україні в першій половині XVII ст.

Ключові слова: Ярема Могила, молдавський господар, історія Молдови, Петро Могила, Річ Посполита, історія України.

Внаслідок територіальної близькості Молдови та України молдавський національний елемент нерідко відігравав значну роль в українській історії. Особливу роль у цьому відіграв боярський рід Могил (Мовіле). Зокрема, ніхто не сумнівається у значному внеску Петра Могили, митрополита, засновника Києво-Могилянської академії та захисника українського православ'я. Його дядько, Ярема Могила (Ієремія Мовіле), відомий в першу чергу як засновник Могилева-Подільського (нині районний центр Вінницької області), а також як дід неоднозначної і певною мірою трагічної постаті Яреми Вишневецького.

Ярема Могила відомий у молдовській історіографії як пропольськи налаштований господар, внесок якого в історію держави оцінюється неоднозначно. У світлі подій останніх років, коли українська держава включається в європейську спільноту, Республіка Молдова може стати одним із шляхів інтеграції України в Європейський Союз, продовжуючи, таким чином, традицію співпраці обох народів. В таких умовах ми вважаємо актуальним дослідження особи Яреми Могили як одного із родоначальників такої співпраці.

Нами не знайдено повної і вичерпної роботи, яка стосується Яреми Могили. Основним джерелом інформації про господаря Молдови стали літописи за авторством Іона Некулче [1], Грігоре Уреке [2] та Мирона Костіна [3]. Також були використані матеріали «Польського біографічного словника» [4] і ряд румуномовних праць та збірок документів [5, 6, 7, 8].

Метою даної роботи є визначення особливостей правління Яреми Могили та впливу роду Могил на історію України першої половини XVII ст.

Рід Могил у XVI ст. був відомий не тільки у Молдові. Згідно літописних даних, боярська сім'я Могили (Мовіле, Мовілешть) відома з 1499 р. Його засновником вважається Пуріче, слуга воєводи Молдавського Стефана III Великого (Штефана чел Маре). За легендою, Пуріче (молд. «блоха») врятував життя Стефану, під час бою давши йому свіжого коня. За це князь нагородив його дворянством і змінив прізвище на більш благозвучне Мовіле (молд. «пагорб») [1, с. 62]. Рід Могил був тісно пов'язаний із польськими магнатами Вишневецькими і Потоцькими, і в політиці орієнтувався на Річ Посполиту.

Згідно літописних даних, батько Яреми, Іон Могила, був великим канцлером Молдови за правління господаря Петра IV Рареша, на позашлюбній дочці якого і одружився. Протягом 1551-1552 рр. знаходився у Польщі через небезпеку політичних переслідувань.

Ні дати народження, ні даних про ранні роки життя Яреми Могили не збереглося. Перша згадка про нього датована 1579 р. як про члена ради господаря Янку Сасула [2, с. 294]. В тому ж літописі згадується, що у 1581 Я. Могила був змушений покинути територію Молдови внаслідок зміни політичної орієнтації Сасула. В березні 1582 р. Могила повернувся до Молдови, де отримав звання великого маршалка двору Янку Сасула [4, с. 564-565].

У другій половині XVI ст. політична ситуація у Молдавському князівстві була надзвичайно нестабільною. Молдавські господарі, починаючи з Штефана Великого, намагалися чинити опір Османській імперії, яка поступово наступає на Дунайські князівства – Трансільванію, Волощину і Молдову. Заради досягнення цієї мети Молдавські господарі займаються зміцненням і централізацією влади. Такі кроки вступали в протиріччя з інтересами молдавського боярства, для яких централізація влади господаря означала зменшення привілеїв і ролі в суспільстві, а в перспективі – й зникнення з політичної арени. Відповідно боярство намагалось всіляко протидіяти спробам господарів зміцнитись. Одним із варіантів такої боротьби стали змови і звернення до турецького султана за допомогою. Внаслідок цього вже при нащадках Штефана чел Маре Молдавське князівство поступово перетворюється у васала Османської імперії.

Турки не повністю позбавляли Дунайські князівства самостійності, залишаючи їм деякі риси окремішності. Зокрема, Порта нерідко закривала очі на спроби правителів князівств вийти із турецької сфери впливу, діючи, таким чином, згідно принципу «розділяй і володарюй». Разом з тим турки силоміць зміщали з престолу тих господарів, які, на їх думку, дозволяли собі занадто багато. Зокрема, у Молдавському князівстві тільки за період XVI-XVII ст. на княжінні побували 50 господарів [9, с. 69].

Господарі, однак, продовжували шукати способи звільнитись від політичного та економічного гніту Османської імперії. Деякі з них (наприклад, Петро Рареш), орієнтувались у зовнішній політиці на австрійських Габсбургів, які ініціювали утворення антитурецької Священної ліги. Частина бояр, в свою чергу, орієнтувалась на Річ Посполиту і польських королів. До пропольськи налаштованого боярства і належав рід Могила.

Орієнтація на поляків стала причиною, чому Я. Могила був змушений покинути Молдову в 1581 р. Коли в 1583 р. на трон повернувся Петро Кульгавий, Я. Могила отримав звання маршалка Країни Гірскої [4, с. 585; 2, с. 205]. Проте вже в 1591 р. великий маршалок Петра Кульгавого Бартоломео Брутті видав туркам інформацію про таємні контакти господаря з Віднем та Римом. Невідомо, чи був до них причетний Могила, але враховуючи його політичні уподобання нам здається такий факт достовірним.

90-і рр. XVI ст. стали серйозним випробуванням для Молдавського князівства. До влади прийшов Арон Тиран, згідно даних В. Статі, єврей по національності, правління якого характеризується посиленням економічного гніту [10, с. 145]. В свою чергу відбулось посилення Волощини, в якій до влади прийшов князь Михай, який отримав прізвисько «Хоробрий». Як і Стефан III Великий, Михай Хоробрий шукав спосіб протистояти Османській імперії, а з часом і повністю вийти з-під її впливу. Заручившись підтримкою Священної ліги, він уклав союз з Ароном Тираном та Сігізмундом Баторієм, правителем Семиграддя. Волоські війська нанесли туркам ряд відчутних поразок, однак, незадоволене боярство змусило господаря відмовитись від подальшої конфронтації з османами. Певний час, перечекавши, Михай продовжив боротьбу із турками [9, с. 71].

У Молдові тим часом велася активна боротьба за трон. Арона Тирана було скинуто. Певний час у 1595 р. престол князівства посів «ром» (циган) Стефан Резван, посаджений на престол князем Трансільванії Баторієм. Цим правителем була дуже незадоволена Річ Посполита, яка не входила в Священну лігу та мала свої плани на Молдавське князівство. Скориставшись вигідним моментом (бояри збирали сили для скинення Резвана), коронний гетьман Річі Посполитої Ян Замоїський ввів до Молдови значні військові сили. Разом з ним прибув і Ярема Могила [10, с. 146]. Будучи пропольськи орієнтованим боярином, який мав численні родинні зв'язки з впливовими магнатськими кланами, Ярема Могила був ідеальним кандидатом на господарювання. Причому поляки, можливо, діяли і на перспективу – якщо Могилі вдалось би утвердитись в Молдові і заснувати династію, з часом Річ Посполита могла претендувати на інкорпорацію Молдови в Польсько-Литовську державу. Ярема Могила виправдав надії своїх союзників. Він 27 серпня 1595 р. визнав Молдову «беззастережним другом Корони» [5, с. 485], а також зобов'язався сплачувати данину та утримувати польські гарнізони в Хотині та Сучаві.

Тим часом до Молдови підійшли війська кримського хана Гази II Гірея, які направив султан Мехмед III для боротьби зі Стефаном Резваном, учасником Священної ліги. Цілі татар змінилися – тепер їх завданням стало вибити з країни поляків. У жовтні 1595 р. вони підійшли до табору коронного війська під Цецорою. Через брак піхоти татари не змогли взяти табір, тому хан запросив миру. 21 жовтня 1595 р. було підписано мир, згідно якого Гази II Гірей визнавав права Яреми Могили на престол [3, с. 75].

Прихід польського ставленика на трон Молдавського князівства загострило відносини між Річчю Посполитою та Угорщиною. Стефан Резван, отримавши підтримку угорців, спробував повернути собі титул господаря, проте, за допомогою того ж коронного війська Могила оточив загопи Резвана під Сучавою та розбив їх. Сам же Стефан Резван був страчений (за даними Мирона Костіна – декапітований). Той же Костін не без зловтішання зауважує, що Резван повторив долю Арона Тирана [3, с. 76-77].

Разом з тим Могила, не бажаючи йти на конфронтацію з Османською імперією, вийшов із антитурецького союзу з Міхаєм Хоробрим і направив у Стамбул лист, в якому попросив у султана підтвердження свого правління [6, с. 143.]. Туреччина, ведучи постійні війни, в той момент не могла силою вплинути на ситуацію в Молдові. Крім того, внутрішньополітична ситуація в імперії ускладнилась бунтами селян, тому ствердний відгук на лист Могили з Константинополя не виглядає чимось дивним.

Михай Хоробрий тим часом терпів поразки. Постійні військові експедиції і пов'язані з ними економічні втрати викликали незадоволення волоських бояр. За даними молдовського історика, вони неодноразово звертались до польського короля Сігізмунда III Вази з

.....
пропозицією скинути Міхая і поставити на його місце чергового Могилу – на цей раз Симеона, молодшого брата Яреми [10, с. 146]. Тим більше, Міхай планував підкорити собі Молдавське князівство, щоб отримати черговий плацдарм та джерело ресурсів для продовження боротьби з Портою.

Однак міжнародна ситуація була не на руку волоському господарю, і в жовтні 1598 р. він підписав договір з султаном, згідно якого визнавав себе васалом Блискучої Порти та зобов'язувався виплачувати данину, отримавши таким чином час для перепочинку. Цей час він використовував з користю, займаючись зміцненням своєї влади та боєздатності війська. Ще в травні 1598 р. Міхай уклав васальний союз з Рудольфом II Габсбургом, і австрійський імператор надавав васалу серйозну підтримку [9, с. 72].

Водночас Ярема Могила і новий князь Трансільванії Андрій Баторій уклали союз проти Міхая, з метою посадити на волоський трон згаданого вище Симеона Могилу. Проте Міхай наніс превентивний удар, захопивши в жовтні 1599 р. Трансільванію. Андрій Баторій був убитий. Новий володар Семиграддя робив спроби заручитися підтримкою польського короля, однак, той не відповідав взаємності внаслідок небезпеки, яку викликали успіхи волоського князя. Не останню роль у холодному ставленні Сигізмунда відігравав і Ярема Могила [9, с. 73].

У відповідь на підступи Могилу Міхай Хоробрий в травні 1600 р. напав на Молдову. Стрімкий наступ завершився 27 травня, коли після двотижневої облоги він здобув Ясси. У війську Яреми Могилу відбувся заколот, в результаті якого загинуло 400 польських жовнірів, а сам господар був змушений втекти в Хотин [11, с. 309].

Успіх Міхая був нетривкий. Спроба об'єднати в одне державне утворення Волощину, Трансільванію і Молдову, залишивши управління місцевій знаті, була приречена на невдачу. Угорські феодалі в Трансільванії були незадоволені політикою централізації влади. Волоські бояри з тієї ж причини бажали позбавитись загарбника. Молдавські бояри бачили в волоському господарі загрозу власному благополуччю. Тому природньо, що невдовзі після захоплення Молдови почались заколоти та бунти проти Міхая.

Удар був нанесений одночасно з двох напрямів. Восени 1600 р. повстала угорська знать, підтримувана місцевим німецьким населенням, а через кілька днів Ян Замойський і Ярема Могила вступили у Молдову. Ярема повернув собі титул господаря та залишився в Яссах, а Замойський продовжив наступ у Волощину. Міхай Хоробрий втік у Відень, а на волоський престол сідає Симеон Могила [10, с. 147].

Подальше правління Яреми Могилу можна назвати відносно спокійним. Будучи розважливим правителем, він лавірував між Константинополем та Варшавою, одночасно зберігаючи відданість польським союзникам та обачливо уникаючи конфліктів з турками. Для Молдови повторне княжіння Могилу стало досить важким тягарем – щорічна данина в 30 тис. злотих, а також підтримка польських найманців повністю лягла на плечі простих молдаван.

Тим не менше, Ярема Могила був одним із небагатьох господарів, який помер своєю смертю у столиці, залишаючись законним правителем, що є свідченням стабільності та державного порядку. Попри заяви румунських істориків про час правління Могилу як похмуру сторінку в історії Молдавського князівства [7, с. 312], господар доклав зусиль до розвитку своєї держави. Було відновлено частину торгівельних маршрутів, що позитивно відобразилось на економічній ситуації. Особливо відзначають його роль у розвитку культури та освіти. При Яремі Могилі розвивались школи, зокрема, в Яссах та Котнарі. Діти молдавської знаті отримали змогу навчатись в навчальних закладах Львова, Кракова та Кам'янця. Виключно важливою є роль Яреми Могилу у збереженні православ'я. Він просив перед польським сеймом «... захищати й зберігати віру рутенську (тобто українську – авт.)» [8, с. 44, 102-104]. Крім того, Ярема Могила став одним із головних фундаторів православної Успенської церкви у Львові.

Говорячи про роль Яреми Могилу в історії України, не можна не згадати факту його участі у заснуванні Могилева-Подільського. У 1598 р. він придбав с. Іванківці на Дністрі, де заклав місто. Він видав одну із дочок, Марію, заміж за відомого польського діяча, брацлавського старосту Стефана Потоцького. Іванківці стали частиною посагу Марії Могилу. С. Потоцький заснував тут замок і назвав місто в честь тестя. Він також добився для міста магдебурзького права. Могилів-на-Дністрі став важливим прикордонним пунктом Речі Посполитої.

Рід Могил приніс Україні також видатного діяча, митрополита Петра Могилу. Він був сином Симеона, брата Яреми Могилу, який зайняв трон після смерті останнього. Після

вторгнення і захоплення Молдови Кантемиром Мурзою Симеон загинув, а його сім'я втекла в Річ Посполиту до родичів – Потоцьких, Корецьких, Вишневецьких [12]. Згодом Петро Могила стане відомий, як захисник українського православ'я.

Із сім'єю Вишневецьких пов'язаний ще один нащадок Яреми Могили – його онук Ярема Вишневецький, названий в честь діда. Його внесок в історію України оцінюється неоднозначно – Ю. Мицик вважає його «катом України» [13, с. 19], тоді як Ю. Рудницький і Н. Яковенко впевнені, що постать князя Вишневецького варто оцінювати інакше [14, с. 4; 15].

Постать Яреми Могили не залишила в історії помітного сліду, як Стефан Великий чи Міхай Хоробрий. Скоріше він був посередністю, яка цілком відповідала своїй епосі – багатий боярин, пов'язаний родинними узами з молдавською та польською знаттю, він опинився в потрібний час і в потрібному місці, зайнявши молдавський престол під патронатом могутніх союзників. Час його правління неоднозначно сприйнятий як сучасниками, так і дослідниками історії Молдови, проте беззаперечним є внесок в розвиток освіти та культури. Значним є і його вплив на історію України – будучи прихильником православної церкви, він підтримував осередок православ'я, Львівське братство, ставши одним із фундаторів Успенської церкви. Також Ярема Могила заснував місто Могилів-Подільський, важливий прикордонний центр сучасної України. Крім того, племінник господаря, Петро Могила, став одним із найвидатніших релігійних та державних діячів України першої половини XVII ст.

У перспективі подальших досліджень актуальним видається вивчення різноманітних українсько-молдавських зв'язків у другій половині XVII-XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ион Некулче. О самэ де кувинте. Летописецул Цэрий Молдовой. – Кишинэу, Картя Молдовэняскэ, 1974. – 515 с.
2. Григоре Уреке. Летописецул Цэрий Молдовой. – Кишинэу, Картя Молдовэняскэ, 1971. – 264 с.
3. Мирон Костин. Летописецул Цэрий Молдовой де ла Аарон-водэ ынкаоче. – Кишинэу, Картя Молдовэняскэ, 1971. – 328 с.
4. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. – Tom XXI/3. – Zeszyt 90. – 832 S.
5. Hurmuzaki, E. Documente privitoare la istoria românilor. – București, 1880. – Vol III-I. // Режим доступу: <https://ru.scribd.com/doc/130777599/Hurmuzaki-DIR-Vol-3-1-1576-1599>
6. Mustafa A. Mehmet. Documente turcești privind istoria României, Vol. I. –București, 1976. – 492 p.
7. Giurescu, C.C. Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la moartea regelui Carol I. – București, 1946. – 515 p.
8. Panaitescu, P.P. Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul. – București, 1936. – 177 p.
9. Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней // відп. ред. В. Ф. Виноградов. – Москва, Наука, 1987. – 543 с.
10. Стати Василе. История Молдовы. – Кишинев, 2003. – 480 с.
11. Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. От древнейших времен до начала XIX века. – Кишинев, Картя Молдовэняскэ, 1964. – 442 с.
12. Шевченко В. Петро Могила: Штрихи до портрета людини, діяча, богослова: (Дворіччю канонізації присвячується) // Українська мова та література. – 1999. – 14 квітня. – 3-4 с.
13. Мицик Ю. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме // Український історичний журнал. – № 5, 2008. – 15-39 с.
14. Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. – Львів, ЛА «Піраміда», 2008. – 300 с.
15. Наталя Яковенко. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини. // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://skaz.com.ua/literatura/8/index.html?page=4>

Ступко К. В. Правление Иеремии Могилы и его влияние на историю Украины первой половины XVII ст.

В данной статье автор, базируясь на разработках предшественников, рассматривает политическую биографию молдавского господаря Иеремии Могилы (Иеремии Мовилэ), условия пребывания на молдавском престоле и влияние на дальнейшую историю молдавского государства. Также рассматривается влияние рода Могила на развитие событий в Украине в первой половине XVII в.

Ключевые слова: Иеремия Могила, молдавский господарь, история Молдовы, Петр Могила, Речь Посполитая, история Украины

Stupko K. V. Ruling of jeremia mohyla and his impact on the history of Ukraine the first half of the XVII century.

In this article author, based on historical developments of predecess, examines political biography of Moldavian hospodar Jeremia Mohyla (Ieremia Movile), conditions of stay on the throne of Moldova and the impact on the subsequent history of the Moldovan state. Also contemplated the impact on the kind of Grave developments in Ukraine in the first half of the XVII century.

Keywords: Jeremia Mohyla, Moldovan hospodar, history of Moldova, Petro Mohyla, Polish-Lithuanian Commonwealth, history of Ukraine.

УДК: УДК 341.355(4)(73)(1-652)"1914-1917"

Г. І. Казаков

**РОЛЬ НЕЙТРАЛЬНИХ КРАЇН ЄВРОПИ В АМЕРИКАНО-НІМЕЦЬКИХ ТОРГОВИХ
ВІДНОСИНАХ У РОКИ ІЗОЛЯЦІОНІЗМУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1914-1917 РР.).**

У поданій статті простежується участь нейтральних держав в американо-німецькій торгівлі у роки Першої світової війни. Автором статті було зроблено висновок про те, що нейтральні країни Європи стали важливим пунктом у торгівлі двох держав. Орієнтація в торгівлі на нейтральні країни, а не прямої торгівлі між США та Німеччиною було обумовлено з одного боку нейтралітетом США та англійською морською блокадою Німеччини – з іншого боку. Вступ США у війну у квітні 1917 р. суттєво зменшує обсяги торгівлі з нейтральними країнами Європи, що було обумовлено припиненням торгівлі з Німеччиною.

Ключові слова: Перша світова війна, США, Німеччина, ізоляціонізм, нейтралітет, торгівля, блокада.

З моменту початку Першої світової війни минуло трохи більше 100 років, однак багато її проблем цікавлять, як науковців, так і пересічних громадян усього світу і на сьогодні. За умов розкриття раніше засекречених архівних справ, публікації нових джерел, стає можливим вивчення тих аспектів Першої світової війни, які ще не отримали достатнього висвітлення у вітчизняній науковій літературі. Одним із таких аспектів є американо-німецькі торгові відносини. В умовах державного нейтралітету США у війні, ключовою фігурою в торгівлі цих країн стали нейтральні європейські держави, які на той час були певного роду митницею між США та Німеччиною. Незважаючи на значну зацікавленість проблемами Першої світової війни, роль «держав-нейтралів» у американо-німецьких торгових відносинах років Першої світової війни наразі є маловивченим питанням.

На сьогодні не має жодних вітчизняних спеціальних досліджень, сферою яких було б висвітлення торгових відносин між США та Німеччиною у роки Першої світової війни, однак певні аспекти цієї теми вже були розроблені у комплексних дослідженнях А. Лінка [0; 0], Дж. Деніелса [0], К. Швабе [0], Д. Усатюк [0], А. Уткіна [0], В. Согріна [0; 0].

Метою поданої розвідки поставлено завдання проаналізувати роль нейтральних європейських держав в американо-німецькій торгівлі в період т.зв. «американського ізоляціонізму» 1914-1917 рр.

З початком війни у Європі, урядом США відбувається проголошення курсу на ізоляціонізм, відповідно до якого передбачалось невтручання США у справи воюючих країн. Окрім того, в контексті ізоляціонізму проголошувалась концепція протекціонізму – зведення кордонів задля обмеження зовнішньої торгівлі з метою захисту інтересів власних виробників (в тому числі скасування торгових відносин із воюючими країнами тими товарами, які можуть надати одній із сторін переваги під час війни) [0, с. 357]. На практиці ж торгові відносини як з країнами Антанти (зокрема, Англія та Росія), так і Троїстого пакту (переважно Німеччина) не були скасовані. Вони лише набувають нових форм. Причиною цього була зацікавленість впливових американських династій. Так, Моргани проводили торгівлю з Великобританією, тоді як Рокфеллери мали давні торгові відносини із Німеччиною.

Stupko K. V. Ruling of jeremia mohyla and his impact on the history of Ukraine the first half of the XVII century.

In this article author, based on historical developments of predecess, examines political biography of Moldavian hospodar Jeremia Mohyla (Ieremia Movile), conditions of stay on the throne of Moldova and the impact on the subsequent history of the Moldovan state. Also contemplated the impact on the kind of Grave developments in Ukraine in the first half of the XVII century.

Keywords: Jeremia Mohyla, Moldovan hospodar, history of Moldova, Petro Mohyla, Polish-Lithuanian Commonwealth, history of Ukraine.

УДК: УДК 341.355(4)(73)(1-652)"1914-1917"

Г. І. Казаков

**РОЛЬ НЕЙТРАЛЬНИХ КРАЇН ЄВРОПИ В АМЕРИКАНО-НІМЕЦЬКИХ ТОРГОВИХ
ВІДНОСИНАХ У РОКИ ІЗОЛЯЦІОНІЗМУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1914-1917 РР.).**

У поданій статті простежується участь нейтральних держав в американо-німецькій торгівлі у роки Першої світової війни. Автором статті було зроблено висновок про те, що нейтральні країни Європи стали важливим пунктом у торгівлі двох держав. Орієнтація в торгівлі на нейтральні країни, а не прямої торгівлі між США та Німеччиною було обумовлено з одного боку нейтралітетом США та англійською морською блокадою Німеччини – з іншого боку. Вступ США у війну у квітні 1917 р. суттєво зменшує обсяги торгівлі з нейтральними країнами Європи, що було обумовлено припиненням торгівлі з Німеччиною.

Ключові слова: Перша світова війна, США, Німеччина, ізоляціонізм, нейтралітет, торгівля, блокада.

З моменту початку Першої світової війни минуло трохи більше 100 років, однак багато її проблем цікавлять, як науковців, так і пересічних громадян усього світу і на сьогодні. За умов розкриття раніше засекречених архівних справ, публікації нових джерел, стає можливим вивчення тих аспектів Першої світової війни, які ще не отримали достатнього висвітлення у вітчизняній науковій літературі. Одним із таких аспектів є американо-німецькі торгові відносини. В умовах державного нейтралітету США у війні, ключовою фігурою в торгівлі цих країн стали нейтральні європейські держави, які на той час були певного роду митницею між США та Німеччиною. Незважаючи на значну зацікавленість проблемами Першої світової війни, роль «держав-нейтралів» у американо-німецьких торгових відносинах років Першої світової війни наразі є маловивченим питанням.

На сьогодні не має жодних вітчизняних спеціальних досліджень, сферою яких було б висвітлення торгових відносин між США та Німеччиною у роки Першої світової війни, однак певні аспекти цієї теми вже були розроблені у комплексних дослідженнях А. Лінка [0; 0], Дж. Деніелса [0], К. Швабе [0], Д. Усатюк [0], А. Уткіна [0], В. Согріна [0; 0].

Метою поданої розвідки поставлено завдання проаналізувати роль нейтральних європейських держав в американо-німецькій торгівлі в період т.зв. «американського ізоляціонізму» 1914-1917 рр.

З початком війни у Європі, урядом США відбувається проголошення курсу на ізоляціонізм, відповідно до якого передбачалось невтручання США у справи воюючих країн. Окрім того, в контексті ізоляціонізму проголошувалась концепція протекціонізму – зведення кордонів задля обмеження зовнішньої торгівлі з метою захисту інтересів власних виробників (в тому числі скасування торгових відносин із воюючими країнами тими товарами, які можуть надати одній із сторін переваги під час війни) [0, с. 357]. На практиці ж торгові відносини як з країнами Антанти (зокрема, Англія та Росія), так і Троїстого пакту (переважно Німеччина) не були скасовані. Вони лише набувають нових форм. Причиною цього була зацікавленість впливових американських династій. Так, Моргани проводили торгівлю з Великобританією, тоді як Рокфеллери мали давні торгові відносини із Німеччиною.

Наукові записки

На момент початку Першої світової війни (1914-1918 рр.) Німеччина займала третє місце серед основних торговельних партнерів США. Обсяг американо-німецького торгового обороту складав близько 300-340 мільйонів доларів на рік. Це було майже в два рази менше ніж із Великобританією, проте в два рази більше ніж із Францією. Імпорт німецьких товарів до США також посідав чільне місце, загальною сумою близько 200 мільйонів доларів США [0, с. 318-320].

Початок війни, та проголошення нейтралітету призводить до скорочення торговельних відносин з ключовими воюючими країнами, у тому числі і Німеччиною, так, вже у 1915 р. сума американського експорту до Німеччини складає усього 28,8 мільйонів доларів [0, с. 355], і тенденція на скорочення спостерігається у наступні кілька років. Одночасно відбувається закриття американського ринку для європейських товарів. Одним із шляхів поданих торгових обмежень стає прийняття закону про торгове мореплавство, відповідно до якого США оголошувала про відсутність будь-яких торгових відносин із європейськими державами, утягнутими у війну [0, с. 98]

В умовах, які склалися, США починає шукати нові ринки для збуту своєї продукції, а також можливості продовжити торгівлю з Німеччиною, які наголошують на збільшені американського експорту. Таким ринком, на думку США, стають нейтральні європейські держави, яких на момент початку війни було 10 (пізніше ряд з них скасували свій нейтралітет).

Одразу із початком війни США наголошує на принципі «нейтральної торгівлі», відповідно до якого наголошувалось на продовжені торгових відносин з іншими нейтральними державами. Ініціативу США підтримують і у Європі. В результаті це дозволило активізувати американські торговельні зв'язки з нейтральними країнами Європи, які фактично були перевалочним пунктом для постачання Німеччини необхідними для неї товарами і сировиною [0, с. 12].

Про роль нейтральних держав у американо-німецькій торгівлі вказував Е. Хауз, зазначаючи про необхідність налагодження торгових взаємовідносин із нейтральними європейськими державами [0, с. 39]

Так, у порівнянні з 1913 р., лише за півроку ведення війни торговий оборот із нейтральними державами, а саме Норвегією, Швецією, Данією та Швейцарією, зростає майже у 9 разів. Зокрема, якщо на 1913 р. прибуток США від торгівлі із вказаними державами становив 37 млн. доларів, то на кінець 1914 р. – 335 млн. [0, с. 317-423; 0]. Якщо провести аналіз по кожній з країн окремо, то найбільш за все зростає торгівля із Данією. Прибутки американських компаній в цій державі зросли в 12,7 рази в порівнянні із довоєнним періодом. На другому місці Швеція – торговий оборот зростає в 7,5 разів; на третьому – Норвегія – в 4,8 рази [0; 0].

Важливим перевалочним пунктом між США та Німеччиною стали Нідерланди, які також з початку війни відстояли своє право на нейтральну торгівлю. Відповідно до рішення міжнародного суду у Гаазі, Великобританія не повинна перешкоджати Нідерландам проводити торгові транзити через Німеччину на Рейн. Як наслідок, з Нідерландів і через Нідерланди (американський фактор) надходили товари практично в усі країни Центральної Європи і, передусім до Німеччини. Так, зріс обсяг на 250% (картопляна мука), 400% (м'ясо), 500% (сир) [0, с. 69]. Якщо врахувати факт того, що торгівля з іншими традиційними нідерландськими партнерами залишилося практично на довоєнному рівні, то можна прийти до висновку, що товари, якими торгували Нідерланди, були не місцевого виробництва. Враховуючи зростання експорту американських товарів у 4,5 рази [0, с. 318-325], можемо припустити, що у торгівлі Нідерландів та Німеччині, США відігравали ключову роль.

Більш детально обсяги торгових відносин (експортних) з нейтральними державами та Німеччиною ми звели до таблиці, створеної на основі матеріалів видання «Statistical Abstract soft the United States» за 1914-1917 рр. та аналізу матеріалів Міністерства закордонних справ Великобританії:

Країна / рік	1914	1915	1916	1917
Німеччина	344,7 млн.	22,8 млн.	288899	2,2 млн.
Данія	15,6 млн.	75,8 млн.	55,8 млн.	56,8 млн.
Швеція	14,6 млн.	78,2 млн.	51,9 млн.	44,6 млн.
Норвегія	9,0 млн.	39 млн.	53,6 млн.	82,0 млн.
Нідерланди	112,2 млн.	143,2 млн.	97,4 млн.	109,0 млн.
Іспанія	30,3 млн.	38,1 млн.	52,8 млн.	76,9 млн.

Серія: ІСТОРІЯ

Швейцарія	1,0 млн.	2,7 млн.	8,0 млн.	22,3 млн.
Італія	74,2 млн.	184,8 млн.	Позбавилась нейтралітету	
Загалом по нейтральним країнам	256,7 млн.	561,8 млн.	319,5 млн.	391,6 млн.

Про зростання ролі нейтральних держав в американській зовнішній торгівлі вказує і кількість кораблів, які були до них відправлені. Так, з 4 серпня 1914 р. по 30 січня 1915 р. з портів США вийшло 773 торгових судна, які були направлені до Нідерландів, Данії, Норвегії, Швеції та Італії. Вантажем переважної більшості цих кораблів офіційно була лише бавовна. Зважаючи на те, що окреслені держави виробляли достатньо бавовни не лише для власного споживання, але й на експорт, британським урядом була висунута гіпотеза, що, таким чином, з США відправлялась контрабанда, кінцевим пунктом призначення якої була Німеччина та інші країни Троїстого пакту [0].

Особливо активне зростання американського експорту до нейтральних держав відбувається у 1915 р. Саме цей період характеризується початком перевалочної торгівлі з Німеччиною. Обсяг проданих товарів до нейтральних держав у 1915 р. сягав близько 561,8 мільйонів доларів, тоді як у 1914 р. він не досягає і половини цієї суми – 256,7 млн (і то 186,4 з них до війни припадали на Італію та Нідерланди). Виключення складала лише Швейцарія, яка повністю не втручаючись у справи війни не цікавила ні американських можновладців, ні олігархів. Обсяг торгівлі з Швейцарією впав у 9 разів, з 153 мільйонів довоєнних до 17 мільйонів у 1915 р. [0, с. 356-359]. Подібна тенденція спостерігається до 1917 р., коли США вступили у війну вже безпосередньо.

Тоді, як США активізує експорт до нейтральних європейських держав, то у Німеччині зростає імпорту.

До війни Німеччина вела торгівлю переважно з тими країнами, які стали відтепер її ворогами. Нейтральні країни брали участь у зовнішній торгівлі Німеччини з боку експорту на одну третю, а імпорту – на одну п'яту частину. На початку війни Німеччина розширила торгівлю з нейтральними країнами Європи: зі Швецією, Норвегією, Нідерландами, Данією, Швейцарією. Вказані країни продавали, як товари власного виробництва, наприклад, Данія постачала Німеччину м'ясом, рибою, сиром, Швеція – залізною рудою, продуктами харчування, так і іноземними, в першу чергу американські. [0, с. 294].

Головним продуктом американського експорту до Німеччини стали так звані контрабандні товари. До заборонених товарів відносились: зброя усіх видів, порошок і вибухові речовини, спеціально підготовлені для застосування у війні, військові фури та інший транспорт, обладнання військового характеру, всі види упряжі, пластини броні, продукти харчування, одяг, тканини для одягу, чоботи і черевики, придатні для використання у війні тощо [0, с. 215-216]. Цей список нараховував понад 50 найменувань.

Активізується і торгівля США та нейтральних держав міддю. Лише до Італії у 1914 р. було вивезено міді майже на 330 мільйонів доларів США. Зважаючи на те, що загальний обсяг торгівлі міддю у Європі у 1913 р. складав майже таку саму суму (315 млн.), можна припустити, що мідь, вивезена до Італії, мала іншу кінцеву точку – Німеччину. Подібної позиції дотримувались і британські дипломати, які наголошували, що Сполучені Штати, таким чином, фінансують війну [0].

Унаслідок боротьби з контрабандою, а також з метою руйнування німецької економіки, Великобританією встановлюється морська економічна блокада. Починають перевірятись усі американські судна, які йшли до Європи, на вміст у них контрабандних товарів. Ті кораблі, які перевозили подібний товар, навіть у найменшій кількості арештовувались, а увесь їхній товар конфісковувався (з виплатою ринкової англійської ціни). Подібні англійські заходи призводять до повторного наголошення американським урядом на праві «нейтральної торгівлі» [0]. Унаслідок цього Міністерство закордонних справ Англії звинуватило уряд США в тому, що він прагне не до відновлення торгівлі з нейтральними державами, а у використанні нейтральних європейських держав з метою ввезення контрабандних товарів до ворожо налаштованої Німеччини, тим самим недотримуючись нейтралітету [0, с. 178].

Вирішуючи питання блокади, США висуває ряд наступних вимог, які стосувались «нейтральної торгівлі»:

1. Беззаперечний пропуск основних видів продовольства в нейтральні порти.

2. Всі затримані в даний час продовольчі вантажі повинні бути, можливо, швидше представлені призовому суду.

3. Усі претензії щодо затриманих вантажів бавовни повинні бути представлені, як тільки відправник кожного вантажу засвідчить, що він є дійсним його власником, з яким слід проводити розрахунок [0, с. 229].

Водночас остання вимога була передана до німецького уряду, проте вони відмовились його розглядати без додаткового пункту про дозвіл перевезення сировини [0, с. 233], що призвело до провалу поданої американської ініціативи.

Проте в підсумку, завдяки вдалій політиці американського президента В. Вільсона, який наголошував на нейтральній позиції своєї держави, їм вдалося тимчасово ускладнити встановлення англійцями економічної блокади Німеччини. Це дозволило продовжити Сполученим Штатам торгівлю з Німеччиною.

Навесні 1915 р. відбувається поновлення англійської морської економічної блокади. Уряд Великобританії наголошує, що «кожне судно, яке направляється у бік Німеччини, мусить бути затримане». При цьому, навіть якщо судно йшло у бік нейтральних держав, то його вантаж мусить бути реквізований на користь британської корони [0, с. 151-161]. Виключення могли становити лише ті кораблі, вантаж яких складався виключно з продуктів харчування.

Окрім того, британський уряд побоювався, що нейтральні країни, у зв'язку з отриманням значної частки імпортих американських товарів, можуть стати головним перевалочним пунктом у торгівлі з Німеччиною. А отже, необхідним було перевіряти вантаж кожного американського судна. Так, у період з 30 січня по 4 серпня 1915 р. було зупинено більше 700 американських торгових кораблів, вантаж 45 з яких був повністю конфіскований як контрабандний [0].

Поновлення англійської блокади викликає хвилю протестів з боку американського уряду. Причинами цього було по-перше, небажання США надати Великобританії панівного становища у морі; по-друге, німецький уряд на початку 1915 р. наголосив, що розпочне топити американські кораблі, якщо Сполучені Штати не змусять Англію дотримуватися міжнародного права щодо нейтральної торгівлі. Зокрема, Е. Хауз відносно цих подій вказував: «Після цієї дати (18 лютого 1915 р. – автор) підводні човни будуть топити в цій зоні (поблизу британського узбережжя – автор) будь-які торгові судна противника, незалежно від можливості порятунку для пасажирів або екіпажу цих суден. Вона (Німеччина) попередила нейтральних судовласників про небезпеку, яка загрожує їм при входженні у військову зону, оскільки можливі і помилки – повинні користуватися прапорами нейтральних держав» [0, с. 163]. В умовах «необмеженої підводної війни» пряма торгівля з Німеччиною повністю скасовується. Обсяг цієї торгівлі за 1916 р. складав усього 288 899 доларів. У той самий час, на досить високому рівні залишається торгівля з нейтральними державами, хоча її обсяги дещо впали у порівнянні з 1915 р.

В якості одного з найбільш ефективних і дієвих напрямків вирішення англо-американських розбіжностей з питань блокади, керівництвом США розглядалося обговорення конкретних проблем, що виникають внаслідок проведення англійської морської блокади Німеччини та зачіпають американські інтереси. При цьому в неофіційному порядку президент В. Вільсон і його найближчий радник Е. Хауз прагнули вселити англійцям необхідність враховувати невдоволення і втрати Сполучених Штатів через затримання американських вантажів і пошти, а також попереджали їх, що подібні дії можуть ускладнити адміністрації опір спробам ряду конгресменів і сенаторів заборонити на законодавчому рівні вивіз зброї [0, с. 218]. Тобто, уряд США намагався використати свою нейтральну позицію з метою отримання права на вільну торгівлю з державами, які не є учасниками військового конфлікту в Європі, із подальшим використанням вказаних держав для торгівлі з державами Троїстого пакту.

Наприкінці 1916 р. – початку 1917 р. спостерігається тенденція щодо погіршення американо-німецьких відносин. Унаслідок цього відбувається і скорочення обсягів торгівлі з останньою, а отже, скорочуються обсяги і в торгівлі з тими нейтральними державами, які виконували функцію перевалочного пункту. Зокрема, майже в 10 разів скорочується торгівля зі Швецією, в 3,2 рази із Данією, в 3 рази з Іспанією, в 2,1 рази із Норвегією. Виключенням стають лише Швейцарія, яка і до того посідала чи не останнє місце серед нейтральних держав

.....
(на останньому Ліхтенштейн та Люксембург, виявити дані по яким нам не вдалось) та Нідерланди, які провадили торгівлю з обома ворогуючими блоками [0, с. 492].

Подібний крок з боку США призвів до появи такої форми торгових відносин між нейтральними державами та Німеччиною, як компенсаційна система. Сутність цієї системи полягала в тому, що між Німеччиною і нейтральними країнами укладався договір, що передбачав поставки певної кількості продуктів один одному. Так, Німеччині продавала Швейцарії чи Голландії вугілля тільки в тому випадку, якщо вони доставляли Німеччині взамін потрібні їй продукти. Подібної позиції Німеччини дотримувалась по відношенню до інших нейтральних країн. Проте, на практиці нейтральні країни лише частково задовольняли потреби Німеччини в сировині і продовольстві. Внаслідок цього Німеччина відчувала в них величезну нестачу протягом останніх двох років війни [0, с. 297].

Поновлення підводної війни на початку 1917 р. дещо звужує торгові відносини США з Європою, у тому числі і нейтральними державами. Слід зауважити, що Німеччина проголошувала поновлення підводної війни саме у якості боротьби з обмеженням торгових прав нейтральних держав. Міністр закордонних справ А. Циммерман, так пояснював американському послу в Берліні необхідність початку нового етапу у підводній війні: «У грубій неповазі до міжнародного права, група керованих Англією держав не тільки присікає законну торгівлю своїх супротивників, але шляхом безсоромного тиску примушує також нейтральні держави відмовлятися від будь-якого неугодного їм торгового спілкування або обмежувати торгівлю по їх довільним приписам» [0, с. 323]

Цікавим фактом також є те, що у 1917 р. зростає експорт американських товарів, власне, до Німеччини, без участі нейтральних держав [0, с. 355], що, на нашу думку, обумовлено необхідністю вибору для американського уряду сторони у війні.

Вступ США у війну на боці Антанти призводить до повного скасування торгівлі з Німеччиною, унаслідок чого різко падає і обсяг торгівлі з нейтральними державами, які стають непотрібними в контексті контрабандної торгівлі.

Таким чином, незважаючи на проголошений державний нейтралітет, США продовжує вести торгівельні відносини з воюючими країнами. При цьому торгівля з Німеччиною виходить на перший план. Враховуючи нейтралітет, уряд США проводив торгові відносини з Німеччиною під приводом права «нейтральної торгівлі», тобто ті європейські держави, які оголосили про свій нейтралітет, виконували функцію перевалочного пункту в торгівлі між США та Німеччиною. Як наслідок – у наступні декілька років обсяги торгівлі з нейтральними державами зростають у кілька разів. Однак, в умовах вступу США у війну на боці Антанти, розриваються усі торгові відносини з Німеччиною, а отже, спостерігається тенденція і до скорочення обсягів торгівлі з нейтральними європейськими державами.

Перспективою подальших дослідженнях є більш детальне вивчення торгових відносин між США та Німеччиною у роки Першої світової війни та дослідження внеску англійської блокади у торгівлю обох держав.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Link A.S. Wilson the Diplomatist: A Look at His Major Foreign Policies / A.S. Link. – N.Y.: New Viewpoints, 1974. – 165 p.
2. Link A.S. Woodrow Wilson and the Progressive Era / A.S. Link. – L.: Harper & Brothers, 1954. – 331 p.
3. Daniels J. The Wilson era: years of peace, 1910-1917 / J. Daniels. – Chapel Hill, 1944: University of North Carolina Press.
4. Швабе К. Вудро Вильсон: крестовый поход за демократию / К. Швабе // Американские президенты / Под ред. Ю.Хайдекинга. Ростов-на-Дону, 1997
5. Усатюк Д.В. Политика США в отношении Великобритании в 1914-1918 гг.: Морская блокада Германии и "свобода морей"): автореф. дис. на получение науч. степени к.и.н.: спец. 07.00.03. – Всеобщая история (соответствующего периода) / Д.В. Усатюк. – Томск, 2002. – 20 с.
6. Уткин А.И. Дипломатия Вудро Вильсона / А.И. Уткин. – М.: Международные отношения, 1989. –319с.
7. Согрин В. Вудро Вильсон в американской внешнеполитической традиции / В. Согрин // Американский ежегодник. – 2013. – С. 34-59
8. Согрин В. Идеология в американской истории: от отцов-основателей до конца XX века / В. Согрин. – М.: Наука, 1995. – 238 с.
9. Braumoeller F. Myth of American Isolation / F. Braumoeller // Foreign Policy Analysis. – 2010. – # 6.–pp. 349-371
10. Statistical abstract of the United States. – Washington: Government printing office, 1915. – № 37. – 720 p.

11. Statistical abstract of the United States. – Washington: Government printing office, 1918. – # 40. – 804 p.
12. Архив полковника Хауза. Избранное: в 2-х т. Том 2. – М.: АСТ, 2004. – 752 с.
13. Ambassador Page to Secretary of State Bryan// U.S. Protests Against Maritime Warfare // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://wwi.lib.byu.edu/index.php/U.S._Protests_Against_Maritime_Warfare
14. Шатохина Мордвинцева Г.А. Нейтралитет Нидерландов в годы Первой мировой войны / Г.А. Шатохина Мордвинцева // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2009. – Т. 9. – № 11. – С. 66-71
15. Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну. — М.: Воениздат, 1956. — 332 с.
16. Papers relating to the foreign relations of the United States, 1914. Supplement, The World War. – Washington: U.S. Government Printing Office, 1928. – 836 p.
17. Woodrow Wilson: "Address Before the American Bar Association: "The Opinion of the World"," October 20, 1914. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=65384>.
18. Lansing, R. War Memoirs [Text] / R. Lansing. – N.Y.: The BobbsMerrile C, 1935. – 383 p.
19. Лондонская декларация о праве морской войны / Международное право в избранных документах. Т. 3.— М., 1957. — С. 151-161.
20. Нота германского статс-секретаря по иностранным делам А. Циммермана послу Соединенных Штатов Америки в Берлине Дж. Джерарду от 31 января 1917 г. / Первая мировая война 1914-1918: Факты, документы / В. Шацко. – М.: «Олма-Пресс», 2003. – С. 321-324

Kazakov G.I. The role of neutral European countries in the US-German trade relations during isolationism during the First World War (1914-1917).

In this article is traced participation neutral Europe's country in American-German trade in the First World War. The author of the article concluded that the neutral European countries have become important trading point in the two states. Orientation to Trade in neutral countries instead of direct trade between the US and Germany was due on the one hand the neutrality of the United States and the English naval blockade of Germany – on the other. Introduction in the US war in april 1917 significantly reduces trade with neutral countries of Europe, which was due to the cessation of trade with Germany.

Key words: First World War, the United States, Germany, isolationism, neutrality, trade, blockade.

Казаков Г.И. Роль нейтральных страны Европы в американо-германских торговых отношениях в годы изоляционизма во время Первой мировой войны (1914-1917 гг.).

В данной статье прослеживается участие нейтральных государств Европы в американо-немецкой торговле в годы Первой мировой войны. Автором статьи был сделан вывод о том, что нейтральные страны Европы стали важным пунктом в торговле двух стран. Ориентация в торговле на нейтральные страны, а не прямой торговли между США и Германией было обусловлено с одной стороны нейтралитетом США и английской морской блокадой Германии – с другой стороны. Вступление США в войну в апреле 1917 г. существенно уменьшает объемы торговли с нейтральными странами Европы, что было обусловлено прекращением торговли с Германией.

Ключевые слова: Первая мировая война, США, Германия, изоляционизм, нейтралитет, торговля, блокада.

**ПРОТИВОРЕЧИЯ ВЕРСАЛЬСКОЙ СИСТЕМЫ В ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ
ЕВРОПЕ (1921–1925 гг.)**

В статье выявлены и охарактеризованы противоречия, которые существовали между странами Центрально-Восточной Европы в период становления и начальной эволюции Версальской системы международных отношений.

Ключевые слова: Версальская система, СССР, Польша, Германия, Рапалльский договор, Локарно, Гарантийный пакт, межгосударственные противоречия.

После завершения Первой мировой войны страны победители создали новую систему международных отношений, которая должна была, по их расчетам, обеспечить неповторение военной катастрофы аналогичной той, которая произошла в 1914–1918 годах. Однако с момента своего создания Версальская система международных отношений несла в себя целый комплекс острых противоречий. Регионом, в котором с самого начала эти противоречия проявились с особенной остротой, была Центрально-Восточная Европа. Международное положение здесь определялось, прежде всего, взаимоотношениями между Советской Россией (СССР), Германией и Польшей. Эти страны заняли разное место в Версальской системе, что определило их разное отношение к ней и порождало значительные противоречия в регионе. Развитие этих противоречий в течение 20–30-х годов XX в. привело в конечном итоге к тому, что именно в Центрально-Восточной Европе 1 сентября 1939 г. вспыхнула Вторая мировая война.

Целью данной работы является выявление и характеристика основных противоречий, которые сформировались в отношениях между странами Центрально-Восточной Европы в первые годы существования Версальской системы. Мы ограничили верхнюю хронологическую границу нашего исследования подписанием Локарнских соглашений, которые существенно изменили международную ситуацию в названном регионе.

Данная проблема нашла определенное отображение в историографии. При изучении советско-германских отношений советская историография, как и историческая наука ГДР и ПНР, исходила с того, что рапалльский курс являлся практическим воплощением советской политики мирного сосуществования. Такая точка зрения отражена в работах А. Ахтамзяна [1], С. Микулича [2], В. Руге [3], [4]. Замалчивались ревизионистский и антипольский аспекты этой политики. Германская немарксистская историография отстаивала точку зрения, согласно которой рапалльская политика служила интересам ревизии Версаля [5,6]. Польская историография еще в межвоенное время сформировала концепцию «геополитических тисков», которые для Польши создали Россия и Германия. Соответственно, политика Рапалло рассматривалась как непосредственная угроза для польского государства [7]. Эти положения широко представлены в современной польской историографии.

После подписки Версальского, а затем и Рижского договора, в отношениях между Советской Россией, Германией и Польшей одним с наиболее спорных оставался вопрос о границах, которые установили эти договоры. Во время подготовки Рижского мира польская делегация, по словам ее секретаря Ю. Гласко, стремилась установить такую границу, которая не подогревала бы российские националистические настроения [8, с. 40]. Эту позицию наиболее активно отстаивал в Риге С. Грабский, чье влияние на ход переговоров было наиболее значительным. Расчет С. Грабского на то, что установленная советско-польским мирным договором граница удовлетворит российское правительство любой политической ориентации был неоправданный. Граница прошла значительно восточнее польской этнической границы, и с ней не могло смириться правительство России будь то советской или постсоветской. В советской политике уже в первой половине 1920-х годов прослеживается стремление подготовить условия для ревизии границы, которая была установлена Рижским договором.

Западные границы Польши были определены Версальским договором. Ни для кого не было секретом, что в Германии среди постановлений Версальского договора наибольшее неудовольствие вызвало включение в состав Польши ряда бывших германских территорий. В силу этого Польша являлась одной из стран, наиболее заинтересованных в укреплении и сохранении Версальской системы. Польский министр иностранных дел К. Скирмунт

.....
подчеркивал в августе 1921 г. в инструкции польским представительствам за границей: «Основа внешней политики – два момента: уважение договоров, которые завершили мировую войну, создание системы союзов с государствами, с которыми связывают Польшу общие интересы, прежде всего с Францией» [9, с. 126].

Между тем, два наиболее крупных соседа Польши, Германия и Советская Россия, стремились к ликвидации установленного Версалем порядка. Такое состояние вещей объективно толкало эти государства к сближению. Как писал С. Грабский, Москва и Берлин разными дорогами, скоординированными, однако, общим планом деятельности, стремились взорвать и уничтожить мир, установленный на развалинах германского мирового господства [10, с. 163]. В упоминавшейся уже инструкции К. Скирмунта отмечалась, что Польша размещена между двумя врагами и может быть атакована ими [9, с. 179]. Таким образом, то, что Советская Россия и Германия очутились в роли изгоев в рамках Версальской системы, неизбежно вызывало борьбу с их стороны против этой системы и создавало объективные предпосылки для напряженного положения в их отношениях с Польшей. Такое положение также рождало общую заинтересованность в борьбе против Версаля, толкала Германию и Россию к сближению. Итогом его стало подписание Рапалльского договора 16 апреля 1922 г. Канцлер Вирт отмечал, что главные мотивы, по которым Германия шла на сотрудничество с Россией, была та роль, которую Франция отводила Польше в европейской политике, права России на репарации согласно статье 116 Версальского договора и судьба Верхней Силезии [11, с. 10].

Польские правящие круги сразу увидели в Рапалльском договоре угрозу для своей страны. К. Скирмунт дважды выступал на совещании участников Генуэзской конференции по поводу подписания советско-германского договора и указывал на то, что Польша в результате этого подвергается особенно большой опасности. Он настаивал на том, чтобы страны Антанты и их союзники заняли решительную позицию по отношению к советско-германскому договору [12, с. 306]. Большую озабоченность в Польше вызывал вопрос о тайных военных статьях в советско-германском соглашении. На этот счет в Варшаву поступали противоречивые сведения. Посольство в Берлине 6 и 8 мая информировало министерство иностранных дел Польши, что никакой военной конвенции между Россией и Германией не существует [13, с. 38, 40]. Посольство же в Париже сообщало 11 мая, что советско-германская военная конвенция окончательно подготовлена и будет подписана в ближайшее время [13, с. 145]. В скором времени польская дипломатия все же пришла к выводу, что тайного военного соглашения между Россией и Германией не существует. В то же время польский посол в Берлине в одной со своих телеграмм довольно метко заметил, что Рапалльский договор является только началом и открывает путь для новых соглашений, в которых, при сохранении рапалльского курса, могут найти отражение обязательства сторон о взаимной помощи [13, с. 40].

На наш взгляд, не вызывает сомнения стремление правящих кругов Германии использовать сотрудничество с Советской Россией в борьбе с Версальской системой. Как отметил германский посол в Москве У. Брокдорф-Ранцау, хорошие отношения с СССР – главное средство антиверсальской политики Германии [14, с. 528]. В силу сложившейся геополитической ситуации одним с первых объектов ревизии послевоенного статус-кво должны были стать границы Польши. Как писал в своих мемуарах известный германский дипломат Г. Дирксен, в основе русско-германской дружбы «лежала совместная нелюбовь к своему общему соседу – Польше» [15, с. 37]. Этот тезис находит подтверждение в заявлениях и других влиятельных политических деятелей Германии. Генерал Сект высказывался за ликвидацию независимой Польши и установление непосредственной границы с Россией. В меморандуме канцлеру Вирту от 11 сентября 1922 г. он подчеркивал, что с падением Польши исчезнет один с главных защитников Версаля. Генерал считал, что добиваться этого надо совместно с Россией [16, с. 39]. Канцлер Вирт разделял эту точку зрения. В разговоре с назначенным послом в Москву У. Брокдорф-Ранцау он так сформулировал задачи германской политики применительно к Польше: «С Польшей надо кончать. Моя политика стремится к этой цели» [17, с. 153]. Правда, он высказал сомнения, что в этом деле можно ждать большой поддержки со стороны России [18, с. 541].

Нам представляется, что Рапалльский договор в первый период его действия не представлял непосредственной угрозы для Польши. Россия и Германия не имели еще достаточно сил, чтобы начать активные действия. Но Рапалльский договор позволял

.....
объединиться двум государствам, которые стремились к ликвидации Версальской системы, что не соответствовало интересам Польши.

Новый виток в нарастании напряженности в регионе произошел в связи с рурским кризисом. Советское правительство в своей политике исходило из того, что в случае подчинения Германии французскому влиянию, СССР лишится своего единственного союзника в Европе, а Версальская система приобретет дополнительную прочность. Это ни в коей мере не соответствовало интересам Москвы. Названные обстоятельства делали неизбежной прогерманскую позицию СССР во время рурского кризиса. Польша же была заинтересована в полной победе Франции в конфликте с Германией, ведь это укрепляло бы Версальскую систему. Советский полпред в Варшаве Л. Оболенский сообщал о сильном давлении Франции на Польшу с требованием «немедленной акции содействия в рурском вопросе». Далее он отмечал, что Польша не поддается на это давление, так как боится советского вмешательства [19, с. 49]. Своей кульминации международный кризис в Восточно-Центральной Европе в связи с событиями в Германии достиг осенью 1923 г. В конце сентября – начале октября советское руководство пришло к выводу о неизбежности пролетарской революции в Германии. Москва считала необходимым обеспечить благоприятные международные условия для ее победы. И тут на первый план выходила задача не допустить вмешательства Польши в германские дела. Было очевидно, что Польша, зажата между советскими Германией и Россией, не сможет сохраниться как независимое государство, произойдет ее советизация. Потому, как отмечал в своей телеграмме от 28 сентября в Москву Л. Оболенский, в польской политике «красной нитью проходит стремление все усилия направить на то», чтобы помешать «смычке» между революционными силами Германии и Советской России [19, с. 205, 206]. События в Германии в 1923 г. стали еще одним фактором, отрицательно повлиявшим на советско-польские отношения. Эти события внесли существенные коррективы и в германо-советские отношения. Попытка СССР осуществить экспорт революции в Германию подтолкнула последнюю к внесению изменений в свою внешнюю политику, суть которых заключалась в усилении западного вектора.

В ходе рурского кризиса Польша использовала заинтересованность Франции в ней как в своей союзнице для получения международного признания польско-советской границы. 15 марта 1923 г. Совет послов Антанты принял дополнительный протокол к Версальскому договору, согласно которому восточные границы Польши получили международное признание. Тем самым, Рижский договор юридически становился частью Версальской системы. Соответственно, для СССР борьба за пересмотр Рижского договора еще в большей степени переплеталась с борьбой против Версаля.

С начала 1924 г. становится очевидным сближение Германии с Западом. Безусловно, для пересмотра послевоенного статус-кво Берлин мог рассчитывать на поддержку СССР. Но возник вопрос, достаточно ли этой поддержки для ревизии Версаля. В связи с этим германская дипломатия пытается через сближение с бывшими противниками по войне найти пути для пересмотра некоторых наиболее неприемлемых для Германии условий Версальского договора. Нормализация отношений Германии со странами Запада справедливо воспринималась в Варшаве как угроза Версальскому договору и, соответственно, польским государственным интересам.

Сближение Германии с Западом вызвало озабоченность и в Москве. Как считало советское руководство, тем самым создавалась угроза рапалльскому курсу. Казалось, складывавшаяся ситуация создавала предпосылки для улучшения отношений между СССР и Польшей. Однако эта возможность не была реализована. Для советского руководства сохранение дружеских отношений с Германией было приоритетом внешней политики. Потому и конфликт с Германией по поводу событий в советском торговом представительстве 3 мая 1924 г. был урегулированный довольно скоро. Причем, как отметил польский посол в Берлине, ухудшение германо-советских отношений в тот момент не затронуло единственного вопроса – негативного отношения СССР и Германии к Польше [11, с. 12]. Можно отметить и более широкую базу для советско-германского сотрудничества в то время. В меморандуме советского правительства правительству Германии от 2 июня 1925 г. отмечалась, что в основе рапалльской политики лежит молчаливое непризнание обоими сторонами режима, «который был установленный в Европе в результате серии послевоенных договоров» [20, с. 351]. То есть, целью советско-германского сотрудничества была ликвидация Версальской системы. И первым

.....
элементам Версальской системы, против которого совместно выступали СССР и Германия, были польские границы.

Представители советского правительства иногда откровенно говорили о непризнании границы, установленной Рижским договором. В апреле 1924 г. бурную реакцию в Польше вызвало заявление председателя советского украинского правительства Петровского о том, что между УССР и Восточной Галицией нет границы, а есть только временная линия [21, с. 22]. В августе 1924 г. польская печать активно обсуждала высказывание руководителя советской делегации на переговорах с Англией Раковского, которое содержало тезис о непризнании включения Восточной Галиции в состав Польши [22]. Выступая в декабре 1925 г. на XIV съезде ВКП(б) И. Сталин отметил, что Версальский договор узаконил, помимо другого, «потерю украинской Галиции и Западной Волыни, потерю Беларусью западной ее части, потерю Литвой Вильно и другое» [23, с. 14]. Из этого тезиса вытекает вывод о несправедливости этих потерь и необходимости эту несправедливость исправить.

Отмечая стремление СССР и Германии к пересмотру польских границ, необходимо сказать, что и в польской правящей элите были распространены настроения, которые предусматривали отторжение определенных территорий от соседей Польши с целью ослабления. В отношении СССР это нашло отражение в политике прометеизма. Она включала в себя секретные действия по поддержке сепаратистских движений на национальных окраинах России. Применительно к Германии польские политики и военные считали необходимым поставить под польский контроль Восточную Пруссию, которая, по их мнению, дамкловым мечом нависала над Польшей. В меморандуме польского МИД от 6 августа 1924 г. отмечалось, что немцы не согласятся с Версальским договором и только ждут момента, чтобы восстановить довоенные границы на востоке. Дальше указывалось, что кардинальным способом обеспечения границ и независимости Польши со стороны Германии «является независимость Восточной Пруссии от Пруссии и империи и подчинение ее польскому влиянию» [9, с. 263, 265].

Дальнейший рост противоречий между странами Центрально-Восточной Европы связан с подготовкой Гарантийного пакта. В конце лета 1925 г. стала очевидной неудача польской дипломатии в борьбе за придание дополнительных международных гарантий польско-германской границе. Проектируемые соглашения открывали возможность для Германии поставить вопрос о мирном пересмотре польско-германской границы. В январе 1925 г. МИД Германии был подготовлен меморандум «О немецких национальных меньшинствах», в котором в качестве первоочередных задач германской внешней политики называлась «постепенная ревизия ... пограничных постановлений по мирному договору (польский коридор, Верхняя Силезия)...» [24, с. 35]. Как следует из этого документа, именно германо-польская граница уже в середине 1920-х годов намечалась как наиболее близкий объект ревизии территориальных постановлений Версальского договора. 18 мая Г. Штреземан выступил в рейхстаге с речью, в которой подчеркнул, что Германия не отказывается от планов ревизии германо-польской границы ненасильственными методами, т. к. эта граница противоречит принципам самоопределения народов [25]. В своих мемуарах Г. Штреземан прямо писал, что Германия в Гарантийном договоре не могла дать официальных гарантий границ на востоке, и должна была оставить за собой право пересмотра их мирным путем [26, с. 39].

Чтобы принудить Польшу отдать Померанию и Верхнюю Силезию, Германия с 15 июля 1925 г. развязала против нее экономическую войну. Г. Штреземан писал германскому послу в Лондоне 19 апреля 1926 г.: «Мы должны оттягивать вопрос окончательного и прочного оздоровления Польши, пока эта страна не созреет для пересмотра границ в соответствии с нашими требованиями...» [27, с. 249]. В вопросе о ревизии польских границ Германия находила взаимопонимание с Советским Союзом. Выше уже говорилось о заявлениях советских политиков по непризнанию польской границы. На начавшихся в декабре 1924 г. германо-советских переговорах немцы предложили их предметом сделать вопрос об оттеснении Польши к ее этническим границам. По поручению Г. Штреземана посол У. Брокдорф-Ранцау встретился с Г. Чичериным и довел до его сведения указанный план решения польской проблемы [1, с. 132–133]. Советский нарком иностранных дел не отверг германские предложения относительно пересмотра польских границ.

В условиях подготовки Гарантийного пакта Москва была озабочена тем, что Германия гарантирует западные границы Польши. Г. Штреземан на встрече с советским полпредом в Берлине Н. Крестинским 15 апреля 1925 г. отметил намерение Германии добиваться

пересмотра границы с Польшей всеми мирными средствами [26, с. 512, 513]. Однако и после этого Г. Чичерин во время нахождения с визитом в Берлине в начале октября 1925 г. высказывал озабоченность в связи с возможным даже косвенным подтверждением Германией границы с Польшей. На это Г. Штреземан ответил, что Германия никогда не пойдет добровольно на предоставление гарантий Польше [26, с. 515]. 10 октября германский министр иностранных дел направил советскому представительству в Берлине меморандум, в котором указывалось, что о гарантиях восточных границ Германии в проекте Гарантийного пакта нет и речи [26, с. 512].

Советское руководство напрасно было озабочено возможными гарантиями для польских восточных границ. Г. Штреземан в письме бывшему кронпринцу от 9 сентября 1925 г. отмечал в качестве наиболее важных задач германской внешней политики «возвращение Данцига, польского коридора и корректировку границ в Верхней Силезии» [26, с. 553]. Германские планы по ревизии германо-польской границы в связи с подписанием Гарантийного договора не изменились. Локарнские соглашения не урегулировали территориальных споров, которые существовали в Центрально-Восточной Европе. То, что границы в регионе не получили дополнительных международных гарантий, подталкивало и Германию, и СССР к попыткам их ревизии.

Таким образом, в Центрально-Восточной Европе уже в первой половине 1920-х годов сформировалась серия острых международных противоречий, связанных в первую очередь с территориальными спорами между государствами региона и их разным положением в Версальской системе международных отношений. Локарнские соглашения, явившиеся по сути попыткой определенной модернизации Версальской системы, не смогли снять основные противоречия между государствами региона.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахтамзян, А.А. Рапальская политика. Советско-германские отношения. 1922–1932 / А.А. Ахтамзян. – М.: Международные отношения, 1974. – 303 с.
2. Mikulicz, S. Od Genui do Rapallo / S. Mikulicz. – Warszawa, 1966. – 248 s.
3. Руге, В. Германия в 1917–1933 годах / В. Руге. – М.: Прогресс, 1974. – 320 с.
4. Руге, В. Движущие силы рапальской политики Германии / В. Руге // Рапальский договор и проблема мирного сосуществования. – М.: Изд. ин. лит., 1963. – С. 85–105.
5. Milcke, K. Deutschland und Russland. 1914–1941 / K. Milcke. – Hannover: Miller und Fogell, 1960. – 381 s.
6. Roos, H. Polen und Europa / H. Roos. – Tüdingen, 1957. – 487 s.
7. Mackiewicz, S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. / S. Mackiewicz. – Warszawa: Glos, 1990. – 327 s.
8. Kowalec, K. Narodowa demokracja wobec traktatu ryskiego / K. Kowalec // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod red. M. Wojciehowskiego. – Torun: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. – S. 31–46.
9. Dokumenty z dziejow polskiej polityki zagranicznej 1918–1938: w 2 t. 1918 – Warszawa: Inst. Wyd. Pax., 1989. – Т. 1. – 540 s.
10. Grabski, St. Godziennych walk i rozważań / St. Grabski. – Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepenskiego, 1923. – 168 s.
11. Grosfeld, L. Polska a stosunki niemiecko-sowieckie. 1918–1939 / L. Grosfeld. – Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1988. – 43 s.
12. Материалы Генуэзской конференции. – М.: Изд. НКВД, 1922. – 372 с.
13. Archiw Akt Nowych. MSZ. Sygn. 6629.
14. Рубинштейн, Н. Внешняя политика советского государства в 1921–1925 годах / Н. Рубинштейн. – М.: Госполитиздат, 1953. – 92 с.
15. Дирксен, Г. Москва, Токио, Лондон. Двадцать лет германской внешней политики / Г. Дирксен. – М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – 446 с.
16. Rosenfeld, G. Stosunki polityczne polsko-niemieckie po Rapallo i Lokarno / G. Rosenfeld // Kwartalnik historyczny. – 1963. – № 1. – S. 26–48.
17. Kumaniecki, J. Wobec układu w Rapallo / J. Kumaniecki // Z dziejow stosunkow polsko-radzieckich. Studia i materialy. – 1966. – Т. 2. – S. 253–265.
18. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до Рапалло. Сборник документов: в 2 т. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 2. – 596 с.
19. Архив внешней политики Российской Федерации. – Ф. 04. – Оп. 32. – П. 212. – Д. 52567.
20. Документы внешней политики СССР: в 24 т. – М.: Госполитиздат, 1967. – Т. 8. – 862 с.
21. Архив внешней политики Российской Федерации. – Ф. 04. – Оп. 32. – П. 213. – Д. 52596. – Т. 2.
22. Известия. 1924. 19 августа. № 187 (2222). – С. 2.

23. Четырнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.: Госиздат, 1926. – 657 с.
24. Dokumente zur deutschen Geschichte 1919–1923. – Berlin: Deutscher Verl. der Wissenschaft, 1975. – 104 s.
25. Известия. 1925. 20 мая. № 113. (2446). – С. 3.
26. Stresemann, G. Vermachtnis: in 3 b / G. Stresemann – Berlin, 1932. – В. 2. – 611 s.
27. Паевский, Я. Немецкие попытки натиска на Восток в период империализма / Я. Паевский // Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе. – М.: Прогресс, 1965. – с. 237–251.

Miazga M.M. Contradiction of the Versailles system in Central and Eastern Europe (1921–1925)

The article identifies and discusses the contradictions among countries of Central and Eastern Europe during formation and initial evolution of the Versailles system of international relations.

Keywords: Versailles System, the USSR, Poland, Germany, Treaty of Rapallo, Locarno, Rhineland Pact, interstate contradictions.

Мезга М.М. Протиріччя Версальської системи в Центрально-Східній Європі (1921–1925 рр.)

У статті виявлено та охарактеризовано протиріччя, що існували між країнами Центрально-Східної Європи в період становлення та еволюції Версальської системи міжнародних відносин.

Ключові слова: Версальська система, СРСР, Польща, Німеччина, Рапальський договір, Локарно, Гарантійний пакт, міждержавні протиріччя.

УДК 94(47+57)

А. І. Пожляцька

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛЬНОЇ ГРАФІКИ СРСР У 1920-1930-Х РР.

У статті досліджується процес конструювання та трансформації візуального образу радянської жінки у періодичних виданнях СРСР 1920-1930-х рр. аналізуються методи та прийоми зображення жінок. У статті наголошується, що формування жіночого образу залежало перш за все від політичного курсу радянської держави, а періодичні видання виступили конструкторами нової ідентичності.

Ключові слова: «нова радянська жінка», робітниця, селянка, «обивателька», журнальна графіка, репрезентація, візуальна пропаганда, радянська ідеологія.

Більшовицький переворот 1917 р. та формування нової радянської держави зумовили зміни в усіх сферах життя людей. Радянська влада потребувала розробки універсальних засобів комунікації, які були б простими й зрозумілими для населення. У перше десятиліття радянської влади тривав процес розробки і створення нового символічного ряду. Важливу роль у формуванні культурного і політичного дискурсу нації відіграла радянська друкована преса. Загалом журнали як культурний феномен є одним із способів репрезентації соціальної реальності і тих культурно-ідеологічних цінностей, які склали смислове підґрунтя цього історичного періоду. При цьому вони не тільки репрезентували, але й конструювали соціальну реальність, будучи провідником офіційної ідеології і владних відносин.

Важливою частиною формування образу «нової радянської людини» було конструювання жіночого образу та ідентичності. Останнім часом інтерес вітчизняних та зарубіжних науковців до вивчення жіночої історії значно виріс. Серед українських дослідників різноманітні аспекти гендерних відносин радянського періоду вивчають О. Кісь [1; 2], О. Лабур [3], О. Пода [4], І. Ігнатенко [5], О. Стяжкіна [6] тощо.

Так, зокрема, О. Лабур досліджувала радянські журнали «Комунарка України» і «Селянка України» як історичне джерело вивчення жіночої історії. І. Ігнатенко та О. Оприско аналізували зміни у правовому та соціальному становищі жінок СРСР у 1920-1930-ті рр. та вплив радянської ідеології на уявлення про жіночу красу, а О. Пода вивчала конструювання образу жінки-героїні на сторінках журналу «Радянська жінка» 1950-х рр.

23. Четырнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.: Госиздат, 1926. – 657 с.
24. Dokumente zur deutschen Geschichte 1919–1923. – Berlin: Deutscher Verl. der Wissenschaft, 1975. – 104 s.
25. Известия. 1925. 20 мая. № 113. (2446). – С. 3.
26. Stresemann, G. Vermachtnis: in 3 b / G. Stresemann – Berlin, 1932. – В. 2. – 611 s.
27. Паевский, Я. Немецкие попытки натиска на Восток в период империализма / Я. Паевский // Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе. – М.: Прогресс, 1965. – с. 237–251.

Miazga M.M. Contradiction of the Versailles system in Central and Eastern Europe (1921–1925)

The article identifies and discusses the contradictions among countries of Central and Eastern Europe during formation and initial evolution of the Versailles system of international relations.

Keywords: Versailles System, the USSR, Poland, Germany, Treaty of Rapallo, Locarno, Rhineland Pact, interstate contradictions.

Мезга М.М. Протиріччя Версальської системи в Центрально-Східній Європі (1921–1925 рр.)

У статті виявлено та охарактеризовано протиріччя, що існували між країнами Центрально-Східної Європи в період становлення та еволюції Версальської системи міжнародних відносин.

Ключові слова: Версальська система, СРСР, Польща, Німеччина, Рапальський договір, Локарно, Гарантійний пакт, міждержавні протиріччя.

УДК 94(47+57)

А. І. Пожляцька

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛЬНОЇ ГРАФІКИ СРСР У 1920-1930-Х РР.

У статті досліджується процес конструювання та трансформації візуального образу радянської жінки у періодичних виданнях СРСР 1920-1930-х рр. аналізуються методи та прийоми зображення жінок. У статті наголошується, що формування жіночого образу залежало перш за все від політичного курсу радянської держави, а періодичні видання виступили конструкторами нової ідентичності.

Ключові слова: «нова радянська жінка», робітниця, селянка, «обивателька», журнальна графіка, репрезентація, візуальна пропаганда, радянська ідеологія.

Більшовицький переворот 1917 р. та формування нової радянської держави зумовили зміни в усіх сферах життя людей. Радянська влада потребувала розробки універсальних засобів комунікації, які були б простими й зрозумілими для населення. У перше десятиліття радянської влади тривав процес розробки і створення нового символічного ряду. Важливу роль у формуванні культурного і політичного дискурсу нації відіграла радянська друкована преса. Загалом журнали як культурний феномен є одним із способів репрезентації соціальної реальності і тих культурно-ідеологічних цінностей, які склали смислове підґрунтя цього історичного періоду. При цьому вони не тільки репрезентували, але й конструювали соціальну реальність, будучи провідником офіційної ідеології і владних відносин.

Важливою частиною формування образу «нової радянської людини» було конструювання жіночого образу та ідентичності. Останнім часом інтерес вітчизняних та зарубіжних науковців до вивчення жіночої історії значно виріс. Серед українських дослідників різноманітні аспекти гендерних відносин радянського періоду вивчають О. Кісь [1; 2], О. Лабур [3], О. Пода [4], І. Ігнатенко [5], О. Стяжкіна [6] тощо.

Так, зокрема, О. Лабур досліджувала радянські журнали «Комунарка України» і «Селянка України» як історичне джерело вивчення жіночої історії. І. Ігнатенко та О. Оприско аналізували зміни у правовому та соціальному становищі жінок СРСР у 1920-1930-ті рр. та вплив радянської ідеології на уявлення про жіночу красу, а О. Пода вивчала конструювання образу жінки-героїні на сторінках журналу «Радянська жінка» 1950-х рр.

Серед зарубіжних дослідників проблему конструювання жіночого образу в епоху становлення радянської влади вивчали ряд вчених, зокрема, досить широко висвітлені питання візуальної репрезентації жінки в англомовній літературі.

Важливим внеском у дослідження жіночої візуальної історії є монографія британського історика Л. Еттвуд «Створення нової радянської жінки: жіночі журнали як конструктори жіночої індивідуальності» [7]. Авторка поставила за мету з'ясувати способи, за допомогою яких «нова жінка», в її різних втіленнях, була представлена на сторінках жіночих журналів «Робітниця» («Работница») і «Селянка» («Крестьянка»). Дослідниця відмічає, що газети і журнали були основним каналом зв'язку між комуністичною партією і народом, вони не просто висвітлювали події та політичне спрямування партії, а безпосередньо конструювали нові форми суспільних відносин та повсякденного життя.

Британський історик С. Рід у своєму дослідженні «Усі жінки Сталіна: стать і влада в радянському мистецтві 1930-х рр.» [8] здійснила аналіз експлуатування жіночих персонажів у живописі та скульптурі. Вона наголошує на тому, що широке розповсюдження жіночих образів було тісно пов'язане з просуванням культу особи Сталіна, а жіноча роль була необхідна для моделювання ідеального ставлення у душі «любові і покори». [8, с. 5]

Американська дослідниця В. Боннел вивчає історію становлення радянської іконографії, формування як жіночих, так і чоловічих образів нової радянської людини [9; 10]. До її праць звертаються як вітчизняні, так і зарубіжні історики, антропологи та соціологи. В рамках нашого дослідження важливою є стаття В. Боннел «Репрезентація жінки в ранніх радянських плакатах», що присвячена аналізу жіночого візуального образу радянського суспільства.

Серед російських дослідників необхідно виділити Т. Дашкову [11; 12], яка виділила два типи жіночої тілесності: «робітничо-селянський» і «артистичний».

Попри досить велику кількість досліджень, присвячених репрезентації жінки на сторінках радянської преси, необхідно зазначити, що більшість авторів аналізує фотографії та ілюстрації жіночих радянських журналів, спеціально не зосереджуючись на аналізі журнальної графіки як історичного джерела.

Метою статті є дослідження формування жіночого графічного образу на сторінках радянської періодики, а також аналіз трансформації цього образу.

Образ радянської жінки був сформований не одразу і мав певний ряд специфічних особливостей. Захопивши владу у 1917 р., більшовики вдалися до запозичення традиційних форм, вже напрацьованих у журнальній візуалістиці. Як зазначає В. Боннел, «на ранніх радянських плакатах з'являються пегаси, колісниці, гідри, Георгій-переможець і навіть ангели. Деякі, наприклад, художники серії плакатів «Окон Роста», експлуатували лубочний стиль (зрозумілий і звичний для пересічного глядача), інші використовували елементи фольклору, а також релігії, дореволюційного живопису, плакатів і класичних міфів» [10, с. 246].

Російський історик В. Аксьонов у своєму дослідженні прослідкував динаміку змін жіночого образу (як символу Росії) в період Першої світової війни та приходу до влади більшовиків. Він зауважив, що «жіночі образи пережили в роки світової війни трансформацію від чуттєвих і беззахисних алегоричних зображень Росії, до вольових, здатних на героїчний подвиг, так само, як і на революційний бунт, «червоних баб» [13, с. 26]. Саме таку форму репрезентації жінки запозичили більшовики в період становлення радянської влади. Також до цього образу звертались авангардисти. Зокрема, як зазначає В. Аксьонов, інша назва картини К. Малевича «Червоний квадрат» – «Живописний реалізм селянки у двох вимірах».

Політика СРСР визначила нову роль жінки у суспільстві. Робота періодичних видань будувалася відповідно зі спеціальних партійних постанов. Їх діяльність була спрямована на пропаганду ідей комунізму і залучення жінок до участі у виробничому процесі. Традиційні жіночі ролі – матері, господині, берегині – нівелюються. Відтепер жінка, перш за все, повинна служити новій державі, бути соціально активною, працювати на благо комунізму. В. Боннел зазначає, що «нові іконки робітника і селянина (жіночі та чоловічі) функціонували як символи візуальної пропаганди. Для їх розуміння не вимагалось спеціальних знань з античності та класичної міфології, на відміну від образів, заснованих на неокласичній традиції. Проте вони були символами – символами героїчних соціальних верств, які, згідно більшовицького владного нарративу, здійснили Жовтневу революцію і заклали основи соціалізму [10, с. 268].

Джерельною базою дослідження є графічні зображення у періодичних виданнях, зокрема, «Красный ворон», «Крокодил», «Бегемот», «Безбожник у станка» тощо.

Ще з 1920-х рр. на сторінках журналів з'являються зображення із закликами до активної участі жінок у громадському житті та ліквідації неписьменності, до організації жіночих відділів, до проведення культмасової роботи, здобуття професії, спеціальності тощо. Головними жіночими візуальними образами стали «робітниця» та «селянка». Ці категорії жінок зображувались по-різному. Так, у першій половині 1920-х рр. на сторінках радянських журналів почали з'являтися образи войовничих, емансипованих жінок. Нова радянська жінка-робітниця зображувалася у червоній хустинці (зав'язаній на потилиці, а не по-старому – під підборіддям), її одяг, зазвичай складався з білої блузки і темної спідниці. Як зазначає дослідниця Е. Уоттерс, «зображення жінки посилювалося чітко вираженою мовою тіла, а саме серйозним пильним поглядом і войовничим жестом руки, спрямованою вгору (тобто у потрібному політичному векторі)» [14, с. 234].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. жінок вже зображували як невід'ємну частку робітничого класу. Жінку стали зображувати у штанах як символ гендерної рівності. Хоча насправді проголошення рівності жінок і чоловіків мало на меті не захист жіночих прав, а їх експлуатацію. Участь жінок у суспільному житті мала велике значення для успішного досягнення економічних цілей держави. Радянське керівництво закликала жінок думати про нові ролі і призначення: як ударниць, делегаток, стахановок. З цього часу жінки не рідко з'являються на сторінках періодичних видань як головні героїні, окремо від чоловіків. Вони уже не просто помічниці, а «ударна сила комунізму».

На відміну від зображення жінок-робітниць, реперезентація жінки-селянки супроводжувалась підкресленням її відсталості. Прикладом цього можуть слугувати графічні зображення із закликами ліквідації неписьменності. Крім цього, ідеологічна відсталість селянок підкреслювалась зображенням їх у традиційному вбранні, а хустки, зазвичай не червоного кольору, зав'язані під підборіддям. Проте, американський історик Метт Оя припускає, що «репрезентація селянки, яка була представлена традиційними гендерними ролями, стала величезною перешкодою для сільської політики партії, і якщо партійне керівництво прагнуло перетворити селянок шляхом зміни цих ролей, то воно повинно було запропонувати їм нову роль або модель, в якій вони могли бачити своє майбутнє» [15, с. 36-37]. Саме тому з середини 1920-х рр. формувався образ селянки, який відповідав політичному спрямуванню партії, зокрема, зображувалися жінки, які рекламували переваги сільськогосподарських кооперативів, а вже на початку 1930-х рр. з'явилися зображення жінок, що закликають до колективізації.

На противагу цим образам в радянських сатиричних журналах яскраво представлений образ дореволюційної жінки (старої дворянки чи міщанки) або образи т.зв. «обивательок», зокрема непманші. Жінок зображували огрядними, з короткими зачісками без головного убору, їх одяг був яскравий і модний, проте без відчуття стилю та міри, адже велика кількість аксесуарів виглядає безглуздо. Таким чином, будь-яку невідповідність ідеалам радянської держави намагались дискредитувати.

Отже, у 1920-1930-х рр. тривав процес формування візуального образу радянської жінки, який проходив в декілька етапів. Якщо на початку 1920-х рр. жінка зображувалась, як помічниця чоловіка, то вже з кінця 1920-х рр. це образ жінки на виробництві з увиразненням класової робітничо-селянської приналежності. У 1930-х рр. цей образ є невід'ємною частиною зображення радянського життя з акцентуванням колективізму і трудової героїки. З цього часу глорифікуються жінки-комуністки, будівничі соціалізму. Формування візуального образу залежало перш за все від політичного курсу партійного керівництва, а періодичні видання виступили конструкторами нової ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кісь О. Рецепт радянської влади і незалежності в усних автобіографіях жінок України / О. Кісь // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11–12. – Харків, 2008. – С. 17– 28.
2. Радянська жінка: трансформації гендерної ідентичності // Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: навч. посібник / Наук. ред. О.Кісь, В.Мисан. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – 332 с.
3. Лабур О. В. Масові жіночі видання "Комунарка України" та "Селянка України": джерелознавчий аспект / О. В. Лабур // Гуржіївські історичні читання. Вип. 5., 2012. – С. 91-93.
4. Пода О.Ю. Героїня часу в журналі «Радянська жінка» 50-х рр. ХХ ст.: гендерні елементи в тематичному полі біографії / О.Ю. Пода. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr/gn/2008_4/files/GN_04_2008_Poda.pdf

5. Ігнатенко І. «Ідеальна жінка»: уявлення про жіночу красу в СРСР у 1920–1930-ті роки / І. Ігнатенко, О. Оприско // Етнічна історія народів Європи. – 2014. Вип. 42. – С. 178–183. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2014_42_28
6. Стяжкіна О. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. Монографія / О.Стяжкіна – Донецьк, 2002. – 270 с.
7. Attwood, L. Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953/L. Attwood. – New York: St. Martin's Press, 1999. – 213 pp.
8. Reid, S. All Stalin's Women: Gender and Power in Soviet Art of the 1930's / S. Reid // Slavic Review 57, no. 1 (1998) – P. 133-173.
9. Боннел В. Иконография рабочего в советском политическом искусстве / В.Боннел / Визуальная антропология: режимы видимости при социализме. –М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. – С. 183-214.
10. Боннел В. Репрезентация женщины в ранних советских плакатах/ В. Боннел / Визуальная антропология: режимы видимости при социализме. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. – С. 245-271.
11. Дашкова Т. Визуальная репрезентация женского тела в советской массовой культуре 30-х годов/ Т. Дашкова // Логос. 1999. № 11/12 (21). С. 131-155. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_11_12/10.htm
12. Дашкова Т. Трансформация женских образов на страницах советских журналов 1920–1930-х годов / Т. Дашкова // Женский дискурс в литературном процессе России конца ХХ века. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.a-z.ru/women_cd1/html/dashkova.htm
13. Аксенов В. Б. От Родины-царицы к Родине-бабе: особенности фемининной репрезентации России в годы Первой мировой войны / В. Б. Аксенов // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2015. – С. 9–27.
14. Waters E. «The Female Form in Soviet Political Iconography, 1917-1932» in Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation, ed. B. Clements, B. Engel and C. Worobec/ E. Waters – Berkeley: University of California Press, 1991. – 301 pp.
15. Matt O. From Krestianka to Udamitsa: Rural Women and the Vydvizhenie Campaign, 1933-1941/ O. Matt. – The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies1203 (1996): P. 36-37.

Pokliatska A. I. Formation of the image of a Soviet woman on the pages of the USSR magazine graphics in 1920-1930s.

The article investigates the process of constructing and transforming of visual images of a Soviet woman in USSR periodicals in 1920-1930s and examines methods and techniques of depicting women. The article notes that the formation of the female image depended primarily on the political course of the Soviet state and periodicals functioned as designers of a new identity.

Keywords: "new Soviet woman", the worker, peasant, journal graphics, representation, visual propaganda, Soviet ideology.

Покляцкая А. И. Формирование образа советской женщины на страницах журнальной графики СССР в 1920-1930-х гг.

В статье исследуется процесс конструирования и трансформации визуального образа советской женщины в периодических изданиях СССР 1920-1930-х гг. анализируются методы и приемы изображения женщин. В статье отмечается, что формирование женского образа зависело, прежде всего, от политического курса советского государства, а периодические издания выступили конструкторами новой идентичности.

Ключевые слова: «новая советская женщина», рабочая, крестьянка, «обывательница», журнальная графика, репрезентация, визуальная пропаганда, советская идеология.

УДК 94(100:460)"1945":061.100Н

Н.І. Бойко

**«ІСПАНСЬКЕ ПИТАННЯ» НА ПОТСДАМСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
ТА В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ**

У статті аналізуються історичні передумови, основні етапи та вирішення «іспанського питання», визначаються його значення і місце у Ялтинсько-Потсдамській біполярній системі міжнародних відносин та роль генезі «холодної війни».

5. Ігнатенко І. «Ідеальна жінка»: уявлення про жіночу красу в СРСР у 1920–1930-ті роки / І. Ігнатенко, О. Оприско // Етнічна історія народів Європи. – 2014. Вип. 42. – С. 178–183. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2014_42_28
6. Стяжкіна О. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. Монографія / О.Стяжкіна – Донецьк, 2002. – 270 с.
7. Attwood, L. Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953/L. Attwood. – New York: St. Martin's Press, 1999. – 213 pp.
8. Reid, S. All Stalin's Women: Gender and Power in Soviet Art of the 1930's / S. Reid // Slavic Review 57, no. 1 (1998) – P. 133-173.
9. Боннел В. Иконография рабочего в советском политическом искусстве / В.Боннел / Визуальная антропология: режимы видимости при социализме. –М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. – С. 183-214.
10. Боннел В. Репрезентация женщины в ранних советских плакатах/ В. Боннел / Визуальная антропология: режимы видимости при социализме. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. – С. 245-271.
11. Дашкова Т. Визуальная репрезентация женского тела в советской массовой культуре 30-х годов/ Т. Дашкова // Логос. 1999. № 11/12 (21). С. 131-155. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_11_12/10.htm
12. Дашкова Т. Трансформация женских образов на страницах советских журналов 1920–1930-х годов / Т. Дашкова // Женский дискурс в литературном процессе России конца ХХ века. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.a-z.ru/women_cd1/html/dashkova.htm
13. Аксенов В. Б. От Родины-царицы к Родине-бабе: особенности фемининной репрезентации России в годы Первой мировой войны / В. Б. Аксенов // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2015. – С. 9–27.
14. Waters E. «The Female Form in Soviet Political Iconography, 1917-1932» in Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation, ed. B. Clements, B. Engel and C. Worobec/ E. Waters – Berkeley: University of California Press, 1991. – 301 pp.
15. Matt O. From Krestianka to Udamița: Rural Women and the Vydvizhenie Campaign, 1933-1941/ O. Matt. – The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies1203 (1996): P. 36-37.

Pokliatska A. I. Formation of the image of a Soviet woman on the pages of the USSR magazine graphics in 1920-1930s.

The article investigates the process of constructing and transforming of visual images of a Soviet woman in USSR periodicals in 1920-1930s and examines methods and techniques of depicting women. The article notes that the formation of the female image depended primarily on the political course of the Soviet state and periodicals functioned as designers of a new identity.

Keywords: "new Soviet woman", the worker, peasant, journal graphics, representation, visual propaganda, Soviet ideology.

Покляцкая А. И. Формирование образа советской женщины на страницах журнальной графики СССР в 1920-1930-х гг.

В статье исследуется процесс конструирования и трансформации визуального образа советской женщины в периодических изданиях СССР 1920-1930-х гг. анализируются методы и приемы изображения женщин. В статье отмечается, что формирование женского образа зависело, прежде всего, от политического курса советского государства, а периодические издания выступили конструкторами новой идентичности.

Ключевые слова: «новая советская женщина», рабочая, крестьянка, «обывательница», журнальная графика, репрезентация, визуальная пропаганда, советская идеология.

УДК 94(100:460)"1945":061.100Н

Н.І. Бойко

**«ІСПАНСЬКЕ ПИТАННЯ» НА ПОТСДАМСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
ТА В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ**

У статті аналізуються історичні передумови, основні етапи та вирішення «іспанського питання», визначаються його значення і місце у Ялтинсько-Потсдамській біполярній системі міжнародних відносин та роль генезі «холодної війни».

Ключові слова: «іспанське питання», Іспанія, Ф. Франко, Потсдамська конференція, міжнародні відносини, «холодна війна», ООН, Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, США, Великобританія, СРСР.

У 80-90-х рр. ХХ ст., із розпадом Ялтинсько-Потсдамської системи і формуванням нової моделі міжнародних відносин, піднялися на новий щабель дискусії щодо проблем та перспектив нового світового порядку. В світлі цього зріс інтерес до переосмислення та нової інтерпретації епохи «холодної війни», яка відходить у минуле. Нині триває процес написання нової історії «холодної війни», зокрема і в нашій державі. Відхід від ідеологічно заангажованих поглядів радянської історіографії та критичний перегляд наявних праць та джерел дозволили по-новому осмислити та оцінити епоху «холодної війни», її причини, перебіг та результати. В контексті цього питання дослідження так званого «іспанського питання», як одного із складників холодної війни та малодосліджених проблем післявоєнної європейської історії, виглядає актуальним.

Це питання цікавило зарубіжних та вітчизняних дослідників повоєнної історії й міжнародних відносин. Головні праці в цій царині створені російськими науковцями О. А. Сагомоняном [1, 2], С. П. Пожарською [3, 4, 5] та вітчизняним О. П. Іваницькою [6, 7]. Інтерес становлять наукові праці іспанців Е. Морадієлоса «Потсдамська конференція та іспанська проблема» [8], та К. Санз Діаса «Іспанія та німецьке питання при Ф. Франко, 1945-1975. Доктрина Хальштейна та початок Ostpolitik» [9].

Об'єктом дослідження є становлення повоєнної біполярної системи міжнародних відносин та холодної війни, а предметом – з'ясування ролі та впливу іспанського питання як одного із складників протистояння між великими світовими державами, розвитку Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин та холодної війни.

Мета нашого дослідження полягає у вивченні сутності «іспанського питання» у повоєнних міжнародних відносинах, підходів провідних світових держав до його розв'язання на Потсдамській міжнародній конференції, Генеральній Асамблеї та Раді Безпеки, Організації Об'єднаних Націй .

Із початком Другої світової війни режим Франко опинився в складному геополітичному становищі. З одного боку, існувала необхідність певним чином віддячити Італії та Третьому Рейху за підтримку у громадянській війні. Водночас іспанський каудильйо надіявся закріпити за підтримки країн «осі» свої позиції у Північній Африці та встановленні контролю над Гібралтаром. З іншого, Франція, Великобританія та згодом США чинили тиск на Іспанію, вимагали від неї дотримання нейтралітету у війні, та відмови від претензій на Гібралтар. [2, 18]. Ф.Ф. Франко вибрав очікувальну позицію, оприлюднивши 4 вересня 1939 р. декрет про дотримання «найсуворішого нейтралітету» у війні. Таку позицію можна пояснити небажанням франкістського режиму втягувати Іспанію у війну через низку внутрішніх та зовнішніх причин. Німеччина та Італія спокійно сприйняли заяву про нейтралітет Іспанії, оскільки каудильйо обґрунтував свою позицію, по-перше, несприйняттям радянського комуністичного режиму (з яким Німеччина підписала пакт про ненапад 23 серпня 1939 р.), а по-друге, своєрідною релігійною симпатією до воюючої Польщі. В подальшому Ф. Франко неодноразово звертався до цих аргументів, ведучи переговори із А. Гітлером та Б. Муссоліні.

Позиції Великобританії та США щодо Іспанії на початковому етапі Другої світової війни практично збігалися. Для Великобританії, яка прагнула контролювати повітряні і морські комунікації Середземномор'я, нейтралітет Іспанії був найкращим із можливих варіантів. США, в свою чергу, також вважали режим Ф. Франко найбільш сприятливим для ведення власної геополітичної політики [3, 83].

Натомість СРСР, відверто агресивно ставився до Ф. Франко і його режиму, підтримував партизанський антифранкістський рух, прагнучи використовувати сприятливі міжнародні умови для можливого усунення іспанської повоєнної влади [6, 212-215].

З розгромом Франції іспанський диктатор почав діяти на міжнародній арені активніше, сподіваючись захопити Гібралтар і продовжити експансію у Північну Африку. Тому 12 червня 1940 р. керівник Іспанії заявив про зняття нейтрального статусу своєї країни у війні і оголосив Іспанію «невоюючою стороною». 19 червня 1940 р. він направив у Берлін меморандум, в якому не виключав можливості вступу у війну на боці країн «осі» [4, 97].

Російський дослідник А. Красіков наводить дані про зустріч міністрів закордонних справ Іспанії та Німеччини, С. Суньєра та І. Ріббентропа, на якій іспанський міністр наголосив на тому, що вступ Іспанії у війну можливий лише у випадку вирішення територіальних претензій щодо Гібралтару та облаштування тут артилерійського підрозділу водночас.

Восени 1940 р. ситуація на фронтах світової війни кардинально змінилась. Плани А. Гітлера на швидкий розгром Англії зазнав краху, Б. Муссоліні програв у Греції. В цих умовах Ф. Франко повернувся до обережної вичікувальної тактики. За іронією долі, саме в цей момент його допомоги попросили Берлін і Рим. 23 жовтня 1940 р. у містечку Андай відбулась зустріч між трьома диктаторами, яку згодом назвуть найбільшою дипломатичною перемогою Ф. Франко. Каудильйо не підтвердив на цій зустрічі безпосередню участь у бойових діях, навіть заради оволодіння Гібралтаром (А. Гітлер приготував близько 20 дивізій, і від Ф. Франко вимагалась лише згода на прохід військ по його території). Російський іспаніст С.П. Пожарська вважає зустріч в Андаї останнім кроком, який спонукав А. Гітлера до нападу на СРСР [4, 101]. В подальшому співпраця Ф. Франко і Гітлера обмежувалась економічною підтримкою, а також формуванням «Блакитної дивізії» із іспанських солдат-добровольців, які воювали на Східному фронті та брали участь у блокаді Ленінграду. [2, 270-294].

Кардинальний поворот у міжнародній політиці Іспанії відбувся восени 1943 р., коли Ф. Франко всерйоз задумався про можливість поразки Гітлера. На посаду міністра закордонних справ, замість германофіла Серрано Суньєри, був призначений граф Хордана, який заявив про «найсуворіший нейтралітет» у війні. Цим Ф. Франко фактично проголосив курс на зближення із англо-американською коаліцією. Це зближення пояснюється низкою причин: подальшим погіршенням економічної ситуації в Іспанії (країна опинилась на межі голоду); можливості нового путчу, військового перевороту або нової громадянської війни. Реакція великих держав на дії Мадрида була доброзичливою. Сприятливий відгук отримали кроки Ф. Франко відносно реставрації монархії, яку уряди У. Черчілля і Ф. Рузвельта вважали найбільш прийнятним розв'язанням «іспанської проблеми» [10, 273-274].

Проте ці кроки викликали енергійний протест німецької сторони. До того ж у фалангистському середовищі надзвичайно сильним був пронімецький елемент, який міг становити загрозу для самого Ф. Франко. Однак в грудні 1943 р. каудильйо заявив про так звану «траєкторію еволюції», тобто фактично переорієнтацію Іспанії в бік союзників. Не останню роль в такій трансформації поглядів іспанського питання відіграло падіння уряду Б. Муссоліні і фактичне позбавлення влади дуче самою Великою фашистською радою, звістка про яку викликала у Мадриді сенсацію [6, 209].

1944 рік став найбільш важким для режиму Ф. Франко за весь період Другої світової війни. По-перше, припинились поставки нафти США та Великобританією через те, що Іспанія не відмовилась від поставок вольфраму в Німеччині. По-друге, активізувались промонархістські кола, які бажали повернення на віліний іспанський престол законної династії Бурбонів. По-третє, партизанська війна прокомуністично налаштованих сил, підтримувана СРСР, досягла свого піку. За даними О. П. Іваницької, загальна чисельність партизанських формувань досягла тоді 50 тис. осіб [7, 445]. По-четверте, на територію Іспанії з Алжиру перекидались спеціально підготовлені загони, значна кількість амуніції, а у жовтні розпочато велику наступальну операцію проти іспанських урядових військ [12, 121].

По завершенні Другої світової війни ставлення до франкістського режиму з боку: США, Великобританії було здебільшого нейтральним. СРСР стояв на позиціях ізоляції Іспанії на міжнародній арені усунення Франко від влади.

У переписці лідерів Великобританії, США та СРСР Іспанія фігурувала скоріше як вірогідний противник, оскільки в «Особливо таємному і особистому посланні президента Рузвельта і прем'єр-міністра Великобританії пана Уїнстона Черчілля Маршалу Й. В. Сталіну», присвяченого переговорам щодо Португалії, говориться, що у випадку агресивних дій Іспанії щодо Португалії Іспанії буде оголошена війна, і разом з тим висловлено сумнів, що такий варіант розвитку подій можливий ("*...ми виділили для нього зенітну артилерію та винищувальну авіацію, яка знаходиться в дорозі, а також повідомили доктору Салазару, що у випадку нападу Іспанії на Португалію ми негайно оголосимо Іспанії війну та надамо допомогу, яка буде в наших силах. Ми, однак, не уклали жодної конкретної військової конвенції, яка передбачала би надання будь-яких військ, оскільки не віримо у вірогідність ні першого, ні другого.*") [11, 146]. У листі У. Черчілля до Й. Сталіна від 17 січня 1945 британський прем'єр

згадує про листи Ф. Франко, в яких він намагався переконати Черчіля в недоцільності союзу із СРСР. Годі британський лідер відповів Ф. Франко досить холодно: *«На жаль, як Ви, Ваше Превосходительство,*

ви знаєте у Вашому листі до герцога Альба, ці події не отримали ще досить глибокого розвитку, щоб видалити бар'єри між нашими обома країнами. Поки залишаються такі бар'єри, розвиток дійсно тісних відносин дружби і співпраці з Іспанією, до якого прагне Уряд Його Величності, неминуче натрапить на труднощі...» [11, 400].

На конференції в Сан-Франциско (25 квітня – 26 червня 1945 р.) питання Іспанії окремо не піднімалось, проте в стенографічному записі засідання голів делегацій Об'єднаних Націй при обговоренні питання допущення аргентинських представників на конференцію голова новозеландської делегації Фрезер поцікавився, чи не стане прийняте рішення непрямим прецедентом для Іспанії, Ісландії та Ірландії [12, 336]

Концепція «іспанського питання», тобто питання можливості існування режиму Ф. Франко у післявоєнній Європі та місця Іспанії в системі міжнародних відносин, вперше пролунала на Потсдамській конференції (17 липня – 5 серпня 1945 р.). Пропозиція про включення Іспанії в число обговорюваних на конференції тем пролунала під час бесіди міністрів закордонних справ СРСР і Великобританії у переддень конференції, 16 липня 1945 р. [13, 36]. Радянський лідер повторно озвучив її 17 липня у бесіді з Г. Труменом. Сталін наголосив, що вважає режим Ф. Франко нав'язаним іспанцям країнами «осі», і який до того ж переховує в себе недобитки фашистських режимів обох країн (Німеччини та Італії), діючи таким чином на шкоду Об'єднаним Націям. Американський президент погодився з цим твердженням і заявив, що ніколи не симпатизував Ф. Франко і готовий обговорити це питання [13, 40].

Лідери «великої трійки» повернулись у Постжам до іспанської проблеми на третьому засіданні глав урядів яке відбулося 19 липня. Основна дискусія точилась між Й. Сталіним та У. Черчіллем. Й. Сталін наполягав на дипломатичній ізоляції, а в перспективі і в зміні діючого режиму Іспанії. Його основні аргументи були наступні: небезпека, яку становить для Європи профашистський режим Ф. Франко, який переховує залишки італійських фашистів та німецьких нацистів; він є останнім із європейських фашистських режимів, і обов'язок союзників по антигітлерівській коаліції сприяти його знищенню. У свою чергу, У. Черчілль наполягав на тому, що вибір форми правління це внутрішня справа іспанців. Він рішуче виступив проти будь-якого втручання в іспанські справи: *«...я вважаю, що ми не повинні втручатися у внутрішні справи держави, з яким ми розходимося в поглядах, за винятком таких випадків, коли та чи інша держава нападає на нас»* [13, 76]. Крім того, британський прем'єр висловив думку, що розрив дипломатичних відносин з Мадридом зіграє на руку ортодоксальним франкістам, оскільки іспанський народ сприйме такий крок як вияв неповаги: *«Мені здається, що такий крок за своїм характером, маючи на увазі, що іспанці горді і досить чутливі, міг би мати своїм наслідком об'єднання іспанців навколо Франко, замість того щоб змусити їх відійти від Франко»* [13, 76].

Радянський лідер запропонував пошуки компромісного варіанту розриву дипломатичних відносин з Франко. Він заявив: *«...Я пропоную: нехай міністри закордонних справ поговорять про те, чи не можна придумати іншу, більш м'яку і еластичну форму для того, щоб дати зрозуміти, що великі держави не підтримують режиму Франко...»*), У. Черчілль з ним не погодився: *«...Я був би проти цього. Мені здається, що це таке питання, яке має бути вирішене в цьому залі...»*. Г. Трумен запропонував продовжити дискусію на іншому засіданні: *«...Я бачу дуже мало можливостей досягти згоди з цього питання на даному засіданні. Можливо, краще буде повернутися до нього пізніше?..»* [13, 78-81].

Міністри закордонних справ держав «великої трійки» також не могли досягти згоди в питанні членства Іспанії в Організації Об'єднаних Націй. Безрезультатна дискусія тривала протягом третього засідання Ради Безпеки ООН. Врешті-решт ухвалили: перенесення іспанського питання на розгляд спеціальної комісії. Попередньо було оголошено, що глави трьох урядів досягли одностайності в рішенні не допускати Іспанію до вступу в ООН, доки існуватиме режим Ф. Франко [13, 88, 309].

Аналіз документів Потсдамської конференції щодо «іспанського питання» дозволяє зробити висновок, що, окрім заборони до вступу в ООН, що до Іспанії не було застосовано жодних дипломатичних, економічних чи військових санкцій. Головний же пункт резолюції (про

розгляд «іспанського питання» Радою Безпеки) так ніколи і не був зреалізований [1, 49]. Іспанський науковець Е. Морадієлоса вважає такий розвиток подій з іспанського питання результатом досягнутої згоди між лідерами «великої трійки», яка обмежилась «беззубим дипломатичним остракізмом», й, враховуючи перетворення колишніх союзників на противників у «холодній війні», режим Ф. Франко отримав можливість вижити у післявоєнному світі. [8, 74]

Аналіз документів, пов'язаних із «іспанським питанням», засвідчує, що вже на час проведення Потсдамської конференції між членами «великої трійки» нагромадився низка протиріч, які яскраво проявилися у відносинах між коаліцією Лондон-Вашингтон та Москвою. І У. Черчілль, і Г. Трумен, і Й. Сталін розуміли, що вони стоять на порозі нового витку боротьби ідеологій, на порозі поляризації післявоєнного світу, де ключове значення матиме вплив на країни Європи кожного із центрів сили у світовій політиці. Іспанія у майбутній боротьбі залишалась «темною конячкою», і для кожного із учасників майбутньої «холодної війни» її післявоєнне становище могло стати вирішальним. Режим Ф. Франко ставав своєрідним резервом для утвердження впливу, тому його збереження було вигідним для англо-американського тандему, тоді як радянська сторона робила спроби ліквідувати діючу систему влади в Іспанії і встановити на Піленях свою, прокомуністичну систему. Тому, на нашу думку, «беззубий дипломатичний остракізм» був поразкою Радянського Союзу.

Резолюція «дипломатичного остракізму» в більшості своїй задовольнила Ф. Франко. Адмірал Л. Карреро Б'янко, головний радник каудильйо, оцінив її одночасно і як «повне нахабство», і як «платонічну формулу», оскільки, за його словами, «я задоволений, оскільки чекав чогось набагато гіршого». В подібному ключі висловився і тогочасний міністр закордонних справ уряду Ф. Франко, А. М. Артахо: «[декларація] мені жорстка, ніж очікували в Іспанії, і мені радикальна, ніж очікували за кордоном» [8, 89].

Перші післявоєнні місяці стали також періодом піку антифранкістських настроїв у європейській та американській спільнотях. У США розпочалась ініційована лівими профспілками кампанія за розрив дипломатичних відносин з Іспанією. Частина лейбористів в уряді Великобританії також підключилась до антифранкістських протестів, але не змогла вплинути на загальні нейтрально-доброзичливі відносини, які склалися між Лондоном та Мадридом. Антифранкістська кампанія досягла апогею в лютому 1946, коли франкістами було страчено групу партизан на чолі з Крістіно Гарсія, героєм французького Опору, через що 1 березня 1946 р. Франція офіційно перекрила кордони з Іспанією. Цією нагодою скористалась радянська сторона, яка готувала підґрунтя для нових кроків в утвердженні свого впливу в Іспанії та усунення франкістського режиму.

Про ставлення Кремля до франкістської Іспанії засвідчує радник посольства США Дж. Ф. Кеннан, відомий своєю антипатією до СРСР. 3 лютого 1946 р. він направив у держдепартамент США меморандум, в якому попереджував про можливе зіткнення інтересів СРСР та англо-американської коаліції щодо Іспанії, продовживши думку у більш відомій загалу «довгій телеграмі» від 22 лютого, в якій наголошував на небезпеці встановлення над Гібралтаром радянського контролю [2, 24].

У цих умовах британці та американці висунули проект трьохсторонньої декларації щодо «іспанського питання», оприлюдненої 4 березня 1946 р. У ній йшлося про блокування французької ініціативи про внесення іспанського питання на порядок денний Ради Безпеки ООН; по-друге, про звернення до іспанського народу із закликом *мирним* шляхом позбавитись режиму Ф. Франко; по-третє, про оголошення намірів трьох держав не застосовувати проти Іспанії жодних санкцій [2, 24].

Тим часом ситуація на міжнародній арені весною 1946 була сприятливою для радянського керівництва, яке розробило комплекс заходів щодо режиму Ф. Франко по трьох векторах. Перший вектор пов'язаний із посиленням міжнародного тиску на західний табір, другий – з активізацією допомоги партизанським антифранкістським загонам, які попри посилення репресій продовжували діяти на території країни. Третій напрям полягав у діях в Раді Безпеки ООН, спрямованих на включення «іспанського питання» до порядку денного, на запровадженні санкцій. Нарешті – обговорення радянського проекту на генеральній Асамблеї ООН для компрометації прихильників невтручання в іспанські справи.

1 березня 1946 держдепартаментом США було оприлюднено документи, які визначали режим Ф. Франко як фашистський та факти співпраці каудильйо із А. Гітлером та Б. Муссоліні. [5, 231].

17 квітня розпочались дебати в створеному Радою Безпеки підкомітеті з питання режиму Ф. Франко, в якому негласним провідником позиції СРСР стала Польща. На відкритті засідання польський представник О. Ланге висунув явно перебільшені обвинувачення щодо режиму Ф. Франко і запропонував розірвати з Іспанією всі дипломатичні відносини. Представник СРСР А. Громико підтримав свого польського колегу. Головним опонентом рішучих заходів проти Ф. Франко був британський делегат, який критикував аргументи польської та радянської сторін як бездоказові. Також він апелював до Статуту ООН, який прямо забороняв будь-які втручання у внутрішні справи інших держав. Згодом була заслухана доповідь підкомітету, яка носила, за словами О. А. Сагомояна, подвійний характер: з одного боку, ряд аргументів антифранкістів було названо справедливими, з іншого – головний аргумент про загрозу режиму Ф. Франко для європейської безпеки було відхилено. Доповідь підкомітету можна вважати компромісним варіантом, проте СРСР робив ставку не на компроміс, а на використання дебатів як першого кроку до більш радикальних дій щодо Іспанії, що віддзеркалилось у застосуванні радянським представником А. Громико права вето при голосуванні в Раді Безпеки за резолюцію [2, 26-27].

На першому засіданні Генеральної Асамблеї ООН продовжились тривалі дебати щодо «іспанського питання». Обидві сторони виявили схильність до компромісу. Результатом його стала резолюція Генеральної асамблеї ООН «Взаємовідносини між Членами Об'єднаних Націй та Іспанією» від 12 грудня 1946 р., в результаті якої режим Ф. Франко визначався фашистським, і було рекомендовано членам ООН розірвати з Іспанією дипломатичні відносини. Іспанії було відмовлено у вступі до Організації Об'єднаних Націй [13, 61-62]. Франкістська Іспанія опинилась в повній дипломатичній ізоляції: всі країни-члени ООН, крім Португалії, Ірландії, Аргентини та Ватикану, відкликали своїх послів із Мадрида.

Таким чином, роль «іспанського питання» в генезі «холодної війни» важко назвати ключовим. Радше питання місця Іспанії у післявоєнному світі було одним із багатьох факторів напруження між комуністичним та демократичним світами. За вагою та впливом на розвиток «холодної війни» як питання Польщі та розділу Німеччини, проте воно внесло свою лепту у поляризацію післявоєнного світу. Варто відзначити роль у ньому особистості Франко, якого можна вважати одним із найбільш врівноважених і терплячих диктаторів ХХ століття. Він досить вправно лавірував у бурхливих потоках дипломатії військового часу, і як показав час, вивів іспанський корабель на спокійні води практично без втрат.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сагомоян А. А. Испанский вопрос в ООН в 1946 году. // Вопросы истории. – 2002, № 3. – С. 32-50
2. Сагомоян А. А. Испанский вопрос в противостоянии великих держав на рубеже Второй Мировой и «холодной» войн (1945-1948). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 2004. – 45 с.
3. Пожарская С. П. Испания и США. Внешняя политика и общество. 1936-1976. – М.: Наука, 1982. – 343 с.
4. Пожарская С. П. Франсиско Ф. Франко и его время. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 410 с.
5. Пожарская С. П. Тайная дипломатия Мадрида. – М.: Международные отношения, 1971. – 272 с.
6. Іваницька О. П. Ф. Франко – каудильйо Іспанії. – Чернівці: Книги, ХХІ, 2006. – 432 с.
7. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2013): навчальний посібник. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2014. – 1056 с.
8. Enrique Moradiellos. The Potsdam Conference and the Spanish Problem // Contemporary European History. – Vol. 10, No. 1 (Mar., 2001). – pp. 73-90
9. Carlos Sanz Díaz. España y la cuestión alemana bajo el franquismo, 1945-1973. Entre la doctrina Hallstein y el comienzo de la "Ostpolitik" // Iberoamericana (2001), Nueva época, Año 7, No. 26 (Junio de 2007). – pp. 137-152
10. Испания. 1918-1972. Исторический очерк // под ред. И. М. Майского. – М.: Наука, 1975. – 496 с.
11. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Том 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. ноябрь 1945 г.). Сборник писем. – М.: Госполитиздат, 1957. – 408 с.
12. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг. (Сборник документов в шести томах). Том V. Конференция объединённых наций в Сан-

- Франциско (25 апреля – 26 июня 1945 г.). – М.: Издательство политической литературы, 1980. – 710 с.;
13. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941 - 1945 гг. (Сборник документов в шести томах). Том VI. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – 511 с.
14. Резолюция ООН A/RES/39 (I) «Взаимоотношения между Членами Объединенных Наций и Испанией» от 12 декабря 1946 г. [Электронный ресурс] // Офіційний сайт Генеральної Асамблеї ООН. Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/034/96/IMG/NR003496.pdf?OpenElement>

Boyko N.I. “Spanish question” at the Potsdam conference and in United Nations

The article analyzes the historical background, main stages and solution of “Spanish question” and defines its meaning and place in Yalta-Potsdam system of international relations and its role in the genesis of “cold war”.

Keywords: “Spanish question”, Spain, Franco, Potsdam conference, international relations, “cold war”, United Nations, UN Security Council, General Assembly, USA, UK, USSR.

Бойко Н.И. «Испанский вопрос» на Потсдамской конференции и в Организации Объединенных Наций

В статье анализируются исторические предпосылки, основные этапы и решение «испанского вопроса», определяются его значение и место в Ялтинско-Потсдамской системе международных отношений и его роль в генезисе «холодной войны»

Ключевые слова: «испанский вопрос», Испания, Ф. Франко, Потсдамская конференция, международные отношения, «холодная война», ООН, Совет Безопасности, Генеральная Ассамблея, США, Великобритания, СССР.

УДК 94(437-25)«1918/1935»

О. М. Кравчук

ПРАЗЬКИЙ ГРАД ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА Т. Г. МАСАРИКА

У статті висвітлено історію Празького Граду в роки президентства у Чехословаччині Т. Г. Масарика. Показано, як Т. Г. Масарик визначив спрямованість в організації реконструкції Граду: перетворення з монархічного символу на резиденцію голови демократичної республіки. Висвітлено діяльність головного архітектора Граду Й. Плечніка. Завдяки реконструкції Град став завершеним замковим ансамблем, що виконує функції резиденції голови чеської держави й історичної пам'ятки, відкритої для громадськості.

Ключові слова: Чехословаччина, Прага, Град, Т. Г. Масарик, Й. Плечнік.

Понад тисячу років Празький замок Град відомий як політичний центр Чехії. Цей палацовий комплекс [1, с. 132] є унікальною пам'яткою зодчества, в якій в різній мірі представлені декілька епох європейської архітектури, починаючи з романської, продовжуючи готикою, ренесансом, бароко і класицизмом [2, с. 2]. Таке поєднання різних стилів виникло внаслідок 20-ти перебудов Граду за весь час його існування [3, с. 75; 4, с. 396]. При цьому засобами архітектури в різні епохи утверджувалася існуюча влада [3, с. 29, 86].

У Чехії Град є символом, що втілює, за словами письменника К. Чапека, «згусток всієї краси і слави Праги» [5, с. 409]. Замок складається з трьох основних, з'єднаних один з одним, дворів. У центрі Граду – собор Св. Віта, найвищий 124-метровий шпиль, якого можна бачити майже у будь-якій точці міста [3, с. 15]. Цим закріплюється своєрідний символічний взаємозв'язок: храм Св. Віта – головний собор Граду, Град – основа Праги, Прага – столиця Чехії.

Історію Празького Граду досліджувало чимало авторів [1; 2; 3; 6; 7; 8 та ін.], які розкривали її з різною фактографічною насиченістю. Водночас особливий інтерес являє історія Граду в період Першої Чехословацької республіки, коли вперше після декількох століть

- Франциско (25 апреля – 26 июня 1945 г.). – М.: Издательство политической литературы, 1980. – 710 с.;
13. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941 - 1945 гг. (Сборник документов в шести томах). Том VI. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). – М.: Издательство политической литературы, 1984. – 511 с.
14. Резолюция ООН A/RES/39 (I) «Взаимоотношения между Членами Объединенных Наций и Испанией» от 12 декабря 1946 г. [Электронный ресурс] // Офіційний сайт Генеральної Асамблеї ООН. Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/034/96/IMG/NR003496.pdf?OpenElement>

Boyko N.I. “Spanish question” at the Potsdam conference and in United Nations

The article analyzes the historical background, main stages and solution of “Spanish question” and defines its meaning and place in Yalta-Potsdam system of international relations and its role in the genesis of “cold war”.

Keywords: “Spanish question”, Spain, Franco, Potsdam conference, international relations, “cold war”, United Nations, UN Security Council, General Assembly, USA, UK, USSR.

Бойко Н.И. «Испанский вопрос» на Потсдамской конференции и в Организации Объединенных Наций

В статье анализируются исторические предпосылки, основные этапы и решение «испанского вопроса», определяются его значение и место в Ялтинско-Потсдамской системе международных отношений и его роль в генезисе «холодной войны»

Ключевые слова: «испанский вопрос», Испания, Ф. Франко, Потсдамская конференция, международные отношения, «холодная война», ООН, Совет Безопасности, Генеральная Ассамблея, США, Великобритания, СССР.

УДК 94(437-25)«1918/1935»

О. М. Кравчук

ПРАЗЬКИЙ ГРАД ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА Т. Г. МАСАРИКА

У статті висвітлено історію Празького Граду в роки президентства у Чехословаччині Т. Г. Масарика. Показано, як Т. Г. Масарик визначив спрямованість в організації реконструкції Граду: перетворення з монархічного символу на резиденцію голови демократичної республіки. Висвітлено діяльність головного архітектора Граду Й. Плечніка. Завдяки реконструкції Град став завершеним замковим ансамблем, що виконує функції резиденції голови чеської держави й історичної пам'ятки, відкритої для громадськості.

Ключові слова: Чехословаччина, Прага, Град, Т. Г. Масарик, Й. Плечнік.

Понад тисячу років Празький замок Град відомий як політичний центр Чехії. Цей палацовий комплекс [1, с. 132] є унікальною пам'яткою зодчества, в якій в різній мірі представлені декілька епох європейської архітектури, починаючи з романської, продовжуючи готикою, ренесансом, бароко і класицизмом [2, с. 2]. Таке поєднання різних стилів виникло внаслідок 20-ти перебудов Граду за весь час його існування [3, с. 75; 4, с. 396]. При цьому засобами архітектури в різні епохи утверджувалася існуюча влада [3, с. 29, 86].

У Чехії Град є символом, що втілює, за словами письменника К. Чапека, «згусток всієї краси і слави Праги» [5, с. 409]. Замок складається з трьох основних, з'єднаних один з одним, дворів. У центрі Граду – собор Св. Віта, найвищий 124-метровий шпиль, якого можна бачити майже у будь-якій точці міста [3, с. 15]. Цим закріплюється своєрідний символічний взаємозв'язок: храм Св. Віта – головний собор Граду, Град – основа Праги, Прага – столиця Чехії.

Історію Празького Граду досліджувало чимало авторів [1; 2; 3; 6; 7; 8 та ін.], які розкривали її з різною фактографічною насиченістю. Водночас особливий інтерес являє історія Граду в період Першої Чехословацької республіки, коли вперше після декількох століть

Празький замок знову став резиденцією голови держави. У зв'язку з цим мета автора – розкрити роль президента Т. Г. Масарика в реконструкції Празького Граду.

Розташований на лівому березі р. Влтави, Град був одним із перших поселень на місці сучасної Праги. Він побудований на висушеному сонцем і розмитому дощами сланцевому підвищенні, яке простягається з заходу на схід, між Влтавою і Оленячим ровом [4, с. 396]. На цій скелі тільки де-не-де росла трава і лише в ущелині – невеликі деревця [6, с. 5]. Люди тут не селилися. Вважається, що перший дороманський Град заснував князь Борживой, очевидно, після 880 р. Це був перший князь з династії Пржемысловичів, який разом зі своєю дружиною Людмилою прийняв хрещення з рук Св. Мефодія [9, с. 30]. На місці сучасного Граду було традиційне місце народних зборів племені чехів, де стояв стародавній кам'яний трон чеських князів [10, с. 77-79]. Саме на цьому давньому місці християни на чолі з князем Борживоем перемогли язичників. Після перемоги на цьому місці князь започаткував будівництво своєї резиденції [10, с. 72-78]. Замок на висушеній скелі набув назви Прага (висушений, чеською «випраглий») [6, с. 5]. У XI ст. обрис Празького Граду вже набув певної завершеності. Його масивні кам'яні стіни, вертикальна домінанта веж базилики Св. Віта і монастирського храму Св. Їржі в поєднанні з більш низькими будовами княжого і єпископського палаців виразно завершували силует Граду, що здіймався над зростаючим на берегах Влтави містом [11, с. 43]. Розташування на Граді княжого замку, палацу єпископів і кафедрального собору засвідчувало, що Празький Град став осередком світської та церковної влади, характерним для слов'янських країн [11, с. 65]. Водночас, Град значно відрізнявся від звичайного типу феодальних замків. Він охоплював більшу площу, тут не було скупченості будов і донжону – сторожової вежі фортеці, останньої укріпленої твердині замку [12, с. 85].

Один з періодів розквіту Празького Граду припав на роки правління королів Чехії і імператорів Священної Римської імперії – Карла IV (1346-1378) з династії Люксембургів і Рудольфа II Габсбурга (1576-1612). Вони зробили столицю Чехії своєю резиденцією. Після них в замку 300 років перебували намісники Габсбургів. Під час правління Марії Терезії Град істотно перебудували (1757-1775 рр. [6, с. 17]) під керівництвом Н. Пакассі, він загалом набув сучасного вигляду і вважався габсбурзьким замком. В очікуванні чеської коронації Франца Йосипа, на Граді в 1865-1868 рр. була здійснена нова реконструкція. Та після відмови імператора від коронації замок почав занепадати [13].

На початку ХХ ст. Град не становив єдиного архітектурного ансамблю, мав непривабливий вигляд і не відповідав нормам комфорту того часу. У такому вигляді Градчанський замок не подобався Т. Г. Масарику, президенту проголошеної 1918 р. Чехословацької республіки. Та саме у Граді зупинився Масарик після свого триумфального прибуття до Праги 21 грудня 1918 р. На урочистій церемонії зустрічі Масарик виглядав хворим, але був зворушений і вперто відмовлявся сісти в імператорську карету з кіньми. Оточений квітами, прапорами та підрозділами російських, французьких та італійських легіонерів, він їхав у відкритому автомобілі, що повільно рухався донизу Вацлавською площею. Після короткої зупинки біля Староміської площі, автомобіль з президентом продовжив рух до парламенту, де під час короткої церемонії Масарик проголосив присягу як президент ЧСР, після чого поїхав у Град [14, р. 328-329].

Після утворення Чехословаччини в Граді розмістилася президентська канцелярія (фактично створена у лютому 1919 р., її очолив П. Шамал), конституційний суд, президія уряду, міністерства закордонних справ, внутрішніх справ, оборони, які працювали в некомфортних, незадовільних умовах безпеки та гігієни [15, с. 245]. Президенту замок занадто нагадував монархічне минуле країни. Визначаючи головні принципи і завдання культурної політики Чехословаччини, президент ухвалив рішення про комплексну реконструкцію Граду [16, с. 293]. Т. Г. Масарик загалом належав до прибічників активної культурної політики держави, яку він розглядав як організатора культурного процесу [17, с. 350]. На його думку, «наукова політика повинна визначити ставлення державної організації до сил і культурних організацій загалом» [18, с. 349]. Це було частиною процесу створення нового, демократичного іміджу столиці ЧСР – Праги. Столицю, вважав Масарик, необхідно зробити «великою економічно і культурно» [19, с. 250]. 14 жовтня 1919 г. на Староміській радниці Масарик говорив про необхідність створити з Праги «світове місто, центр всіх націй нашої держави». Актуально звучав заклик Масарика до повоєнної творчої праці: «Кривавими наслідками цієї грізної війни – Європа, людство достатньо навчене, куди призвели жадібність, владність і

шовінізм. Всі нації, не лише ті, які зазнали поразки, але й переможці, повинні опам'ятатися, повинні подолати нерівність, яка заважає, щоб всі могли приділяти увагу творчій політиці, яка забезпечить мир, економічну і культурну взаємність» [20, s. 169-170]. Таким чином, реставрація пам'ятників архітектури була важливою складовою частиною культурної політики ЧСР, питанням престижу держави. Вони здійснювалися в контексті загальної модернізації Праги, статус якої як столиці Чехословаччини закріпила конституція ЧСР від 29 лютого 1920 р. Йшлося про врегулювання і розширення міських комунікацій, оновлення мостів, вокзалів, підвищення рівня упорядкування, зміни структури міста, його районування [21, с. 257]. У 1920-1922 рр. після приєднання до старих празьких районів чотирьох передмість і 34 громад адміністративно була створена так звана Велика Прага [21, с. 257]. Одним з її 29 районів була Прага-IV (Град) площею 1, 62 кв. км. (0, 95% площі міста) і населенням 10 173 осіб [8, s. 2].

Суттєва перебудова Граду здійснювалося в контексті модернізації і, водночас, була частиною процесу розбудови інституту президентства в ЧСР. Створення нових інституцій – символів демократії, що, зокрема, вимагало надання відповідного вигляду резиденції президента республіки і передбачало ліквідацію спадку монархічного минулого в Чехословаччині. У розмові з К. Чапеком про реконструкцію своєї резиденції Масарик відзначив: «Особливий розділ моєї політики – це Град; тобто його оздоблення; перетворити його в пам'ятник нашої історії, зробити символом нашої старо-нової держави, символом не тільки минулого, але й майбутнього. Конкретно – кремль монархічний перетворити в кремль демократичний» [22, с. 182]. 7 березня 1930 р., згадуючи, що у Граді до 1847 р. знаходилися Верховний земський суд і сейм, Масарик наголосив: «наша демократична республіка може і має бути свідомим продовженням наших найкращих традицій минулого. Так, загалом розумію Град як резиденцію президента республіки» [23, s. 139]. В уявленні президента, Град, розташований на найвищому місці Праги, яке видно здалеку, повинен бути символом вічної свободи, нагадуванням вічної Вітчизни [24, s. 88]. Рішення про перебудову Граду було ухвалене в 1919 р., уряд виділив на зазначені роботи 6 млн. крон [25, с. 26].

Зберегти помітні елементи Граду і на основі єдиної концепції надати його архітектурі гармонійного і функціонального вигляду було складним завданням [24, s. 110]. Представники Спілки образотворчого мистецтва М. Швабінський, Я. Бенда, Я. Штур, О. Новотний радили президенту обрати такого архітектора, який би забезпечив єдину творчу концепцію [24, s. 70]. Для здійснення цих робіт, за словами археолога К. Гута, який здійснював там розкопки, «Потрібен був архітектор, який зумів би в сьогоденні продовжити низку художників минулих століть, не користуючись при цьому їх свободою в самостійній творчості, оскільки сучасні поняття про охорону пам'ятників старовини ревно опирались щонайменшому порушенню організму кремля» [6, с. 5]. До реалізації цих завдань приступив Йосип Плечнік (1872-1957) [6, с. 18]. Це був словенський архітектор, який переміг на конкурсі проектів впорядкування південних садів Граду. Після цього Й. Плечнік був призначений президентом Т. Г. Масариком головним архітектором Граду. Президент шукав оригінального творчого архітектора, який міг би реалізувати всі його ідеї щодо іконографічних елементів новоствореної чехословацької держави, за допомогою архітектури. Перша зустріч Масарика і Плечніка відбулася у листопаді 1920 р. Словенський архітектор був приємно здивований таким замовленням [26, s. 40].

Й. Плечнік закінчив академію образотворчого мистецтва у Відні (1894-1898 рр.). Був учнем австрійського архітектора О. Вагнера (1841-1918), роботи якого представляли модерн і передували ранньому модернізму [27, с. 415]. В столиці Австрії він проектував житлові будинки, вілли, сакральні будови та інтер'єри. У Празі приділяв увагу педагогічній діяльності (викладав у державній вищій школі мистецьких промислів), архітектурі, брав участь в конкурсі по спорудженню пам'ятника Я. Жижці у Празі (1913 р.) [28, s. 1121]. З січня 1920 р. до травня 1936 р. Плечнік був архітектором Празького Граду, в 1921-1924 рр. – резиденції Т. Г. Масарика в Ланах [28, s. 1121].

Своєрідна особливість особистості Плечніка в мистецтві проявлялась у відкритому несприйнятті стереотипів. Йому було притаманне власне бачення форми, в якому з високим смаком і мистецькою майстерністю об'єднуються античні основи з прийомами реформістського періоду О. Вагнера [28, s. 1121].

Стиль Плечніка неможливо віднести до якого-небудь певного напрямку. Сьогодні Плечнік широко визнаний як геній «перед-постмодернізму» [3, с. 77]. В деяких працях його називають представником сецесії і модерного класицизму [29; 30, s. 9]. Архітектурні роботи

Плечніка в Празі (перебудова Граду і зведення костелу Серця Господнього (1926-1932 рр.) в районі Віногради) показують його еволюцію в бік арт-деко і неокласицизму [31, с. 314]. Архітектурна діяльність Плечніка під час реконструкції Граду свідчить про тісні контакти чехословацької архітектури з провідними представниками світового зодчества [32, с. 233].

Також серед активних учасників реконструкції Граду був архітектор П. Янак (1882-1956), який з 1936 р. керував роботами по її здійсненню [8, с. 7]. Під час зимових від'їздів Плечніка до Словенії його заміняв найкращий учень – О. Ротмаєр (1892-1966), який продовжив перебудову Граду в 1950-1968 рр. [33, с. 156].

Масарик постійно наголошував на політичному аспекті реконструкції Граду. 28 жовтня 1923 р. він декларував своє бажання, «щоби Град і його околиці стали не лише резиденцією президента, але й символом наших національних демократичних ідеалів...» [19, с. 500]. У грамоті-дорученні Плечніку від 20 квітня 1925 р. президент відмічав, що Град повинен бути демократичним. Масарик підкреслював необхідність перебудови Граду в дусі утвердження ідеалів демократії: «Сенс цих вимог – зробити з Граду резиденцію демократичного президента. Всі оздоблювальні роботи Граду, зовнішні та внутрішні, повинні бути простими, але мистецьки шляхетними, символізувати ідею палацу незалежності та демократії. У тому самому дусі повинні бути впорядковані найближчі місцевості Граду. Нація дивиться на Град як на національну справу, і тому зміні Граду, задуманого і виконаного монархічно на Град демократичний має бути приділено увагу не тільки президента, але й уряду» [15, с. 245]. В цих інтелектуальних і політичних межах, визначених Масариком, і працював Плечнік. Прикметно, що Плечнік працював без гонорару. Своє завдання з реконструкції Граду він вважав певним посланням. Плечнік любив Прагу, цінував працю своїх попередників на Граді і дуже поважав президента Масарика [30, с. 14].

Про політичний характер перебудови Граду свідчить пропозиція сина очільника Чехословаччини – Яна Масарика П. Шамалу від 13 березня 1922 р. доручити її міністерству громадських робіт, а не президентській канцелярії, щоб уникнути критики голови держави з боку правих опонентів і комуністів. Проте, канцелярія президента залишилася замовником, що дозволяло Т. Г. Масарику висловлювати свої пропозиції щодо реконструкції ¹15, с. 246].

З президентом Плечнік зустрічався декілька разів на рік, узгоджував загальні плани реконструкції Граду і його округи, а також найбільш важливі деталі, наприклад, розміщення бібліотеки або майбутнього Інституту Т. Г. Масарика. Проекти реконструкції Граду Плечнік готував у Любляні, а в Прагу приїздив влітку і, безпосередньо, слідкував за перебігом робіт у Граді в 1920-1935 рр. [30, с. 10].

Плечнік почав реконструкцію в 1920 р., коли приступили до ремонту так званого старого Граду – частини, що знаходиться на схід від третього двору. Роботи почалися очисткою засипаних підвальних приміщень [15, с. 246; 6, с. 6].

Розширення масштабу робіт відбулося після певного представницького розвантаження Граду – повного переміщення в 1921 р. президії уряду до Коловратського, а міністерства закордонних справ – до Чернінського палаців.

Реставраційні роботи дещо уповільнили археологічні розкопки у 1920-1929 рр. Зокрема, під третім двором Граду були виявлені давні історичні пам'ятники – язичницькі поховання, залишки фундаменту старої ротонди Св. Віта (X ст.) [25, с. 26]. Після створення, за розпорядженням канцелярії президента республіки, в 1924 р. Комісії археологічних досліджень, до якої увійшли представники влади та наукових установ (Л. Нідерле, А. Стоцький, К. Гут, П. Шамал [34, с. 449]), археологічні дослідження стали систематичними. Під керівництвом комісії ґрунтовно були досліджені третій градський двір, згодом – четвертий і частково другий [6, с. 6]. Серед археологів були також українські емігранти Я. Пастернак та І. Борковський [35, с. 190-198; 34, с. 448-453]. Зокрема, Я. Пастернак залишив цікаві спогади про цей період своєї діяльності: «Найважливіші, систематичні розкопки провадив я на терені колишнього княжого, пізніше королівського, тепер президентського замку-палацу «Градчани» в Празі. За почином президента Т. Масарика, який як історик був особливо зацікавлений найранішою чеською історією, була створена археологічна комісія, яка зложила загальний плян широких, на дальшу мету задуманих розкопів і мені доручила безпосереднє їх ведення. Яке велике значення чеський уряд прикладав до досліджень колишнього середньовічного городу на «Градчанах», цієї важливої ранньо-історичної пам'ятки, коліски чеської державности, на це вказує факт, що витрати на розкопки виносили річно пів мільйона корон чеських...». Розкопки

здійснювалися «від початку 1925 р. до половини 1928 р. під моїм безпосереднім проводом та за моїм детальним пляном... Розкопи дали несподівано багатий матеріал, бо майже без прогалини виявили цілий будівельно-історичний розвиток празького княжого городища від перших його початків аж по останній будівельний період. Вони теж повністю потвердили вістки подані чеським літописцем Козьмою на початку XII ст. що св. Вацлав викликав для своїх, перших мурованих будівель у Празі каменярів ..., мабуть, з Німеччини... З великої кількості добутих тими розкопами уламків глиняного посуду була реконструйована в організованій на ту ціль лабораторії в замку ціла серія кераміки X-XVII ст., яка наглядно ілюструє ступневий розвиток форм та орнаменту чеської та взагалі слов'янської кераміки від раннього середовіччя аж по часи Відродження. Несподівано багатий вислід моїх розкопів на місці найранішого осідку володарів чеської держави дав мені змогу розв'язати важливу проблему чеської історії, а саме матеріальними доказами верифікувати легенду про заснування першого княжого осідку св. Вацлавом на Градчанах... ». Після Я. Пастернака археологічні розкопки на Граді продовжив І. Борковський. Він поширив їх «на цілу замкову гору і зміг подати врешті повну реконструкцію її забудовань під кінець 10 в.» [36, с. 67-68].

Цікаві спостереження про роботи на Граді залишив К. Чапек. У нарисі «У Празькому Граді» (1928 р.) він писав про розкопки під третім замковим двором і під владиславським крилом палацу, які здійснювали 250 осіб. Там знайшли залишки всіляких погребів, коридорів, хатинок і каплиць; виявили колоди і бруси часів передроманських і дохристиянських, декілька поховань, купи черепків, купи старих черевиків та інше. К. Чапек відмічав характерну особливість, виявлену під час розкопок: «всякий новий володар празького Граду щось зривав, руйнував, перебудовував, добудовував, закладав і недобудовував, переробляв, переносив, розширював і знищував. Тут будував, наприклад, князь Бржетіслав, але до нього на цьому місці щось було; там розібрали стелю з колодок і звели циліндричні склепіння – це романський палац празьких князів: дві чудових зали на глибині семи метрів під землею, винні погребі його милості короля, згодом – склади всілякого непотребу ... Потім Пржемысл Отакар звів над ними готичні аркади та новий палац, але Карл IV замурував аркади і розмістив там канцелярії, а житло собі влаштував поверхом вище; король Владислав замурував те, що було збудовано при Карлі, і наказав збудувати Владиславський зал для дипломатичних чаїв і прийомів. Так, крок за кроком виявляється у владиславському крилі ця низка будівельних періодів; повсюди замуровані вікна, арки, еркери, зглажені (як говорять каменярі) профілі, безжально пробите і перероблене творіння попередника; конгломерат цей – взаємно проникаючі кристали декількох століть, розрізані і перекресні сторінки літопису. У ті часи зносити не любили; новий будівельник зводив на старій будові, біля нього, крізь нього; час від часу щось гріло, але обгорілі руїни відбудовували знову, добавлялося нове крило, пробивалися нові сходи, і – справа зроблена; а для коронувань або турнірів прибудовували східці, балкони і помости, зовні приліплювали каплиці, портики, лави, громадські кухні, стайні та тимчасові добудови під житло для всіляких нероб, потім Габсбурги провели рішучу реконструкцію, все зрівняли з землею, залишивши тільки владиславське крило; тепер там ... зміцнюють насипні фундаменти, щоб зберегти на століття цю незв'язну, але красномовну історію зодчества, а в цей час у новому крилі замка сучасний архітектор, наділений тонким и шляхетним смаком, зводить серед лабіринту цих стін резиденцію президента з граніту, глазурованої цегли та полірованих дерев'яних панелей...» [37, с. 393-394].

Перебудова стосувалася зовнішньої архітектури, садів, двору, який був обкладений, внутрішнього впорядкування, встановлення сучасних систем центрального опалення, асенізації, президентських апартаментів на другому поверсі південного і середнього крила Нового королівського палацу (1921-1924 рр.) [30, с. 54].

Відновлення першого двору у 1922 р. було дуже важливим, оскільки він слугував як офіційний вхід для президента. Зауважимо, що в цей же час формувалися церемоніальні традиції на Граді (у 1919-1925 рр. першим церемоніймейстером канцелярії президента республіки був І. С. Гут-Ярковський [38, с. 71-72]), його система охорони. Саме в 1922 р. Масарик підписав документ «Організація і функції охорони Граду». Охорона почала створюватися ще 7 грудня 1918 р., коли розпорядженням верховного командування ЧСР для військової охорони Празького Граду було створено пішу сотню. До охорони Граду спочатку увійшли члени товариства «Сокіл», яких згодом замінили легіонери, котрі носили уніформу тих країн, в складі армій яких були чехословацькі збройні формування в роки Першої світової

війни – Франції, Росії, Італії [39]. У промові з нагоди 10-ої річниці ЧСР, Масарик згадав і про них: «Панове, ви звернули увагу, що охоронці Празького Граду одягнені в легіонерські мундири. Ці мундири, починаючи з сьогоднішнього дня, будуть одягатися на знак вшанування заслуг, які ми визнаємо за нашими союзниками, чиїм перемогам, дружньому ставленню і прагненням до більш справедливого політичного устрою Європи ми в значній мірі зобов'язані відродженням нашої держави. У цій новій формі охоронці на Граді залишаться в пам'яті майбутніх поколінь як знак того, що свободу неможливо отримати і втримати без дуже великих жертв...» [40, s. 322].

Під час проектування першого двору Плечнік вирішив зменшити важливість Матіашевих воріт як одного з символів габсбурзької монархії. Він спроектував цей сегмент Граду таким чином, щоб увага глядача розсіювалась у декількох напрямках. Це інтелектуальне рішення було досягнуто шляхом розміщення каменю більш темного кольору на початку тротуару і заміни його на інший на вході до головного фасаду двору. Перед Матіашевими воротами було встановлено два високі флагштоки з державними прапорами, щоб підкреслити міць національних символів Чехословаччини [26, s. 47]. Крім того, флагштокам була відведена функція організації простору, вони привертали до себе увагу і порушували монотонність фасаду [3, с. 91].

На третьому дворі був зведений обеліск загиблим в Першій світовій війні, який можна було бачити з різних місць. Повністю були упорядковані перший та третій двори, зокрема збудований навіс над розкопами базилики Св. Віта і каплиці Св. Моріца в 1928-1932 рр.; оздоблено старий королівський палац з Владиславським залом; фонтан Св. Юрія і сходи до Валів (1928-1932 рр.); впорядковані сади – «Райський», «На валах», «На бастіоні», де у 1921-1931 рр. були споруджені альтанки та розбиті тераси між трав'яних «килимів» [8, s.7; 28, s. 1121; 41, s. 211; 30, s. 40]. Зокрема, сад «На бастіоні» розділили на дві частини, які знаходилися на різних рівнях. Двір з плитковим тротуаром і сад, що знаходився на вищому рівні, були поєднані з внутрішнім двором сходами. Це дало можливість відобразити уявлення Плечніка про використання засобів мистецтва в організації внутрішніх і зовнішніх сходів. Він прагнув перетворити замок у більш публічний, що можна трактувати як прояв демократичних настроїв. Для цього архітектор відкрив північний бік саду «На бастіоні», сходи якого ведуть до Оленячого рову, а з рампи – до Порохового мосту [26, s. 45].

Плечнік поділяв думку Аліси Масарик – доньки президента ЧСР (яка після смерті матері – Ш. Г. Масарик – виконувала функції першої дами країни), про те, що в слов'янському світі Чехословаччина посідає місце античної Греції. Прикладом певного архітектурного запозичення давньогрецьких зразків (точніше мінойської культури) було те, що Плечнік вдало поєднав сходами Третій двір і «Райський сад». Подібні сходи знаходилися в палаці правителя в Кноссі, на Криті [26, s. 48].

Також були реконструйовані північний фасад Іспанського залу (1923-1925 рр.); колонна зала Бельв'ю (1924-1925 рр.) тощо. Крім того, Плечнік спроектував упорядкування околиць Граду (1921, 1935 рр.). Серед зведених споруд був розплідник у верхній частині Оленячого рову. У ньому утримувалися ведмеді, подаровані президенту Масарику легіонерами, які воювали в Росії [1, с. 165].

Стиль Плечніка на Граді легко впізнати за античними елементами, які позначають виразні чіткі вісі, а також по виразним точкам, які підкреслюють історичні місця. Досконалі форми, чудове ремісниче виконання, якісний матеріал і прагнення до ретельного пророблення деталей викликають подив фахівців і звичайних людей [15, s. 247]. Двори і сади Граду архітектор уявляв як античний форум для народних зібрань. Зв'язок з античними взірцями підкреслено монументальною бруківкою різнобарвного каменю, величними сходами в екстер'єрі і інтер'єрі, обелісками, колонами з чорного мармуру з йонічними волютами, кам'яними столами, балюстрадами і навісами. Весь цей арсенал був імпровізацією великого Майстра без якогось відшліфованого попереднього плану, що дуже драгувало тогочасних празьких архітекторів, авангардно, конструктивістськи (функціоналістично) налаштованих. Вони і без того були обурені тим, що таке престижне замовлення дістав чужинець. Та Й. Плечнік вважав нижчим своєї гідності реагувати на подібні випадки. До того ж, він мав впливових захисників, самого президента та його дочки Аліси [42, s. 15-16].

Зазначимо, що в роки президентства Масарика розпочалося відновлення галереї Празького замку. У 1930 р. з коштів так званого «фонду Масарика» (20 млн. крон) розпочалася

закупівля полотен, насамперед, творів чеського бароко і митців XIX-XX ст., для головної резиденції президента [43]. Масарик хотів гостям Граду символічно нагадати традиційно високий рівень чеської культури. За його ініціативою канцелярія президента почала купувати чеські мистецькі твори, яких до цього на Граді було небагато. До процесу обрання картин активно долучилася Аліса Масарик [44].

Як зауважила українська емігрантка М. Омельченкова, Масарик «із Граду ... зробив духовну твердиню, що дає моральну зброю сучасному поколінню, й ця духовна майстерня залишиться на користь майбутньому – це його величезна бібліотека» [45, с. 317]. Бібліотека розташовувалася в кімнатах президента, постійно поповнювалася (кількість книг у ній зросла зі 100 тис. у 1930 р. до майже 160 тис. у 1935 р. [15, s. 226]). Тільки на передплату чеських часописів щомісяця витрачалося 7 тис. крон [45, с. 319]. Бібліотека Масарика містилася на першому і третьому поверхах північного крила першого двору. Також там спочатку знаходився Інститут Т. Г. Масарика, заснований 23 липня 1932 р. [46, 15-16].

На середину 30-х рр. Плечнік вважав виконані роботи завершеними. Архітектору вдалось одночасно надати замку зовнішньої єдності та підкреслити гетерогенність стилю. Водночас він витончено вказував на різноманітність регіонів нової держави [3, с. 91]. Неокласичні елементи повинні були символізувати греко-римські джерела демократії. Мета, поставлена Масариком, була досягнута. Град набув строгого вигляду, без будь-якої помпезності, який межував з аскетизмом, який поділяли Масарик і Плечнік [15, s. 246].

Значна частина Граду стала відкритою для огляду [15, s. 247]. У 1929 р. Прагу відвідали 114 тис. закордонних туристів і 500 тис. – вітчизняних [33, с. 123]. Свої враження від головної резиденції президента залишив український емігрант Г. Гордієнко: «... на високому березі Градчани тягнуться гірським гребнем Граду – старовинного Замку. А над тим усим гострим шпилем красується Храм Святого Віта. З набережної, побіля Національного театру глянеш на панораму Градчан і завмреш від здивовання, від краси та від величі тої картини, яка й без напису промовляє тобі до душі, що в тому камінні закована історія, ... й ти, молодий чужинець, станеш, дивишся й не надивишися на ті віки, які стоять перед твоїми очима!» [47, с. 12-19].

Варто також відзначити, що під час реконструкції на Граді завершилося будівництво чудового пам'ятника готичної архітектури – собору Св. Віта, закладеного ще в 1344 р. [11, с. 100]. У XIV-XV ст. була збудована східна частина собору. У XIX ст. національні діячі розглядали завершення будівництва собору як свідчення відродження чеської нації. У 1859 р. було створено «Товариство по завершенню будівництва собору Св. Віта» [3, с. 83]. Зведення західного фасаду собору було завершено цим товариством, яке в 1899-1933 рр. очолював архітектор К. Гілберт (1869-1933) [8, s. 7]. Новий західний фасад собору містив дві фланкуючі вежі висотою 82 м. [48, с. 306]. Нові вертикалі веж, що піднялися над Градом, сприяли більш значному акцентуванню цього видатного архітектурного ансамблю в загальному силуеті Праги, що розрослася [48, с. 306-307]. Вітражі в храмі Св. Віта створювали відомі чеські художники епохи модерну – Ф. Кісела, А. Муха, К. Сволінський, М. Швабінський. Колони були декоровані фресками гербів земель Чехословаччини. Серед них і сьогодні можемо бачити герб Підкарпатської Русі (нині Закарпатської області України), що в той час була східною автономною провінцією республіки. Остаточне завершення будівництва закріпило стилістичні концепції зодчих різних епох і напрямків в єдиному образі за переваги готичного стилю [21, с. 96]. Роботи тривали до 12 травня 1929 р. Відкриття храму відбулося 28 вересня 1929 р. [21, с. 95], в день тисячоріччя пам'яті Св. Вацлава, який з середньовічних часів вважається небесним захисником Чехії. Завершення будівництва собору Св. Віта стало значною подією в культурному житті Чехословаччини та відзначалося на державному рівні.

Таким чином, Т. Г. Масарик відіграв значну роль в організації реконструкційних робіт на Граді, визначив їх спрямованість, що стало прикладом утвердження політичних цілей засобами культури. З монархічного символу Град був перетворений на резиденцію голови демократичної республіки. Завдяки реконструкції Град став завершеним замковим ансамблем, що виконує не тільки функції резиденції голови чеської держави, а й є відкритою для громадськості історичною пам'яткою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сергиенко Ю. В. Прага / Ю. В. Сергиенко – М.: Вече, 2006. – 224 с.
2. Валдис Д. Искусство и история Праги / Д. Валдис – Прага: Casa Editrice Bonechi, 2004. – 228 с.
3. Бертон Р. Прага: история города / Р. Бертон – М.: Эксмо; Спб.: Мидгард, 2008. – 384 с.

4. Васильева Е., Пернатъев Ю. 100 знаменитых памятников архитектуры / Е. Васильева, Ю. Пернатъев – Ростов н / Д.: Феникс, 2009. – 510 с.
5. Чапек К. Сочинения. Т. 1. Рассказы и очерки / К. Чапек – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 584 с.
6. Гут К. Пражский кремль / К. Гут – Прага: Орбис, 1945. – 19 с.
7. Маца И. Архитектура Чехословакии. Исторический очерк / И. Маца – М.: Государственное издательство литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1959. – 304 с.
8. Šourek O. Praha / O. Šourek // *Ottův slovník naučný nové doby*. – Praha, 1938. – Dílu pátého svazek první. – S. 1 – 25.
9. Витихова М., Кейрж И., Гушек М. Прага историческая / М. Витихова, И. Кейрж, М. Гушек – Прага: V Ráji, 2003. – 152 с.
10. Lutovský M. Po stopách prvních Přemyslovců. Díl I. Zrození státu (872-972). Od Bořivoje I. po Boleslava I. / M. Lutovský – Praha: Nakladatelství Libri, 2006. – 272 s.
11. Поп И. И. Искусство Чехии и Моравии IX-XVI века / И. И. Поп – М.: Искусство, 1978. – 255 с.
12. Низовский А. Ю. Все чудеса света. Средние века / А. Ю. Низовский – М.: Вече, 2002. – 464 с.
13. Kašpar M., Michálková A. Josip Plečnik, architekt Pražského hradu / M. Kašpar, A. Michálková // *Stavebnictví a interiér*. 2012. – № 6. // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.stavebnictvi3000.cz/clanky/josip-plecnik-architekt-prazskeho-hradu/>
14. Demetz P. Prague in Black and Gold: Scenes from the Life of a European City / Peter Demetz – New York: Hill and Wang, 1997. – 411 p.
15. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk / A. Soubigou – Praha: Paseka, 2004. – 456 s.
16. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938). – Díl první. – Vznik, budování a zlata léta republiky (1918–1929) / Z. Kárník – Praha: Libri, 2003. – 576 s.
17. Masaryk T. G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918 / T. G. Masaryk – Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T.G.Masaryka, o. p. s., 2005. – 640 s.
18. Масарик Т. Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850 – 1925 / Т. Г. Масарик – Прага: Український громадський комітет, 1925. – 470 с.
19. Masaryk T. G. Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921 – 1923. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2007. – 574 s.
20. Masaryk T. G. Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918–1920. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2003. – 440 s.
21. Маца И. Архитектура Чехословакии. Исторический очерк / И. Маца – М.: Государственное издательство литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1959. – 304 с.
22. Чапек К. Беседы с Т. Г. Масариком / К. Чапек // Москва. – 1990. – № 11. – С. 167-188. – С. 182.
23. Masaryk T. G. Cesta demokracie IV. Projevy – články – rozhovory. 1929 – 1937 / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 1997. – 509 s.
24. Polák S. T. G. Masaryk: za ideálem a pravdou. Díl 6, (1919-1937) / S. Polák – Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2012. – 331 s.
25. Георгиевская Е. Б. Прага / Е. Б. Георгиевская – М.: Искусство, 1967. – 192 с.
26. Jože Plečnik: his architecture in Prague for freedom and a new democracy by Tamim El Haje, B.Arch. A thesis in architecture. Submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of master of architecture. 2000. – 137 s.
27. Глэнси Д. Архитектура / Д. Глэнси – М.: «Издательство Астрель»; «Издательство АСТ», 2007. – 512 с.
28. Wth Plečnik J. // *Ottův slovník naučný nové doby*. – Praha: «Novina», 1937. – Dílu čtvrtého svazek druhý. – S. 1121.
29. Plečnik J. // *Mala československá encyklopedie*. IV svazek. M-Pol. – Praha: Academia, 1986. – S. 919-920.
30. Lukeš Z., Podrazil J. Jože Plečnik. Pruvodce po stavbách v Česke Republice / Z. Lukeš, J. Podrazil – Praha: Foibos, 2012. – 102 s.
31. Мельников Г. П. Культура чехов и словаков в первой половине XX в. (конец XIX – 30 – е годы XX в.) / Г. П. Мельников // Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. – М.: Наука, 2005. – Кн. 1. – 2005. – С. 218 – 345.
32. Станькова Я., Пехар И. Тысячелетнее развитие архитектуры / Я.Станькова, И. Пехар – М.: Стройиздат, 1984. – 293 с.
33. Прага. – М.: «Прогресс», 1981. – 336 с.
34. Романюк Т. Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині / Т. Романюк // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 12. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 448-453.
35. Верига В. На службі народній... Визначні постаті української діаспори / В. Верига – Львів-Торонто: Дослідницько-видавничий центр ННШ, 2007. – С. 190-198.
36. Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною / Я. Пастернак // Український історик. – 1978. – № 1-3. – С. 63-82.

37. Чапек К. Собрание сочинений. В 7-и т. Том пятый. Путевые очерки / К. Чапек – М.: «Художественная литература», 1976. – 446 с.
38. Politická elita meziválečného Československa. 1918 – 1938 Kdo byl kdo za první republiky / Red. F. Kolář. – Praha: Pražská edice, 1998. – 304 s.
39. Historie // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hrad.army.cz/historie>
40. Masaryk T. G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924 – 1928 / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T.G.Masaryka, 1994. – 420 s.
41. Holec F., Lukas J., Novotný J., Pistorius M. Hlavním městem Československa / F. Holec, J. Lukas, J. Novotný, M. Pistorius // Dějiny Prahy v datech. – Praha: Mladá fronta, 1999. – 368 s. – S. 204-235.
42. Dějiny českého výtvarného umění Díl IV/2. 1890-1938. [Ed.]: Lahoda V. a kol. Praha: Academia, 1998. – 478 s.
43. Historie Obrazárny Pražského hradu // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.hrad.cz/cs/kultura-na-hrade/program/stala-expozice-obrazarna-prazskeho-hradu-10315>
44. Alice Masaryková (1879-1966) a podpora umění // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kulturanahrade.cz/cs/vystavy/program/program/alice-masarykova-18791966-a-podpora-umeni-595.shtml>
45. Омельченкова М. Т. Г. Масарик: 1850-1930 / М. Омельченкова – Прага: Чесько-українська книга, 1931. – 352 с.
46. Zumr J. Historie Ústavu T. G. Masaryka / J. Zumr // Mám jen knihy a skripta, cenná práce životní. 70 let Masarykova ústavu. Studie a dokumenty. – Praha: Akcent, 2002. – S. 15-41.
47. Гордієнко Г. Під щитом Марса / Г. Гордієнко – Філядельфія, 1977. – Т. 2. – 262 с.
48. Колпинский Ю., Швидковский Х., Хан-Магомедов С. Искусство Чехословакии / Ю. Колпинский, Х. Швидковский, С. Хан-Магомедов // Всеобщая история искусств: В 6 т. – М.: «Искусство», 1966. – Т. 6. Кн. 2. – С. 289-312.

Kravchuk O. Prague castle during the presidency of T.G. Masaryk

The article focuses on Prague Castle history during the presidency of T.G. Masaryk in Czechoslovakia. The author argues that T. G. Masaryk defined the direction in the reconstruction of Castle, which was converted from the monarchy symbol into the residence of the head of the democratic republic. The author describes the activities of the main Castle architect J. Plechnik and states that after reconstruction Castle became a complete ensemble which now functions both as the residence of the head of Czech state and as a historical monument open to the public.

Key words: Czechoslovakia, Prague, Castle, T. G. Masaryk, J. Plechnik.

Кравчук А. Н. Пражский град во времена президентства Т. Г. Масарика

В статье освещено историю Пражского Града в годы президентства в Чехословакии Т.Г. Масарика. Показано, как Т. Г. Масарик определил направленность в организации реконструкции Града: превращение из монархического символа в резиденцию главы демократической республики. Освещено деятельность главного архитектора Града Й. Плечника. Благодаря реконструкции Град стал завершенным замковым ансамблем, который исполняет функции резиденции главы чешского государства и исторического памятника, открытого для общественности.

Ключевые слова: Чехословакия, Прага, Град, Т. Г. Масарик, Й. Плечник.

УДК 94(47):394«195/196»

О. А. Коляструк

**ВПЛИВ ЖИТЛОВОЇ РЕФОРМИ М.ХРУЩОВА НА ПОВСЯКДЕННІСТЬ
РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті йдеться про те, як здійснена в межах офіційної деєсталінізації і демократизації суспільного життя в СРСР після смерті Й.Сталіна житлова реформа позначилась на повсякденному житті радянських людей і формувала його нову модель

Ключові слова: житлова реформа, демократизація, лібералізація, великий стиль, повсякденне життя

Реформаторська діяльність у період «хрущовської відлиги» була спрямована на реалізацію двох програмних ідей влади: деєсталінізації і швидкої побудови в СРСР комунізму.

37. Чапек К. Собрание сочинений. В 7-и т. Том пятый. Путевые очерки / К. Чапек – М.: «Художественная литература», 1976. – 446 с.
38. Politická elita meziválečného Československa. 1918 – 1938 Kdo byl kdo za první republiky / Red. F. Kolář. – Praha: Pražská edice, 1998. – 304 s.
39. Historie // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hrad.army.cz/historie>
40. Masaryk T. G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924 – 1928 / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T.G.Masaryka, 1994. – 420 s.
41. Holec F., Lukas J., Novotný J., Pistorius M. Hlavním městem Československa / F. Holec, J. Lukas, J. Novotný, M. Pistorius // Dějiny Prahy v datech. – Praha: Mladá fronta, 1999. – 368 s. – S. 204-235.
42. Dějiny českého výtvarného umění Díl IV/2. 1890-1938. [Ed.]: Lahoda V. a kol. Praha: Academia, 1998. – 478 s.
43. Historie Obrazárny Pražského hradu // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.hrad.cz/cs/kultura-na-hrade/program/stala-expozice-obrazarna-prazskeho-hradu-10315>
44. Alice Masaryková (1879-1966) a podpora umění // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kulturanahrade.cz/cs/vystavy/program/program/alice-masarykova-18791966-a-podpora-umeni-595.shtml>
45. Омельченкова М. Т. Г. Масарик: 1850-1930 / М. Омельченкова – Прага: Чесько-українська книга, 1931. – 352 с.
46. Zumr J. Historie Ústavu T. G. Masaryka / J. Zumr // Mám jen knihy a skripta, cenná práce životní. 70 let Masarykova ústavu. Studie a dokumenty. – Praha: Akcent, 2002. – S. 15-41.
47. Гордієнко Г. Під щитом Марса / Г. Гордієнко – Філядельфія, 1977. – Т. 2. – 262 с.
48. Колпинский Ю., Швидковский Х., Хан-Магомедов С. Искусство Чехословакии / Ю. Колпинский, Х. Швидковский, С. Хан-Магомедов // Всеобщая история искусств: В 6 т. – М.: «Искусство», 1966. – Т. 6. Кн. 2. – С. 289-312.

Kravchuk O. Prague castle during the presidency of T.G. Masaryk

The article focuses on Prague Castle history during the presidency of T.G. Masaryk in Czechoslovakia. The author argues that T. G. Masaryk defined the direction in the reconstruction of Castle, which was converted from the monarchy symbol into the residence of the head of the democratic republic. The author describes the activities of the main Castle architect J. Plechnik and states that after reconstruction Castle became a complete ensemble which now functions both as the residence of the head of Czech state and as a historical monument open to the public.

Key words: Czechoslovakia, Prague, Castle, T. G. Masaryk, J. Plechnik.

Кравчук А. Н. Пражский град во времена президентства Т. Г. Масарика

В статье освещено историю Пражского Града в годы президентства в Чехословакии Т.Г. Масарика. Показано, как Т. Г. Масарик определил направленность в организации реконструкции Града: превращение из монархического символа в резиденцию главы демократической республики. Освещено деятельность главного архитектора Града Й. Плечника. Благодаря реконструкции Град стал завершенным замковым ансамблем, который исполняет функции резиденции главы чешского государства и исторического памятника, открытого для общественности.

Ключевые слова: Чехословакия, Прага, Град, Т. Г. Масарик, Й. Плечник.

УДК 94(47):394«195/196»

О. А. Коляструк

**ВПЛИВ ЖИТЛОВОЇ РЕФОРМИ М.ХРУЩОВА НА ПОВСЯКДЕННІСТЬ
РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті йдеться про те, як здійснена в межах офіційної деєсталінізації і демократизації суспільного життя в СРСР після смерті Й.Сталіна житлова реформа позначилась на повсякденному житті радянських людей і формувала його нову модель

Ключові слова: житлова реформа, демократизація, лібералізація, великий стиль, повсякденне життя

Реформаторська діяльність у період «хрущовської відлиги» була спрямована на реалізацію двох програмних ідей влади: деєсталінізації і швидкої побудови в СРСР комунізму.

По війні сталінізм остаточно набув ознак імперської монументальності, через що в сучасній історіографії для означення тоталітаризму в культурно-естетичному й етичному просторах використовують найменування «великий стиль» [1,с.16]. Цим поняттям, запозиченим зі спеціальної архітектурно-мистецької лексики, гуманітарії послуговуються для характеристики режиму як об'єкту історико-антропологічного опису [2]. Принциповою засадою сталінського «великого стилю» було послідовне викорінення демократичних свобод і тенденцій заради звеличення радянської держави. Яскраво репрезентують стиль державно-представницькі висотки (від університетського корпусу на Горобиних / Ленінських горах в Москві аж до Будинку культури в Варшаві). З іншого боку, добротні виконані, багато декоровані радянською символікою елітарні житлові «сталінки» яскраво увиразнюють дисонанс умов життя партійно-радянської верхівки і трудящих мас, що мешкали в бараках, комуналках, гуртожитках, підвалах, напівземлянках. «Великий стиль» диктував норми поведінки, побутові практики, звички пересічних громадян країни. У повсякденні це виражалося у контролі над приватним життям. Разом з іншими регуляторами приватного повсякдення (казармено-воєнізована виробнича дисципліна, заборона абортів, нелегітимність фактичних шлюбів, парадно-календарне офіційне дозвілля) це дегуманізувало природу людини, принижувало значущість її індивідуальності в загальноісторичному процесі, перетворювало на певний механізм для державних маніпуляцій [3].

Отже, розпочаті після смерті Сталіна процеси лібералізації і демократизації радянського суспільства мали стосуватись подолання канонів «великого стилю» в сфері повсякденного життя, передусім, через організацію житлового простору. З реформаторською політикою М. Хрущова повсякденність великого стилю, так наполегливо конструйована та насаджувана суспільству більшовицькими будівничими від часу їх приходу до влади, отримала потужний поштовх демократичної трансформації, чи не самим визначальним імпульсом якої стала «житлова революція». Проблема десталінізації побутового аспекту знайшла висвітлення у працях С. Бойм, Л. Брусиловської, О. Зубкової, В. Іванова, Н. Лебіної, І. Орлова, А. Чистікова, І. Утехіна та ін

Повоєнна відбудова й подальша індустріалізація країни спричинили масову рекрутизацію сільського населення до міст, яке розселяли у нашвидкуруч зведених заводських бараках, де не йшлося про елементарні зручності та санітарні умови. Започатковуючи 1954 р. житлову реформу, М.Хрущов заявляв, що основною метою масового будівництва дешевого житла було виведення з землянок, підвалів і бараків мільйонів людей, що опинились там після війни, оскільки «робітники-будівельники, які прийшли з села, розміщувалися у барачних гуртожитках з нарами і на додаток до них мали побутові незручності, які допікали трударям після важкого робочого дня» [4, с.390]. Водночас нововведення стартували під знаком боротьби зі «сталінським імперським спадком» в галузі архітектури і будівництва, під лозунгом «викорінення надлишків у містобудуванні», «парадності і прикрашательства». Архітектори були втягнуті в дискусію про доцільність художності у містобудуванні. У пресі розгорнулася різка кампанія проти авторських проектів зведення житла. У серпні 1955 р. була ліквідована Академія архітектури, звинувачена у породженні «сталінського ампіру». Так офіційна десталінізація розчищала майданчик для нової культури – «культури два» [2]. Тоді був взятий курс на індустріальні методи будівництва дешевого й економного житла. Впродовж найближчих трьох років було схвалено цілу серію рішень, спрямованих на швидке впровадження типового домобудування. Основна ідея «житлової революції» полягала у будівництві цілих серій будинків за єдиним типовим проектом, де стандартні конструктивні схеми дозволяли без особливих проблем моделювати кілька варіантів конкретного будинку зі стандартним внутрішнім плануванням. Всі «додаткові площі»: коридори, ванни, кухні – були зменшені до фізіологічного мінімуму. Стелі максимально опущені, сходові кліті звужені; комори, сміттєпроводи, ліфти не передбачені з міркувань економії. «Через неймовірну потребу житла, – згадував М. Хрущов, – ми змушені були, переглядаючи проекти, витискувати все зайве, щоб якнайшвидше задовольнити більшу кількість потребуючих. ... Так, важко жити без ліфта, але ще важче без квартири» [4, с.393, 394].

І справді, вартість будівництва зменшилась на 25%, трудомісткість зведення житла знизилась у 3-4 рази, а строки здачі скоротились до 1-1,5 місяців [5]. Житловий бум розпочався після XX з'їзду КПРС. Всюди зводились будинки, які дуже швидко назвали «хрущовками». За 1956-1964 рр. міський житловий фонд країни збільшився на 80%, в результаті новосілля

.....
справила ледь не чверть населення СРСР (54 млн осіб). Розмах житлового будівництва був грандіозним, житловий фонд зріс майже вдвічі – з 640 до 1 184 млн м². За цей період в СРСР було побудовано більше житла, ніж за попередні 40 років [6, с.12]. Навіть попри те, що з 1940 по 1965 рр. міське населення збільшилось на 93%, забезпеченість житловою площею у розрахунку на одну людину зросла за цей час у середньому з 6,6 м² до 9,7-9,8 м² [6, с.17]. За темпами будівництва і кількістю побудованої за цей період житлоплощі СРСР вийшов на перше місце в світі [7, с.58], хоча попри грандіозний розмах будівництва житлову кризу так і не вдалося подолати.

Житлова програма поширювалась на трудящих, що працювали на державних підприємствах і установах. Громадяни отримували від держави безкоштовні квартири в порядку «живої» черги. Отримання помешкання узалежнювалося від виробничого стажу, послужного списку, бездоганної поведінки «черговика». У такий спосіб знівельовувався демократичний потенціал реформи, формувалась псевдоліберальна повсякденність – працівник через потребу житла ставав заручником виробництва і сваволі керівництва. Будь-яке відхилення від прийнятих норм або протест призводили до переміщення в кінець черги на житло або навіть до втрати права на отримання квартири [8]. Розподіл житла суворо контролювався, допустимим був перегляд вже розподіленого житла [9, с.479].

На кінець 1950-х рр. у концепції житлової реформи остаточно окреслилась основна ідея – відмова від комуналок і перехід до «посімейного розселення». І це було особливо актуальним, оскільки зростав приплив людей з села до міста, особливо після видачі паспортів колгоспникам (1958). У 1962 р. міське населення (111,2 млн осіб) вперше в історії країни перевищила чисельність сільського (108,6 млн). Швидко росли великі міста (понад 100 тис. осіб), у 1959 р. таких у СРСР було 89 (напередодні війни – 47), поставали міста-новобуди, що створювались навколо базових підприємств промисловості, і міста – наукові центри [10, с.136-137].

Після десятиліття масового індустріального будівництва в містах практично вдалося відмовитися не лише від барачного розселення, але й зведення комунальних квартир. Водночас, слід зазначити, гонитва у розв'язанні житлового питання обернулась вкрай низькою якістю. Тонкі внутрішні стіни мали низьку звукоізоляцію, а економія на зовнішніх стінах позначилась на високому споживанні електроенергії, особливо у зимовий час. Через некомфортність, одноманітність і безликість новобудови набули глузливого найменування «хрущоб». Вже в 1963-1964 рр. були скоректовані норми проектування і розроблені плани «другого покоління» з покращеним плануванням квартир: збільшено житлову і загальну площу помешкань, з'явилися ізольовані кімнати і роздільні санвузли, комори. Запропоновано шість типів квартир, замість трьох, як у перших проектах [10, 138-139].

Водночас і по сьогоднішній основним маркером позитиву в оцінюванні періоду «хрущовської відлиги» є визнання результатів житлової реформи. Великий відсоток задоволених житлом був зумовлений тим, що уява про нього сформувалась у свідомості у часи аскетизму. Тому вже сама наявність окремої квартири сприймалась як велике благо. Люди отримували помешкання зі стандартним набором основних зручностей (холодна і гаряча вода, каналізація, центральне опалення, газова або електрична плита) і тим самим при звичаювались до матеріальних умов життя, майже невідомих поколінню їхніх батьків. Водночас, програмно (через обмаль простору) закладена мінімалізація побуту підважувала десталінізацією великого стилю в інтер'єрі, відмова від громіздкості і монументальності «ампіру зсередини» означала демократизацію. Крім того, це створювало часовий люфт для налагодження виробництва меблів (що відповідали б малогабаритним розмірам), побутової техніки, предметів широкого попиту, необхідних для створення комфорту.

З іншого боку, не можна заперечувати, що масове будівництво малих і некомфортних, але все ж переважно окремих квартир створило передумови становлення нової, відокремленої сфери людського буття. Йдеться про зміну способу життя радянської людини. На думку американської дослідниці С.Бойм, саме наприкінці 1950-х рр. «відбулась нова революція в радянському повсякденному житті, що полягала у переселенні з комунальних квартир до окремих, державних квартир» [11, с.112]. Житловий простір власної квартири забезпечував право на приватне життя людини, право на самостійність, нехай обмежену. Якщо сталінські «комуналки» відповідали уявленням про колективні форми життя радянського суспільства, то хрущовські «малометражки» все ж передбачали розвиток індивідуальності. У людей підносилося почуття значущості їх особистого життя й індивідуальних інтересів. Вперше у

.....
десятиліття «відлиги» з'явилась альтернатива вимушеному мобілізаційному побуту гуртожитків і укладу комуналок: «п'ятиповерхівки» відкрили нову еру – індивідуального міського побуту. За точним висловленням Г. Попова, М. Хрущов реабілітував такі елементарні людські потреби, як житло, одяг та їжа. «Новий підхід, – пише автор, – найбільш повно втілюється в курсі на житлове будівництво, на власну квартиру. Навіть якщо цієї квартири не було, навіть коли вона лише маячила у перспективі через десять років – сама законність претензій на власне житло робила законним бажання мати відповідні власному смакові меблі, більш того, узаконювалось саме право на індивідуальний смак, на «я» відмінне від «ми»» [12, с.47].

Окрема квартира порівняно з покімнатним заселенням принципово змінювала якість життя сім'ї, загальні умови і всю обстановку її побуту, практично повністю перебудовувала структуру всієї життєдіяльності у просторі квартири. Проведена згори «квартирна революція» радикально міняла уявлення людей про цінності життя, про комфорт, вплинула на моральні та естетичні ідеали в цілому. В суспільстві поступово стала переважати орієнтація на особисту активність, свідому громадянську роль, виникало відчуття необхідності активної життєвої позиції, самореалізації як у суспільному, так приватному житті. Не без підстав культуролог Л. Брусиловська вважає, що саме «хрущовки» стали розсадниками дисидентства, оскільки «у людей з'явилась можливість вести розмови на будь-яку тему з людьми, котрих вони самі хотіли бачити у себе вдома» [13, с.148].

Перехід у радянській країні до квартирної форми заселення ознаменував собою якісний стрибок у нормалізації демографічної структури сімей і сімейних стосунків. Проживання в ізолюваному й елементарно забезпеченому комунальними засобами помешканні, поза сумнівом, піднесло значення сімейного вогнища у житті людини. Покращення матеріального становища сім'ї, отримання нею окремої упорядкованої квартири створювали підстави для виконання сім'єю своєї демографічної функції в оптимальних розмірах з врахуванням інтересів суспільства. У 1950-1961 рр. природний приріст населення СРСР складав від 16 до 18 осіб на 1000 жителів [14, с. 38]. Приріст середньої тривалості життя дорослих чоловіків досяг 8 років, жінок – 10. Якщо в 1926-1927 рр. середня тривалість життя становила 44 роки, то в 1960-1961 рр. вона досягла 70 років [14, с. 34], що відповідало рівню високо розвинутих країн. Значною мірою цей результат був зумовлений зниженням дитячої смертності, яка в 1950-1960-і рр. скоротилась утричі. Смертність поступово скорочувалась з 9,7 до 7,2 осіб на 1000 мешканців [15, с. 419] і була однією з найнижчих серед цивілізованих держав.

Фактор технізації сприяв піднесенню соціальної значущості житла, збільшував його функціональне навантаження, перетворюючи помешкання на своєрідний «полюс» діяльності у сфері дозвілля, що трансформувало його просторову структуру. У зв'язку зі зростаючим потоком інформації і розвитком електроніки житло стало одним з інформаційних центрів у житті людини. Оснащеність квартир радіо- й телевізійною апаратурою, відеомагнітофонами, музичними інструментами, поява особистих бібліотек перетворило житло на засіб отримання культурних благ. У багатьох сім'ях регулярно проводились заняття фізичною культурою, влаштовувались так звані «домашні» стадіони.

Іншим проявом «демократизації» в житловому питанні в 1950-ті рр. було відновлення кооперативного будівництва, перерваного в 1937 р. У середині наступного десятиліття з кожних 100 нових квартир третина будувалась кооперативами [15, с.429]. Житлові кооперативи використали особисті збереження людей, які отримували квартири з можливістю оплати в розстрочку впродовж 15 років. Початковий внесок становив 15-30% вартості житла, після чого, вже оселившись у квартирі, люди платили решту коштів при фантастично низькій ставці в 0,5%. З 1950-х рр. почали надавати пільгові кредити забудовникам індивідуальних будинків. Завдяки житлобудкооперативам вдалося покращити становище з житлом в малих і середніх містах та у сільській місцевості. Кооперативні квартири мали краще планування. Дж. Хоскінг у своїй праці «Історія Радянського Союзу» пише, що володіння квартирою в кооперативному будинку для радянської людини стало у певному сенсі знаком проміжного соціального становища – між привілейованою елітою, котрій кооперативи були не потрібні, і простими робітниками, що у смислі житла залежали від роботодавців і місцевих рад. Радянське суспільство стало розшаровуватися, набувати нових обрисів [16, с. 364].

Таким чином, під впливом житлового реформування, активно впровадженого у період «хрущовської відлиги» з метою десталінізації, лібералізації та демократизації суспільного

життя в СРСР, відбулися відчутні трансформації у повсякденному житті радянських людей. Передусім, була підірвана цілісність моделі повсякдення, породженої сталінським «великим стилем». Виокремлення сфери приватності завдяки здобуттю окремого житла сприяло посиленню особистісної значущості людини в громадському житті. Водночас регулятивна роль держави у житловій політиці продовжувала домінувати у нормалізації повсякдення, збереженні контролю над ним, хоча він перестав бути тотальним, що й уможливило визрівання протестних настроїв, які вилились наприкінці 1960-х рр. у дисидентський рух.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лебина Н.Б. Повседневность эпохи космоса и кукурузы: Деструкция большого стиля: Ленинград, 1950-1960-е годы / Н.Б.Лебина. – СПб.: Крига; Победа, 2015. – 484 с.
2. Паперный В.З. Культура Два/ В. Паперный. – М.: НЛЮ, 1996. – 384 с.
3. Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945-1964./ Е.Ю.Зубкова, А.Н.Чистиков. – М. : Россия молодая, 1993. – 200 с.
4. Хрушев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты / Н. Хрушев. – М. : Вагриус, 1997. – 510 с.
5. Горлов В.Н. Жилищное строительство в СССР: достижение советского народа исторического масштаба / В.Н.Горлов // Марксизм и современность. – 2009. – № 1 (45). [Электрон.ресурс] – Режим доступа: <http://prometej.info/new/mir/153-gilihe-v-sssr.html>
6. Бромлей Н.Я. Уровень жизни в СССР (1950–1965) / Я.Н.Бромлей // Вопросы истории. – 1966. – № 7. – С.12
7. Соколов А.К. Курс советской истории. 1941-1991/ А.К.Соколов, В.С. Тяжелникова. – М. : Высшая школа, 1999. – 415 с.
8. Григорьева А.Г. Решение жилищной проблемы советских граждан в годы «оттепели»/ А.Г.Григорьева// Теория и практика общественного развития. – 2010. – №4. [Электрон.ресурс] – Режим доступа: <http://teoria-practica.ru/-4-2010/istoriya/grigoreva.pdf>
9. Верт Н. История советского государства. 1990–1991/ пер. с фр. / Н.Верт. – М. : Прогресс-Академия, 1995. – 480 с.
10. Курбатов В.В. Советская архитектура/ В.Курбатов. – М. : Просвещение, 1988. – 203 с.
11. Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни / С.Бойм. –М. : НЛЮ, 2002. –320 с.
12. Попов Г. Уроки Хрущева / Г.Попов// Диалог. –1994. – № 8. – С.44-52
13. Брусиловская Л. Б. Культура повседневности эпохи «оттепели»: Метаморфозы стиля. –М. : изд-во УРАО, 2001. – 188с.
14. Народное хозяйство СССР в 1964 г. – М. : ЦСУ СССР, 1965.
15. Народное хозяйство СССР в 1984. – М. : ЦСУ СССР, 1985.
16. Хоскинг Дж. История Советского Союза 1917–1991/пер. с англ. / Дж.Хоскинг. – М.: Вагриус, 1994. – 510 с.

Koliastruk O.A. The impact of N. Khrushchov housing reform on the daily life of the Soviet society.

The article deals with the housing reform carried out in the boundaries of official destalinization and democratization of the USSR public life after death of I. Stalin. The author examines its influence on the daily life of Soviet people and its effect on the formation of its new model.

Key words: housing reform, democratization, liberalization, big style, daily occurrence.

Коляструк О. А. Влияние жилищной реформы Н. Хрущева на повседневность советского общества

В статье речь идет о том, как реализованная в пределах официальной десталинизации и демократизации общественной жизни в СССР после смерти И.Сталина жилищная реформа повлияла на повседневную жизнь советских людей и содействовала формированию ее новой модели.

Ключевые слова: жилищная реформа, демократизация, либерализация, большой стиль, повседневная жизнь.

БЕЗПЕКОВА І ОБОРОННА ПОЛІТИКА КОНСЕРВАТИВНОГО УРЯДУ ДЖ. МЕЙДЖОРА У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ «ОСОБЛИВИХ ВІДНОСИН» ІЗ США (1990-1997 РР.)

У статті автор знайомить із еволюцією поняття «безпека» у постбіполярному світі та аналізує зміни в системі міжнародних відносин після розпаду СРСР. Розглядаються основні аспекти військового співробітництва США та Великобританії з 1990 по 1997 рр., а також їх вплив на «особливі відносини» цих країн, а саме: співробітництво у сфері ядерної оборони; внесок Британії у розв'язання ірако-кувейтської кризи; взаємодія та протиріччя США і Великобританії під час кризи в Югославії (1992 – 1995 рр.); вплив ірландського питання на «особливі відносини».

Ключові слова: оборонна політика, безпекова політика, «особливі відносини», югославська криза, ірландське питання, операція «Буря в пустелі», США, Велика Британія, холодна війна.

Із закінченням «холодної війни» та розпадом СРСР у міжнародних відносинах починається новий період. За визначенням російського політолога-міжнародника О. Богатурова, «Ялтинсько-потсдамський порядок розпався, а міжнародна система стала скочуватися до дерегулювання» [1, с. 29]. Ми можемо визначити основні фактори переходу до нового етапу розвитку міжнародних відносин, а саме: розпад однієї із наддержав – СРСР і ліквідація його потенціалу; руйнація біполярної Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин; утворення у східноєвропейському регіоні та на території екс-СРСР нових незалежних держав – нових суб'єктів міжнародних відносин; перерозподіл всіх радянських зон геополітичного впливу на користь США і НАТО; початок нового етапу науково-технічної революції, який отримав назву інформаційної революції, в результаті якої у промислово розвинених країнах постіндустріальне суспільство трансформується в інформаційне. В цих умовах Сполучені Штати хотіли зберегти свій вплив у регіоні, щоб у сучасних умовах забезпечити міцні зв'язки із Західною Європою [2, с. 527].

Метою дослідження є аналіз оборонної та безпекової складової «особливих відносин» США та Великобританії.

В українській історіографії «особливі відносини» США та Великобританії та їх безпековий аспект залишаються мало вивченими. Частково розкриті окремі аспекти проблеми, наприклад, у працях львівської дослідниці С. Пик, яка розглядає еволюцію «особливих» англо-американських відносин узагалі, від початку Другої світової війни до сьогодення. «Особливі відносини» авторка представляє як унікальний взаємовигідний зв'язок між державами, що простежується в усіх важливих сферах життєдіяльності їхніх суспільних систем, а також виявляється у вигляді узгоджених дій на міжнародній арені внаслідок реалізації спільних інтересів. Інші праці українських учених, зокрема, В. Крушинського, Б. Гончара, Н. Яковенко та інших, присвячені різним аспектам політики Великої Британії та США переважно в 70-90-ті роки ХХ століття, де автори торкаються питання «особливих взаємовідносин» лише фрагментарно. Російська школа британістики представлена працями О. Громико, А. Шамгунової, Н. Капітонової, С. Печурова та іншими. Ці дослідники провели аналіз феномену «особливих відносин» США та Великобританії в історичному контексті. Зокрема, С. Печуров досліджує історію їх розвитку, економічні та військові аспекти взаємодії цих країн. Особливу увагу російський дослідник приділив ірландському питанню в контексті «особливих відносин».

Серед зарубіжних дослідників можна виділити, М. Говарда, М. Седдона, Дж. Дамблера. Варто відзначити, що вони аналізували ці відносини як комплексне явище, яке торкалося політики та економіки цих країн. Проте ніхто з них не аналізував «особливі відносини» з точки зору безпекової та оборонної політики цих країн та їх взаємодії між собою в цих царинах.

«Особливі відносини» визначаються у науковій літературі як взаємовигідний взаємозв'язок між державами, що простежується у всіх сферах життєдіяльності їхніх суспільних систем, а також виявляється у вигляді узгодження дій на міжнародній арені внаслідок реалізації спільних інтересів. Більшість дослідників схиляються до думки, що початок цих відносин можна датувати закінченням Другої світової війни. Характерною рисою

.....
таких відносин між Великою Британією та США є те, що вони ґрунтуються на спільному історичному минулому, мові та культурі, що не лише поєднує ці країни, а й полегшує спілкування та взаєморозуміння між їхніми лідерами і представниками керівних структур [3, с. 14]. Унікальність американо-британських «особливих відносин» полягає в тому, що вони не задекларовані у жодному договорі, угоді, меморандумі чи комюніке. Обидві держави продовжують координувати свої дії на міжнародній арені й сьогодні.

Російська дослідниця А. Шамгунова виділила такі причини «особливих відносин» Великої Британії із США: загальні культурні цінності, відсутність мовного бар'єру; економічна складова; США є на сьогоднішній день основним гарантом безпеки для Великої Британії як у рамках НАТО, так і на рівні двосторонніх відносин; співпраця із США розглядається британцями як природна альтернатива об'єднаній Європі [4].

Після краху біполярної системи міжнародних відносин змінюється і розширюється поняття «безпеки». Це, в першу чергу, пов'язано із тим, що, як стверджує український дослідник С. Троян: «збільшення кількості учасників вносить у систему міжнародних відносин велику невпевненість» [5, с. 42]. Важливими чинниками еволюції поняття «безпеки» у постбіполярний період є виклики, пов'язані зі зростанням впливу інтеграційних і глобалізаційних процесів, проблемами міжнародного тероризму тощо. Таким чином відбувається трансформація нині діючих концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції та структури безпеки, засновані на співробітництві. Формується нове розуміння безпеки, значення якого полягає у відсутності військової чи іншої загрози для суспільства або держави через підтримання захищеності життєво важливих інтересів міжнародної спільноти (забезпечення національної безпеки через зміцнення безпеки міжнародної).

У березні 1991 року у промові до обох палат конгресу президент Дж. Буш зазначав, що для забезпечення безпеки і добробуту у світі потрібні, передусім, міжнародні зусилля [6]. У Вашингтоні усвідомлювали, що протистояти викликам нового світу, яким він став після розпаду СРСР, можна лише разом із міжнародною спільнотою, серед держав якої опорою для Сполучених Штатів залишалася Велика Британія. Вважалося, що Сполучені Штати повинні будувати відносини разом із впливовими державами, не припиняючи «особливих» стосунків з Британією [7].

Дж. Мейджор прийшов до влади в листопаді 1990 р. в розпал перекидання й розгортання військових сил США в зоні Перської затоки для підготовки операції «Буря в пустелі». Під час воєнних дій в Перській затоці Велика Британія підтвердила свою роль надійного союзника Сполучених Штатів. Як пише російський дослідник О. Громико, «...Традиційно англо-американські відносини отримували новий імпульс в моменти виникнення міжнародних криз і військових конфліктів. Саме в цих ситуаціях підтверджувалася особлива близькість партнерів, і ставало очевидним, що інші країни не здатні надати США такий рівень підтримки, який можна порівняти з британським» [8, с. 352].

Серед 30 країн, що утворили разом зі Сполученими Штатами антиіракську коаліцію, однією з перших підтримала американську політику Велика Британія, яка надіслала в регіон 35 тис. військових. Обравши силовий варіант врегулювання кризи, офіційний Лондон виходив з того, що спільні з Вашингтоном військові дії уможливлять підтвердження Британією свого статусу одного зі світових лідерів.

У ході війни в Перській затоці в січні 1991 р Британія і США тісно координували дії своїх дипломатичних відомств для чинення тиску на союзників по НАТО, спонукаючи їх до більш активної участі в багатосторонній коаліції. Великобританія негативно поставилася до ідеї проведення переговорів ЄС з Іраком без участі США, спроб Франції вжити самостійні кроки для врегулювання конфлікту. Дж. Мейджор виступав категорично проти будь-яких переговорів з Саддамом Хусейном. Жорстка позиція Лондона у врегулюванні кризи надавала значну підтримку Сполученим Штатам і впливала на союзників [8, с. 353].

Військовий внесок Великої Британії у війну в Затоці був найбільш істотним серед провідних країн Заходу після США. Саме британські збройні сили стали основним партнером Вашингтона при проведенні військової операції «Буря в пустелі». Численнішими за британський були лише контингенти США (430 тис. військових), Саудівської Аравії (118 тис.), Туреччини (близько 100 тис.) і Об'єднаних Арабських Еміратів (40 тис.). Британський контингент майже в три рази перевищив французький, не кажучи про інших європейських партнерів.

Операція «Буря в пустелі» завершилася 27 лютого. Сполучені Штати та їхні союзники зламали опір іракської армії за 42 дні [9, с. 317]. Політичні цілі, що їх переслідувала Велика Британія на Близькому Сході, повністю співпадали з американськими. Про це свідчить навіть схожість публічного виступу тодішнього британського міністра закордонних справ Д. Херда в лютому 1991 року та промови президента Буша від 6 березня перед обома палатами Конгресу [10, с. 24], які були визначальними в політиці обох держав на Близькому Сході та їхньому ставленні до проблеми політичного врегулювання в цьому регіоні.

У військово-політичній сфері основою «особливих відносин» була тісна двостороння співпраця, насамперед, у галузі ядерних озброєнь. Основою співпраці став Двосторонній договір про взаємну оборону [11]. Він був підписаний ще у 1958 р., але після того неодноразово пролонгувався і доповнювався. В черговий раз це відбулося у 1994 р. До тексту договору було додано пункти, які стосувалися виробництва ядерних матеріалів і контролю за ними. Сторони вказували, що контроль над виготовленими ядерними матеріалами повністю лежить на стороні, у якої вони зберігаються. Також вказувалося, що США і Великобританія можуть користуватися консультаціями одне одного, коли буде потреба вирішення спірних питань [11, р. 32]. Посилення контролю за матеріалами для ядерних ракет можна співвіднести із спробами обмеження поширення ядерної зброї на теренах колишнього СРСР.

На початку 90-х рр. ХХ ст. (Лондон уклав із США) угоду про закупку нових ракет типу «Трайидент» та співробітництво у переобладнанні ядерних субмарин для використання нового покоління ядерної зброї «Трайидент 2». Найбільший обсяг витрат на програму «Трайидент» прийшовся саме на цей час, коли він складав 6-8% військового бюджету, або 11-12% британських асигнувань на закупку озброєнь та військової техніки. За весь період функціонування програми «Трайидент» ВМС Великобританії закупили 58 ядерних ракет [12, с. 62].

Після розпаду СРСР основною безпековою загрозою стали ядерні потенціали молодих держав, які створювалися на уламках «комуністичної імперії», що володіли значною частиною військового ядерного потенціалу колишнього Радянського союзу. Таким чином, Британія та США змушені були розвивати співробітництво у ядерній сфері, що служило б противагою для ядерного потенціалу екс-СРСР. Американсько-британська співпраця у військовій сфері та галузі ядерних озброєнь не лише приносила взаємну вигоду, а й була однією з важливих складових «особливих відносин» між двома країнами наприкінці ХХ ст. [13, с. 49].

Ще одним важливим чинником безпекового фактору «особливих відносин» США та Великобританії стала криза в Югославії. Конфлікт був розпочатий оголошенням Боснією та Герцеговиною в 1992 р. про вихід зі складу Югославії, після чого в республіці розпочалася чотирирічна громадянська війна з участю боснійських мусульман, сербів і хорватів.

Велика Британія спочатку відмовилася від участі в миротворчих силах ООН, але уже восени 1992 р. парламентські дебати були зосереджені навколо питання щодо доцільності участі держави у врегулюванні конфлікту, включаючи безпосередні військові дії. Щодо позиції прем'єр міністра Дж. Мейджора, то він підтримував ідею втручання, але лише в рамках широкої багатонаціональної операції. Восени 1992 р. до Боснії було спрямовано британський миротворчий контингент, який налічував близько 2,6 тис. осіб. На 1995 р. його чисельність зросла до 5 тис., а у 1996 р. до 8 тис. осіб [14, с. 226–227].

США втрутилися у конфлікт у 1993 році, коли адміністрація Б. Клінтона почала пошук аргументів на користь відправки американських солдатів у Боснію, де все ще тривала громадянська війна [15]. Уряд Дж. Мейджора виступав проти закликів США щодо нанесення бомбових ударів по сербських позиціях. Саме Велика Британія зіграла «головну організуючу роль в недопущенні зняття ембарго на ввезення та продаж зброї у Югославії» [16, с. 114]. Генеральному секретарю США У. Крістоферу не вдалося в ході спеціальної поїздки в Лондон у травні 1993 р. змінити цю позицію англійців. Крім того, Велика Британія активно протидіяла прагненню США провести через Раду Безпеки резолюцію про зняття ембарго на постачання зброї мусульманам, давши зрозуміти, що застосує в такому випадку вето. Лондон двічі – 1993 р. і 1995 р. – організовував конференції для початку переговорного процесу і після підписання мирної згоди між сторонами боснійської кризи для координації дій всіх учасників [8, с. 354].

Під час Лондонської конференції щодо Боснії в липні 1995 р. президент Б. Клінтон продовжував активно лобювати бомбові удари по позиціях боснійських сербів. Відповідь

.....
пролунала у заяві міністра оборони М. Ріфкінда (від 21 липня) про «глибоку стурбованість» щодо цих планів [17]. Велика Британія остерігалася, що НАТО спричинять захоплення британських полонених із числа військовослужбовців у Боснії. Міністр оборони М. Портілло, який змінив на посту М. Ріфкінда, також підкреслював, що Велика Британія не збирається переходити «від завдання підтримки миру до ведення війни» в Боснії [16, с. 114].

Після мінометного обстрілу Сараєво, який був здійснений 28 серпня 1995 р., відповідальність за який американська сторона поклала на сербів, Вашингтону вдалося швидко досягти згоди союзників на нанесення бомбових ударів по позиціях боснійських сербів. Досить довге вагання консервативного уряду в цьому питанні закінчилося підтримкою Вашингтону. Британія погодилась з рішеннями ООН та НАТО щодо нанесення бомбових ударів (в серпні-вересні 1995 р.) по позиціям боснійських сербів, сподіваючись, що такі удари сприятимуть припиненню збройного конфлікту та прискорюватимуть розвиток переговорного процесу [10, с. 28]. У Лондоні спочатку мали надію, що для того, щоб змусити сербів зупинити військові дії, буде достатньо погрози нанесення масованих ударів НАТО, а самої ж акції не потрібно. Коли 30 серпня 1995 р. почалася операція НАТО, британські ВПС взяли в ній активну участь, здійснивши 360 вильотів [8, с. 356].

Авіаційна операція НАТО, проведена у серпні та вересні 1995 р. проти боснійських сербів, допомогла прокласти шлях до підписання мирної угоди. Операція «Навмисна сила», яка тривала 12 днів, змінила баланс сил ворогуючих сторін і допомогла переконати керівництво боснійських сербів у тому, що перевагу слід віддати не веденню подальших воєнних дій, а мирним переговорам. Після завершення переговорів у Дейтоні (США, штат Огайо) у Парижі було підписано 14 грудня 1995 р. загальну рамкову мирну угоду. Дейтонська мирна угода передбачала заснування Боснії та Герцеговини як єдиної держави [16, с. 113].

Лондон і Вашингтон також брали участь у розробці мирних домовленостей між ворогуючими сторонами на теренах Югославії [3, с. 180]. Під час врегулювання югославського питання британсько-американські «особливі відносини» переживали складний період. Предметом англо-американських розбіжностей стали питання фінансової участі у відновленні економіки Боснії і графік виведення з неї американського військового контингенту. Він був приурочений адміністрацією Клінтона до президентських виборів в США в 1996 р, що не влаштовувало британський уряд [8, с. 357]. Хоча згодом розбіжності в боснійському питанні були згладжені, це не означало, що обидві сторони прийшли до взаємовигідного рішення. Ймовірніше, міркування трансатлантичної солідарності взяли верх над іншими проблемами. Так, під час одного із своїх виступів Клінтон зазначив, що «в умовах нестабільності сучасного світу історичні зв'язки Америки з Європою (малася на увазі в першу чергу Британія) залишаються ключем до світової безпеки, процвітання та надії на всезагальний мир» [3, с.186].

Ще одним «каменем спотикання» у безпековому співробітництві США та Великобританії стало ірландське питання. Протягом своєї передвиборчої кампанії президент Б. Клінтон підпав під сильний вплив ірландського лобі [3, с. 188]. Намагаючись отримати голоси ірландської громади США, Б. Клінтон пообіцяв активно втрутитися в процес врегулювання ольстерської кризи. Одним із перших кроків Б. Клінтона на посту президента стало призначення послом США в Дубліні Джин Кеннеді-Сміт, яка була сестрою впливового сенатора. Російський дослідник С. Печуров назвав це призначення «дешевою платою сенатору за підтримку на президентських виборах» [18, с. 26]. Водночас, відносини Вашингтона і Дубліна помітно зміцнилися. В 1993 р. ІРА оголосила про тимчасове припинення вогню. Після цього до Ірландії було направлено Б. Моррісона та Н. О'Доуда в якості офіційних представників. За словами С. Печурова, «ще мало продемонструвати успіхи дипломатії Білого дому» [18, с. 26].

На початку лютого 1994 року Національний комітет з американської зовнішньої політики у Нью-Йорку, проводячи конференцію з проблеми Північної Ірландії, погодився на запрошення Дж. Адамса, лідера Шинн Фейн, політичного крила Ірландської республіканської армії. Незважаючи на супротив держдепартаменту та інших урядових структур, представникам ірландського лобі вдалося переконати Б. Клінтона погодитися видати Дж. Адамсу візу на в'їзд до США. Як пише російський дослідник О. Громико, «теплий прийом Адамса в США був сприйнятий Даунінг-стріт, 10 як образу, а «особливі відносини» опинилися в ситуації найгострішої кризи з моменту Суеца». Британська преса оприлюднила відомості, що Клінтон і Мейджор в присутності своїх соратників не вибирають висловів на адресу один одного [8, с.

358]. Криза, яка виникла між двома лідерами, поставила під удар черговий візит Дж. Мейджора в Вашингтон, призначений на квітень 1995 р. Візит британського прем'єра в США все ж відбувся, але по його завершенні «особливі відносини» залишались досить прохолодними.

Як результат дотримання сторонами режиму припинення вогню, в лютому 1995 р. було підписано так званий «Рамковий документ». Він, за висловом С. Печурова, «передбачав участь в майбутніх переговорах всіх зацікавлених сторін і з усіх питань, які є суттю ірландського питання» [18, с. 27]. Б. Клінтон публічно підтримав цей крок до примирення. Поряд з цим, за вказівкою Білого дому, було знято всі обмеження на роботу в США Фонду Шинн Фейн. Цей крок американської адміністрації викликав спротив Великобританії. Офіційний Лондон мотивував це тим, що Шинн Фейн саботує домовленості про роззброєння воєнізованих формувань Північної Ірландії. Так само Вашингтон заявив, що мирний процес гальмується через «повсюдну підтримку кабінетом Дж. Мейджора протестантів-юніоністів» [18, с. 27].

Варто зауважити, що політика Б. Клінтона в питанні Ольстера диктувалася не стільки передвборчими програмами в ході кампаній 1992 і 1996 рр., скільки прагненням президента США утвердитися в якості міжнародного миротворця. Заради цього, а також заради успіху своєї внутрішньополітичної програми американська сторона готова була йти на погіршення відносин з британськими консерваторами. Разом з тим необхідно визнати, що втручання Вашингтона в справу врегулювання ольстерського питання зіграло свою позитивну роль, змусивши Лондон діяти більш активно. Клінтон став першим американським президентом, який відвідав Північну Ірландію в листопаді 1995 р. Позитивно сприйнятий як католиками, так і протестантами, він підтвердив непорушність відносин між країнами [8, с. 358]. Помітне зближення позицій Великобританії та США в ірландському питанні сталося в кінці 1995 р., під час чергової зустрічі Дж. Мейджора та Б. Клінтона. Це стало можливим через те, що Клінтон все ж «дослухався до попереджень британців» і чинив спротив саботажу ірландськими націоналістами попередніх домовленостей з Лондоном [18, с. 27]. Пізніше британський та ірландський прем'єри оголосили про створення міжнародного органу – Комісії, яку очолив Дж. Мітчелл і яка мала займатися питаннями роззброєння воєнізованих підрозділів. Не зважаючи на порушення Ірландською республіканською армією режиму припинення вогню, комісія Мітчелла почала свою роботу в лютому 1996 р. Ситуація в Північній Ірландії залишалася напруженою, але через наближення парламентських виборів у Великобританії, питання англо-ірландських стосунків відійшли на другий план. Їх розв'язання залишалося за урядом Т. Блера, який розпочав своє урядування у 1997 році.

Таким чином, у постбіполярній системі міжнародних відносин «особливі стосунки» між Великобританією і США займали чільне місце. Найбільше це стосується співпраці в оборонній та безпековій політиці цих країн. У досліджуваній нами період співробітництво Лондона і Вашингтона у царині безпеки та оборони відзеркалювалося у наступних напрямках: спільна військова діяльність під час операції «Буря в пустелі»; переозброєння і модернізація британських ядерних сил; втручання у громадянське протистояння на території Югославії; врегулювання ольстерської проблематики. Перспективи британо-американської оборонної і безпекової співпраці у хаотичному і конфліктному постбіполярному світі можуть стати запорукою формування стабільної системи міжнародної безпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Системная история международных отношений / Под ред. А.Д.Богатурова. Т. 1. – М.: Московский рабочий, 2006. – 840 с.
2. Guelke A. The United States, Irish Americans and the Northern Ireland peace process / A. Guelke // International Affairs. – 1996. – Vol.72. – №3, Ethnicity and International Relations (Jul., 1996), p. 521 – 536.
3. Пик С. США – Велика Британія: «особливі відносини» / С. Пик. – Київ, 2006. – 283 с.
4. Шамгунова А. Политические отношения Великобритании и США на рубеже XX – XXI вв. [Электронный ресурс] / А. Шамгунова. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/politicheskie-otnosheniya-velikobritanii-i-ssha-na-rubezhe-xx-xxi-vv#ixzz2i5DBylpc>.
5. Троян С. Міжнародні відносини в постбіполярному світі: основні закономірності та тенденції еволюції / С. Троян // Зовнішні справи. – 2013. – №12. – С. 40-45.
6. Seddon M. American's friend: reflections on Tony Blair / M. Seddon // Logos, fall 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.logosjournal.com/seddon_election.pdf.

7. Говард М. На шляху до атлантичного розлучення? / М. Говард // День. – 2000. – №60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/na-shlyahu-do-atlantichnogo-rozluchennya>.
8. Великобританія: епоха реформ / [А.А. Громыко, Л.О. Бабынина, Н.К. Капитонова и др.]; под ред. А.А. Громыко. – М.: Издательство «Весь мир», 2007. – 536 с.
9. An Outline of U.S. History. – Washington, 2011. – 376 p.
10. Капитонова Н. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990 – 1997) / Н. Капитонова. – М., 1999. – 144 с.
11. US-UK Mutual defence agreement. – London, 1994. – 32 p.
12. Яковенко Н. Внесок Великої Британії у діяльність НАТО / Н. Яковенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007. – Вип. 36. – С. 61 – 65.
13. Олійник О. Еволюція сутності американо-британських «особливих відносин» / О. Олійник // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – 2010. – Випуск №1. – С. 42-51.
14. Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / Н.Л. Яковенко; КНУ імені Тараса Шевченка. – К: Київський ун-т, 2011. – 400 с.
15. Уткин А. США – НАТО – ЄС (Вашингтон проводить реформу НАТО) / А. Уткин // США – Канада. – 1999. – №10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iskran.ru/russ/mag/utkin3.html>
16. Денисюк І. Операції Великої Британії та НАТО з підтримки миру в Боснії та Герцоговині (1992 – 1997 рр.) / І. Денисюк // Гілея. – 2013. – № 70 (3). – С. 112-117.
17. Baudson G. The New World Order and Yugoslaviya [Електронний ресурс] / G. Baudson. – Режим доступу: http://balkania.tripod.com/resources/geostrategy/baudson_nwo_yu/.
18. Печуров С. Ирландський фактор в отношениях США и Великобритании / С. Печуров // США – Канада: политика, економіка, культура. – 2012. – №3. – С. 19-32.

Polishchuk P.A. The policy of defense and security of J. Major conservative parliament in the context of development of “special relations” with the USA (1990-1997)

The article examines the evolution of the concept “security” in the postbipolar world and analyzes changes in the system of international relations after the disintegration of the USSR. The author considers the main aspects of the USA and Great Britain military collaboration from 1990 to 1997 and their impact on “special relations” of these countries, which include collaboration in the field of nuclear defense; the contribution of Great Britain in the solution of the Iraq-Kuwait crises; cooperation and discrepancy between the USA and Great Britain during the Yugoslavian conflict (1992-1995); the impact of the Irish question on “special relations”.

Key words: defense policy, security policy, “special relations”, Yugoslavian conflict, Irish question, operation “Desert Storm”, the USA, Great Britain, Cold War.

Полищук П.А. Политика обороны и безопасности консервативного правительства Дж. Мейджера в контексте развития «особенных отношений» с США (1990-1997 гг.)

В статье автор знакомит с эволюцией понятия «безопасность» в постбиполярном мире и анализирует изменения в системе международных отношений после распада СССР. Рассматриваются основные аспекты военного сотрудничества США и Великобритании с 1990 по 1997 гг., а также их влияние на особые отношения этих стран, а именно: сотрудничество в сфере ядерной обороны; вклад Британии в решение иракско-кувейтского кризиса; взаимодействие и разногласия США и Великобритании во времена кризиса в Югославии (1992-1995 гг.); влияние ирландского вопроса на «особые отношения».

Ключевые слова: оборонная политика, политика безопасности, «особые отношения», югославский кризис, ирландский вопрос, операция «Буря в пустыне», США, Великобритания, холодная война.

УДК 327(477+478.9:061.1ЄС)

І. А. Гладченко

УКРАЇНА ТА МОЛДОВА У СПІВРОБІТНИЦТВІ З ЄС (1992-2014)

У статті досліджуються ключові моменти євроінтеграції України та Молдови від проголошення незалежності до підписання ними Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом. Відзначено важливість допомоги ЄС у здійсненні трансформаційних процесів в Україні та

7. Говард М. На шляху до атлантичного розлучення? / М. Говард // День. – 2000. – №60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-planeti/na-shlyahu-do-atlantichnogo-rozluchennya>.
8. Великобританія: епоха реформ / [А.А. Громыко, Л.О. Бабынина, Н.К. Капитонова и др.]; под ред. А.А. Громыко. – М.: Издательство «Весь мир», 2007. – 536 с.
9. An Outline of U.S. History. – Washington, 2011. – 376 p.
10. Капитонова Н. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990 – 1997) / Н. Капитонова. – М., 1999. – 144 с.
11. US-UK Mutual defence agreement. – London, 1994. – 32 p.
12. Яковенко Н. Внесок Великої Британії у діяльність НАТО / Н. Яковенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007. – Вип. 36. – С. 61 – 65.
13. Олійник О. Еволюція сутності американо-британських «особливих відносин» / О. Олійник // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – 2010. – Випуск №1. – С. 42-51.
14. Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / Н.Л. Яковенко; КНУ імені Тараса Шевченка. – К: Київський ун-т, 2011. – 400 с.
15. Уткин А. США – НАТО – ЄС (Вашингтон проводить реформу НАТО) / А. Уткин // США – Канада. – 1999. – №10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iskran.ru/russ/mag/utkin3.html>
16. Денисюк І. Операції Великої Британії та НАТО з підтримки миру в Боснії та Герцоговині (1992 – 1997 рр.) / І. Денисюк // Гілея. – 2013. – № 70 (3). – С. 112-117.
17. Baudson G. The New World Order and Yugoslaviya [Електронний ресурс] / G. Baudson. – Режим доступу: http://balkania.tripod.com/resources/geostrategy/baudson_nwo_yu/.
18. Печуров С. Ирландський фактор в отношениях США и Великобритании / С. Печуров // США – Канада: политика, економіка, культура. – 2012. – №3. – С. 19-32.

Polishchuk P.A. The policy of defense and security of J. Major conservative parliament in the context of development of “special relations” with the USA (1990-1997)

The article examines the evolution of the concept “security” in the postbipolar world and analyzes changes in the system of international relations after the disintegration of the USSR. The author considers the main aspects of the USA and Great Britain military collaboration from 1990 to 1997 and their impact on “special relations” of these countries, which include collaboration in the field of nuclear defense; the contribution of Great Britain in the solution of the Iraq-Kuwait crises; cooperation and discrepancy between the USA and Great Britain during the Yugoslavian conflict (1992-1995); the impact of the Irish question on “special relations”.

Key words: defense policy, security policy, “special relations”, Yugoslavian conflict, Irish question, operation “Desert Storm”, the USA, Great Britain, Cold War.

Полищук П.А. Политика обороны и безопасности консервативного правительства Дж. Мейджера в контексте развития «особенных отношений» с США (1990-1997 гг.)

В статье автор знакомит с эволюцией понятия «безопасность» в постбиполярном мире и анализирует изменения в системе международных отношений после распада СССР. Рассматриваются основные аспекты военного сотрудничества США и Великобритании с 1990 по 1997 гг., а также их влияние на особые отношения этих стран, а именно: сотрудничество в сфере ядерной обороны; вклад Британии в решение иракско-кувейтского кризиса; взаимодействие и разногласия США и Великобритании во времена кризиса в Югославии (1992-1995 гг.); влияние ирландского вопроса на «особые отношения».

Ключевые слова: оборонная политика, политика безопасности, «особые отношения», югославский кризис, ирландский вопрос, операция «Буря в пустыне», США, Великобритания, холодная война.

УДК 327(477+478.9:061.1ЄС)

І. А. Гладченко

УКРАЇНА ТА МОЛДОВА У СПІВРОБІТНИЦТВІ З ЄС (1992-2014)

У статті досліджуються ключові моменти євроінтеграції України та Молдови від проголошення незалежності до підписання ними Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом. Відзначено важливість допомоги ЄС у здійсненні трансформаційних процесів в Україні та

.....
Молдові, захисті їхньої територіальної цілісності. Охарактеризовано основні ініціативи ЄС щодо зміцнення стосунків України та Молдови на регіональному рівні.

Ключові слова: *Європейський Союз, Україна, Молдова, інтеграція, асоціація, безвізовий режим, Східне партнерство, Чорноморська синергія, EUBAM, сепаратизм.*

З переходом Європейського Союзу (після підписання 7 лютого 1992 р. у Маастрихті відповідної угоди) у нову якість на континенті прискорилося третя хвиля демократизації, завершилася глибока криза легітимності авторитарних і тоталітарних систем, у ЦС Європі розпалася соціалістична система, поглибилися трансформаційні перетворення у посткомуністичних країнах, посилилися процеси об'єднання Європейського континенту. З початком XXI ст. ЄС продовжує нарощувати свою роль у формуванні якісно вищого суспільно-політичного, соціально-економічного устрою, правового порядку та торговельних відносин, зміцненні демократичних принципів в об'єднаній Європі, захисті суверенітету та територіальної цілісності нових суверенних держав, запобіганні черговому глобальному протистоянню за переділ сфер впливу у східних регіонах континенту.

У наш час ЄС презентується як спільнота суверенних держав, в якій національні інтереси кожної країни гнучко поєднуються з інтересами спільноти. Домінує принцип узгодженості, а не підпорядкованості інтересів. Це структура якісно нового порядку, яку не можна віднести до знаних досі категорій. Тому його політична система є унікальною [1, с.50]. Інституціональна структура Євросоюзу має на меті урахування та узгодження в процесі розробки і прийнятті рішень інтересів не лише країн-членів ЄС, але й регіонів та відповідних соціальних груп. Для України та Молдови, насамперед, є важливим те, що на відміну від альтернативних інтеграційних об'єднань (зокрема, Євразійського або Митного союзу), інституціональна структура ЄС має значною мірою наднаціональний, а частково міждержавний характер [2, с.6].

Будучи до нещодавнього часу одним із напрямів зовнішньої політики України та Республіки Молдова, нинішній курс інтеграції обох країн з ЄС перетворюється на внутрішню політику обох держав. Як перед Молдовою, так і Україною особливо актуальною постає необхідність проведення цілого ряду реформ, що торкаються практично усіх важливих сфер суспільного життя.

Теми співробітництва ЄС з Молдовою та Україною торкалась низка як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Серед них варто виділити колективну монографію українських науковців під керівництвом А. Кудряченка про роль та місце України у об'єднаній Європі з визначенням подальших перспектив співпраці [2]. Стаття російських авторів В. Кириллова та І. Путінцева, опираючись на статистику, неупереджено аналізують проблеми, що можуть стати на заваді євроінтеграції Молдови [3]. Політолог О. Шишкіна розширює думку своїх співвітчизників, порівнюючи у своїй статті переваги ЄС та Росії як головних претендентів на зовнішньополітичну інтеграцію для Молдови та України [4]. Проте автори у своїх працях досліджують здебільшого двосторонні відносини ЄС-Україна чи ЄС-Молдова або порівнюють європейську та євразійську інтеграційні моделі, оминаючи увагою становлення та перспективи розвитку тристоронніх відносин Україна-Молдова-ЄС.

Стаття не претендує на вичерпне висвітлення актуальних питань з даної теми, і має конкретну мету: визначити основні віхи співробітництва ЄС з Молдовою та Україною, охарактеризувати спільні програми та допомогу Європейського Союзу у реформуванні державних і громадських інститутів у Республіці Молдова та Україні з 1992 р. до наших днів.

Співробітництво з Євросоюзом має низку преференцій для країн, що не входять до цієї спільноти, проте задля забезпечення цього співробітництва потенційній країні-партнеру необхідно виконати доволі жорсткі вимоги. Серед таких: введення високих міжнародних стандартів виробництва та контролю за якістю виробленої продукції; демократизація суспільства; розвиток та реформування державних інститутів тощо. ЄС приваблює країни пострадянського простору, серед них і Україну та Молдову, насамперед, високим рівнем суспільно-політичного, соціально-економічного розвитку, забезпечення демократії і формування громадянського суспільства. Зі свого боку, Євросоюз теж зацікавлений у поглибленні співпраці з колишніми постсоціалістичними країнами, адже вони сприяють поширенню цивілізаційних цінностей на сході континенту, отримують можливості для прискореного розвитку, формуванню єдиного європейського ринку збуту та збільшення припливу інвестицій у нові країни, а також підвищенню рівня безпеки на сході Європи.

Великою перешкодою для Молдови та України на шляху запровадження зони вільної торгівлі з ЄС стало суттєве відставання економіки обох держав від європейських стандартів. Причинами цього відставання можна назвати несприятливі історичні та геополітичні передумови, нераціональна виробнича структура економіки, неефективний розподіл ресурсів, висока корупція, недостатній розвиток малого та середнього бізнесу, низький рівень виконання чинного законодавства у всіх галузях права.

Формування відносин України та Молдови з ЄС відбувалося досить синхронно, проте все ж існували певні відмінності.

Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані в грудні 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів як головуєчої в ЄЕС держави у своєму листі від імені Євросоюзу офіційно визнав незалежність України [5].

Уперше наміри України розбудовувати відносини з ЄС на принципах інтеграції було проголошено у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України». У документі зазначалось, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна підпише Угоду про партнерство і співробітництво, реалізація якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом – до повного її членства у цій організації» [6].

Молдова, як і Україна, з початку проголошення своєї незалежності також вдалася до налагодження з ЄС, проте виявляла більшу активність: 1 листопада 1993 р., а потім 28 січня 1994 р. перший Президент Молдови М. Снегур надіслав листи до президентів Європейської Ради та Європейської Комісії щодо співпраці між Молдовою та ЄС [7].

Бажаючи встановити більш тісний діалог з Європейськими інститутами, Україна у 1994 р. підписала Угоду про партнерство та співробітництво України та ЄС терміном на 10 років (набула чинності 1 березня 1998 р.) [8]. Це була перша Угода Євросоюзу, підписана з країнами-колишніми радянськими республіками. Молдова не відставала від України і теж підписала Угоду про партнерство та співробітництво з ЄС 28 листопада 1994 р. (вступила в силу 1 липня 1998 р.).

13 липня 1995 р. Республіка Молдова стала першою державою – членом СНД, яка вступила до Ради Європи. Через декілька місяців її «наздогнала» Україна, ставши членом Ради Європи 9 листопада 1995 р.

Вперше про стратегічний пріоритет ЄС у зовнішній політиці Молдови було виголошено у 1998 р. Уже у 2001 р. Молдова вступила до СОТ, а також долучилась до учасників Пакту співробітництва для Південно-Східної Європи. Україна стала членом СОТ значно пізніше, у 2008 р.

Внаслідок найбільшої хвилі розширення у 2004 р. ЄС впритул наблизився до країн пострадянського простору, зокрема до України. З метою розвитку добросусідських відносин, Україна та Євросоюз на початку 2005 р. підписали План дій «Україна-ЄС», практично синхронно з Молдовою, яка підписала відповідний План дій Європейської політики сусідства у лютому 2005 р. [9] Обидва документи було укладено терміном на три роки. 24 березня 2005 р. Парламент РМ прийняв також Декларацію про політичне партнерство задля реалізації завдань з європейської інтеграції, яка мала на меті загальне узгодження парламентських фракцій для просування стратегічного курсу європейської інтеграції [10].

Наступним етапом у розвитку відносин ЄС з Україною і Молдовою стало підписання Порядку Денного Асоціації (ПДА). Переговорний процес між ЄС та Україною розпочався у 2007 р., відповідно до Плану дій Україна-ЄС., що чинність у 2009 р. після свого виконання. 23 листопада 2009 року Україною було ухвалено ПДА Україна-ЄС. Цей документ визначив ключові пріоритети реформ в Україні, які необхідні були для подальшого підписання Асоціації з ЄС. Після кількох років активних переговорів 30 березня 2012 р. відбулось парафування тексту Угоди про асоціацію, а 19 липня цього ж року – парафування Угоди про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі (ПВЗВТ) [1, с. 23].

Переговори щодо Угоди про асоціацію ЄС-Молдова було розпочато 12 січня 2010 р. у Кишиневі, раунди переговорів мали місце у кілька наступних років. На саміті ЄС 27 червня 2014 р. Молдова підписала дві частини Угоди про асоціацію між Молдовою та ЄС, включаючи

Угоду про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі. А 2 липня того ж року Молдова ратифікувала Угоду про асоціацію.

На саміті ЄС Східного партнерства у Вільнюсі 28 листопада 2013 р. було заплановано підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною, Молдовою, Грузією. Молдова тоді ж парафувала Угоду, яку було остаточно підписано 27 червня 2014 р. Проте тогочасний Президент України В. Янукович відмовився підписати Угоду, що викликало шквал обурення в Україні, численні масові виступи по великих містах, які переросли у збройне протистояння і, зрештою, завершилися Революцією Гідності. Кризою в Україні скористалася Росія, анексувавши Крим та створивши за придністровським сценарієм маріонеткові невизнані «ДНР» та «ЛНР» на сході країни. Враховуючи бажання значної більшості українського населення та з метою запобігання соціальної та економічної катастрофи в Україні, ЄС погодився на прискорене підписання Угоди про асоціацію з новою владою України.

Політичну частину Угоди з Україною було підписано 21 березня 2014 р., а економічну – 27 червня 2014 р., після дострокових президентських виборів. 16 вересня 2014 р. Європарламент та Верховна Рада України синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС [11, с. 9].

Наразі і Молдова, і Україна очікують на завершення ратифікації Угод усіма країнами-членами ЄС.

Одним із важливих наслідків підписання асоціації з ЄС є скасування візових вимог для країн-підписантів. Угоди про спрощення візового режиму та реадмісію між Молдовою та ЄС набули чинності у січні 2008 р. А з 28 квітня 2014 р. жителі Молдови отримали змогу перетинати кордон з ЄС у безвізовому режимі [7]. Щодо України, то аналогічну Угоду про спрощення візового режиму з ЄС було ратифіковано у січні 2008 р. [12]. Тоді ж було ратифіковано угоду про реадмісію між ЄС та Україною. Проте безвізового режиму з ЄС Україна очікує і на сьогодні. Згідно з прогнозами, скасування візових вимог для України відбудеться не пізніше кінця 2016 р. [13]

Співпраця Європейського Союзу з Молдовою та Україною не обмежується підписанням двосторонніх договорів. З ініціативи ЄС задля залучення до своєї орбіти нових незалежних країн пострадянського простору було реалізовано низку багатосторонніх програм. Здебільшого ці програми покликані створити «зону безпеки» навколо Євросоюзу і забезпечувати стабільність країн, які не є членами ЄС, як економічну, так і політичну.

Зокрема, такою програмою є «Східне партнерство» – це зовнішньополітична ініціатива ЄС, що поширюється на усіх країн-учасників, а також на ряд східноєвропейських сусідів ЄС, у т.ч. Молдову та Україну. Дану ініціативу було започатковано 7 травня 2009 р. за пропозицією Польщі та Швеції після чергового розширення ЄС (у 2007 р. до ЄС приєдналися Болгарія та Румунія). Програма Східного партнерства має на меті поглиблення співпраці у різних напрямках між країнами Європейського Союзу з одного боку, та країнами Східної Європи і Південного Кавказ, з іншого [1, с. 22].

Крім того, Україна та Молдова з 2008 р. співпрацюють з ЄС у рамках Чорноморської синергії – ініціативи, що доповнює політику Східного партнерства та має на меті розвиток регіональної співпраці у рамках Чорноморського регіону [1, с. 22]. Окрім власне України та Молдови, до Чорноморської синергії входять також Азербайджан, Вірменія та Грузія. Ініціатива також спрямована на Болгарію, Грецію, Росію, Румунію та Туреччину, забезпечуючи, таким чином, зв'язок країн-членів ЄС з усіма країнами Чорноморського регіону. У фокусі Синергії – екологія, транспорт та енергетика.

Не оминули країни Євросоюзу своєї уваги і проблему Придністров'я: ЄС виступає одним із спостерігачів у вирішенні придністровського конфлікту (формат «5+2»: Молдова та Придністров'я – сторони; Україна, Росія, ОБСЄ – посередники; США і ЄС, – спостерігачі). Варто зазначити, що Румунія як країна-член ЄС та НАТО до останнього часу не долучалась до проблеми вирішення придністровського конфлікту. Враховуючи те, що Румунія неодноразово заявляла про намір утворення держави «двох Румуній» внаслідок приєднання Молдови і саме така загроза послужила формальним приводом до відділення Придністров'я, уряд Румунії зацікавився питанням вирішення конфлікту фактично лише після ідентичної кризи в Україні. Зробивши заяву, що російські війська, розташовані у Придністров'ї, становлять потенційну загрозу Румунії, президент Румунії разом з президентом України у ході двосторонньої зустрічі

зробили оголошення про координацію дій для вирішення придністровського конфлікту 17 березня 1015 р. [14].

На усю територію Молдови, включно з Придністров'ям, розповсюджувались програми ЄС, розраховані на 2007-2013 рр.: програми прикордонного співробітництва Румунії, України та Молдови (загальний бюджет склав 126,7 млн. євро), а також програми прикордонного співробітництва для країн Чорноморського басейну та Південно-Східної Європи [3, с.30].

У кінці 2005 р. почала свою роботу місія EUBAM – Місія Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні. Місія має на меті сприяння молдовському та українському урядам наблизити їх прикордонні та митні процедури до стандартів ЄС, а також пропонує підтримку обом країнам у боротьбі з міжнародною злочинністю, загроза якої існує при невирішеності придністровського конфлікту [15, с.22].

Правовою основою EUBAM є Меморандум про Взаєморозуміння, підписаний наприкінці 2005 р. Європейською Комісією та Урядами Республіки Молдова та України, а керівним органом Місії є Консультативна Рада, яка збирається двічі на рік. Мандат Місії продовжувався вже чотири рази (у 2007, 2009, 2011 та 2015 р.р.), при цьому діючий нині мандат завершується 30 листопада 2017 р. [16].

Серед завдань місії EUBAM – співпраця ЄС з Молдовою та Україною над приведенням стандартів і процедур охорони кордону, митної справи і торгівлі у відповідність до тих, які діють у країнах-членах ЄС; покращення співробітництва по обидва боки кордону між прикордонними і митними відомствами; допомога Молдові та Україні у реалізації зобов'язання, визначеними Угодами про Глибоку і всеосяжну зону вільної торгівлі (ГВЗВТ) та підписаними обома країнами разом з Угодами про Асоціацію з ЄС; допомога у мирному врегулюванні придністровського конфлікту за допомогою заходів щодо зміцнення довіри та моніторингової присутності на придністровській ділянці молдавсько-українського кордону [16].

З вищезазначеного зробимо висновок, що поглиблення співробітництва з ЄС наразі є пріоритетом зовнішньої і внутрішньої політики Молдови та України. В останні роки ця тенденція все більше проявляє себе. Але паралельно цьому в обох країнах посилюється протидія у різних формах, зокрема, це сепаратизм та «заморожені конфлікти», що гальмують рух обох країн на шляху до інтеграції в ЄС і активно підтримуються Кремлем. Тому, окрім власне двосторонніх договорів з Україною та Молдовою, надзвичайно важливими є багатосторонні програми ЄС задля посилення стабільності, добробуту та безпеки між країнами-членами ЄС та «сусідами» у східноєвропейському регіоні. Після підписання Молдовою та Україною Угод про Асоціацію, ЄС продовжує надавати Україні та Молдові допомогу в імplementації ключових реформ у судочинстві, освіті, економічному розвитку та енергетичному секторі, надає фінансову підтримку. Так само у Молдові та Україні необхідно для стабілізації внутрішньої політики, окрім реформ, вирішити також питання відновлення територіальної цілісності та повного державного суверенітету шляхом розв'язання «заморожених конфліктів», у т.ч. за участі ЄС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. ЄС у кишені. Довідник із європейської інтеграції України. – К.: Фонд Конрада Аденауера. – 72 с.
2. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього./А.І.Кудряченко [та ін.]; Ін-т європейських досліджень НАН України – К.: 2009 – 888 с.
3. Кириллов В.Б., Путинцев И.С. Отношения Молдавии и ЕС в 1998-2012 гг. / В.Б. Кириллов, И.С. Путинцев // Вестник МГИМО-Университета. – М. -2012. – № 6. – С. 26-33
4. Шишкина О.В. Конкуренция России и ЕС как ключевых внешнеполитических партнеров Белоруссии, Молдавии, Украины / О.В. Шишкина // Конкуренция и конфликтность в мировой экономике и политике (Мировое развитие. Выпуск 10) / Отв. ред. Ю.Д. Квашнин, Н.В. Тоганова, С.В. Уткин. – М.: ИМЭМО РАН, 2013. – С. 127-133
5. Представництво України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії [Електронний ресурс] // Представництво України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії. – Режим доступу: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-relations>
6. Постанова Верховної Ради «Про Основні напрями зовнішньої політики України» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3360-12/conv>

7. EU Relations with Moldova [Електронний ресурс] // European External Action Service. – Нт;б Іжнеге: <http://eeas.europa.eu/moldova/>
8. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_012/page
9. Отношения между ЕС и Молдовой: основные факты [Электронный ресурс] // Представительство Европейского Союза в Молдове. – Режим доступа: http://eeas.europa.eu/delegations/moldova/eu_moldova/political_relations/index_ru.htm
10. Европейская интеграция [Электронный ресурс] // Республика Молдова официальный сайт. – Режим доступа: <http://www.moldova.md/ru/europa/>
11. Угода про асоціацію Україна-ЄС: перспективи та механізми імплементації. Аналітична доповідь / О. Сушко [та ін.] // Серія «Політична освіта». – К.: Фонд Конрада Аденауера. – 2014. – 52 с.
12. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз [Електронний ресурс] // Верховна Рада України офіційний веб-портал – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_850
13. Європарламент офіційно підтримав безвізовий режим з Україною [Електронний ресурс] // 24 канал. – Режим доступу: 21.01.2016 http://24tv.ua/evroparlament_ofitsiyno_pidtrimav_bezvizoviy_rezhim_z_ukrayinoyu_n650484
14. Україна та Румунія активізують співпрацю – зустріч президентів [Електронний ресурс] // Президент України офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-rumuniya-aktivizuyut-spiivpracyu-zustrich-prezide-34953>
15. Siscan Z. Analysis of the EU – Republic of Moldova Relations in the Context of the EU 2014-2020 Financial Perspective / Z. Siscan. – Chisinau. – 2012. – 123 p.
16. European Union External Action [Електронний ресурс] // EUBAM Mission. – Режим доступу: <http://eubam.org/ua/who-we-are/>

Gladchenko I.A. Ukraine and Moldova in cooperation with the EU (1992-2014)

The article examines key aspects of European integration of Ukraine and Moldova from proclamation of independence to signing of the Association Agreement with the EU. It highlights the importance of EU assistance in the implementation of transformation processes aimed at protecting territorial integrity of Ukraine and Moldova. The article characterizes major EU initiatives in strengthening relations between Ukraine and Moldova on a regional level.

Keywords: European Union, Ukraine, Moldova, integration, association, visa-free regime, the Eastern Partnership, Black Sea Synergy, EUBAM, separatism.

Гладченко И. А. Украина и Молдова в сотрудничестве с ЕС (1992-2014.)

В статье исследуются ключевые моменты евроинтеграции Украины и Молдовы от провозглашения независимости до подписания ими соглашения об ассоциации с Европейским Союзом. Отмечена важность помощи ЕС в осуществлении трансформационных процессов в Украине и Молдове, защите их территориальной целостности. Охарактеризованы основные инициативы ЕС по укреплению отношений Украины и Молдовы на региональном уровне.

Ключевые слова: Европейский Союз, Украина, Молдова, интеграция, ассоциация, безвизовый режим, Восточное партнерство, Черноморская синергия, EUBAM, сепаратизм.

УДК 94(420)

Є. І. Жмур

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У НАВЧАННІ ПЕРСОНАЛУ В ПОЛЬЩІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті досліджується впровадження інформаційних технологій в організаціях, установах та на підприємствах Польщі на початку ХХІ століття. Електронне навчання не замінило традиційні форми підготовки персоналу, проте органічно інтегрувалося у систему управління людськими ресурсами і використовувалося у комбінації з класичною системою для рекрутації та відбору кадрів, визначення необхідних компетенцій, формування індивідуальних та групових навчальних програм, оцінки роботи працівників та їх мотивації. Інноваційні форми передачі знань стимулювали інтерес з боку співробітників до самоосвіти як форми підвищення кваліфікації персоналу.

7. EU Relations with Moldova [Електронний ресурс] // European External Action Service. – Нт;б Іжнеге: <http://eeas.europa.eu/moldova/>
8. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_012/page
9. Отношения между ЕС и Молдовой: основные факты [Электронный ресурс] // Представительство Европейского Союза в Молдове. – Режим доступа: http://eeas.europa.eu/delegations/moldova/eu_moldova/political_relations/index_ru.htm
10. Европейская интеграция [Электронный ресурс] // Республика Молдова официальный сайт. – Режим доступа: <http://www.moldova.md/ru/europa/>
11. Угода про асоціацію Україна-ЄС: перспективи та механізми імплементації. Аналітична доповідь / О. Сушко [та ін.] // Серія «Політична освіта». – К.: Фонд Конрада Аденауера. – 2014. – 52 с.
12. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз [Електронний ресурс] // Верховна Рада України офіційний веб-портал – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_850
13. Європарламент офіційно підтримав безвізовий режим з Україною [Електронний ресурс] // 24 канал. – Режим доступу: 21.01.2016 http://24tv.ua/evroparlament_ofitsiyno_pidtrimav_bezvizoviy_rezhim_z_ukrayinoyu_n650484
14. Україна та Румунія активізують співпрацю – зустріч президентів [Електронний ресурс] // Президент України офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-rumuniya-aktivizuyut-spiivpracyu-zustrich-prezide-34953>
15. Siscan Z. Analysis of the EU – Republic of Moldova Relations in the Context of the EU 2014-2020 Financial Perspective / Z. Siscan. – Chisinau. – 2012. – 123 p.
16. European Union External Action [Електронний ресурс] // EUBAM Mission. – Режим доступу: <http://eubam.org/ua/who-we-are/>

Gladchenko I.A. Ukraine and Moldova in cooperation with the EU (1992-2014)

The article examines key aspects of European integration of Ukraine and Moldova from proclamation of independence to signing of the Association Agreement with the EU. It highlights the importance of EU assistance in the implementation of transformation processes aimed at protecting territorial integrity of Ukraine and Moldova. The article characterizes major EU initiatives in strengthening relations between Ukraine and Moldova on a regional level.

Keywords: European Union, Ukraine, Moldova, integration, association, visa-free regime, the Eastern Partnership, Black Sea Synergy, EUBAM, separatism.

Гладченко И. А. Украина и Молдова в сотрудничестве с ЕС (1992-2014.)

В статье исследуются ключевые моменты евроинтеграции Украины и Молдовы от провозглашения независимости до подписания ими соглашения об ассоциации с Европейским Союзом. Отмечена важность помощи ЕС в осуществлении трансформационных процессов в Украине и Молдове, защите их территориальной целостности. Охарактеризованы основные инициативы ЕС по укреплению отношений Украины и Молдовы на региональном уровне.

Ключевые слова: Европейский Союз, Украина, Молдова, интеграция, ассоциация, безвизовый режим, Восточное партнерство, Черноморская синергия, EUBAM, сепаратизм.

УДК 94(420)

Є. І. Жмур

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У НАВЧАННІ ПЕРСОНАЛУ В ПОЛЬЩІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті досліджується впровадження інформаційних технологій в організаціях, установах та на підприємствах Польщі на початку ХХІ століття. Електронне навчання не замінило традиційні форми підготовки персоналу, проте органічно інтегрувалося у систему управління людськими ресурсами і використовувалося у комбінації з класичною системою для рекрутації та відбору кадрів, визначення необхідних компетенцій, формування індивідуальних та групових навчальних програм, оцінки роботи працівників та їх мотивації. Інноваційні форми передачі знань стимулювали інтерес з боку співробітників до самоосвіти як форми підвищення кваліфікації персоналу.

.....
Ключові слова: Польща, електронне навчання, програмне забезпечення, програмні додатки, інформаційно-комунікативні технології, персонал, компетенційна модель.

Електронне навчання (e-learning) – це сучасна форма дистанційної підготовки персоналу, яка з'явилася у практиці діяльності організацій і підприємств внаслідок технологічних змін, що дали можливість швидко обмінюватися інформацією в електронному вигляді. Польща пройшла успішний шлях трансформації постсоціалістичного господарства і вивчення її досвіду залишається актуальним для України.

Дослідженням впровадження електронного навчання та його елементів у практику польських установ, організацій та підприємств займалися Й. Зайонц [1], Й. Беднарек, Е. Любіна [2], Й. Возняк [3] та інші. Автори стверджували, що по завершенні першої декади ХХІ ст. електронне навчання у Польщі чітко асоціювалося із курсами, семінарами та іншими формами занять, що мають освітній характер і реалізуються дистанційно, використовуючи комп'ютери підключені до всевітньої мережі Інтернет. Не дивлячись на захоплення електронним навчанням, його рідко застосовували у, так званому, чистому вигляді. Як правило, реалізовували різні комбіновані форми синхронного чи асинхронного навчання, коли надання та отримання інформації відбувалося в різний час і поєднувалося із традиційними методами навчання, як наприклад, класно-урочна система, що вимагали безпосереднього контакту тих, хто навчається із людиною, яка проводить навчання (умовно, учнями і вчителем).

Мета статті полягає у з'ясуванні сфер застосування та меж впровадження електронного навчання у розвитку персоналу в Польщі на початку ХХІ століття.

Динамічний розвиток комунікативних платформ та нових мобільних технологій призвів до швидкого розповсюдження інноваційних методів у навчанні як окремих співробітників так і групових заняттях. Із появою дистанційного навчання на новий рівень вийшла самоосвіта. Завдяки інформаційно-комунікативним технологіям (ІКТ) учень став співавтором освітнього процесу в дистанційному навчанні. Значний крок вперед зробила індивідуалізація навчання, що дозволило пристосовувати віртуальне оточення до можливостей і очікувань кожного окремого замовника та реципієнта освітніх послуг.

Автори доповіді «Тренди HR 2014 Як залучити і втримати працівників на початку ХХІ століття» [4, с. 41.] стверджують, що традиційний спосіб підготовки персоналу (в навчальних класах з чітко визначеним часом і місцем проведення занять) інтенсивно замінювався віртуальною освітою. Нові покоління працівників (покоління міленіуму, генерація X) очікують повної доступності навчальних програм без часових і територіальних обмежень, а також всіх баз знань, до яких можна сягнути власноручно.

У першій декаді ХХІ століття цей спосіб пошуку знань досить динамічно розвивався, що істотно розширило можливості застосування дистанційної форми навчання. Розповсюдженою практикою стали «віртуальні зустрічі груп працівників», телеконференції, навчання за участі працівників корпорацій, що знаходяться не лише в різних приміщеннях, але навіть у різних країнах. Для цього використовувалися різні комунікативні платформи (від, наприклад, найпопулярніших і простих типу «Skype» до спеціально розроблених програмних додатків, що застосовувалися у великих корпораціях). Спільним для всіх цих систем була можливість безпосереднього спілкування учасників у режимі реального часу «online».

З огляду на цільову групу користувачів даної форми навчання, окремо виділилась корпоративна форма електронного навчання із чіткими відмінностями від шкільної та академічної. На відміну від двох останніх, корпоративна форма має чітко окреслені практичні цілі підвищення конкурентоспроможності організації, установи чи підприємства. Широкі технічні можливості, способи використання, а особливо необмежена місцем і часом доступність, сприяла пошуку знань і набуттю вмінь у формі неконтрольованого процесу самоосвіти працівників. Й. Возняк вважає, що в практиці корпоративного електронного навчання працівники надають більшу перевагу курсам самоосвіти, ніж курсам, що передбачають взаємодію і діалог. З-поміж причин автор вказує «на політичні ризики, яким може піддатися працівник за обнародування своїх поглядів у межах бюрократичної організації, небажання передачі власних знань у власність корпорації та низький пріоритет деперсоналізованого навчання під тиском постійних завдань, що потрібно виконувати» [3, с. 195.].

Рівень розвитку технологій, а також зміна загального клімату в організаціях щодо сприйняття нових форм навчання залежали від багатьох чинників. Перш за все, вирішальне значення мали технічні умови – характер і технологічне забезпечення підприємства, його структура, рівень географічного розпорощення працівників та розмір підприємства (в т. ч. кількість співробітників). Серед інших важливих чинників можемо назвати: корпоративну політику та стратегії розвитку персоналу, знання та ставлення керівництва і фахівців HR щодо потреб підготовки працівників і змін в організації, а також наявність у свідомості ключових людей в фірмі, розуміння і бажання застосовувати потенціал новітніх інформаційно-комунікативних технологій формуванні, конкурентних переваг підприємства.

Перші платформи електронного навчання ефективно були застосовані на підприємствах для координації і управління внутрішніми освітніми процесами. В найпростішому варіанті така модель охоплює, головним чином, процеси пов'язані з розробкою, розміщеннями, наданням унікальних, з погляду організації, знань та оцінкою успіхів працівників у навчанні. В більш розвиненому варіанті платформа поєднує одразу декілька функцій HR в організації, які пов'язуються з процесом підготовки персоналу. Це стосується електронних курсів, бази контрольних завдань для перевірки знань та умінь співробітників, системи обміну інформацією між працівниками, управління розвитком компетенцій та системи звітності. Платформа, як правило, містила базу даних успіхів і розвитку персоналу, щоб використовувати це для мотивації співробітників, і була під'єднана до системи рекрутації та відбору кандидатів [5]. Так, система містила набір компетенцій для кожної посади і кожного типу виконуваних робіт на підприємстві та давала змогу відібрати кандидата, розвивати співробітника та організацію в цілому, оцінювати і мотивувати працівників, підвищуючи конкурентоспроможність організації на ринку.

Компетенційна модель управління людськими ресурсами міцно увійшла в практику підприємств Сполучених Штатів та країн Західної Європи ще наприкінці 90-х років минулого століття і застосовувалась у понад 75% організацій. У Польщі цей підхід почав набувати популярності лише на початку XXI століття. Автори дослідження «Тренди HRM в Польщі» стверджують, що в 2011 році управління компетенціями втілили 42% організацій [6, с. 32.]. Зрозуміло, що перш за все, це здійснювали великі підприємства та транснаціональні корпорації. Застосування компетенційної моделі дало можливість сформувати електронну базу даних переліку компетенцій, якими має володіти співробітник, що виконує певний вид робіт чи займає певну посаду, та систему тестування. І відсутність однієї чи декількох компетенцій дозволяє створити індивідуальну навчальну програму для працівника, що націлена на формування у нього відсутніх компетенцій.

На підставі досліджень, проведених у польських фірмах, Й. Возняк виокремив три способи використання технологій електронного навчання для формування і розвитку компетенцій працівників.

Так зване гібридне навчання являє собою поєднання електронного і традиційного навчання. Воно починається з ознайомлення працівників із матеріалами, що знаходяться на електронній платформі. Мета даного етапу самоосвіти – вирівнювання знань у всіх учасників навчання, що дасть можливість їм виконувати практичні завдання. Після проходження першої сходування працівників відправляють на курси, які відбуваються у традиційній формі та доповнені цілою гамою позакласної діяльності.

У другому випадку електронне навчання було джерелом базових знань, перш за все, щодо процедур пов'язаних із функціонуванням корпорації/організації. Навчання (самоосвіта) здійснювалося протягом 1-3 місяців від моменту прийняття на роботу. (За цей час формувалася група на традиційне навчання.) Отримана інформація мало стосувалася специфіки праці на окремому робочому місці необхідних компетенцій для успішного виконання своїх функцій. При такому підході респонденти відзначали, що традиційне навчання більше відповідало їх потребам для виконання функціональних обов'язків на своєму робочому місці.

В останній групі підприємств електронне навчання використовувалося в якості обов'язкової програми із безпеки і гігієни праці, а також загальних тем, наприклад, корпоративної культури. Решта навчань організовувалися у традиційній формі [3, с. 197].

Як бачимо, електронне навчання у переважній більшості випадків не стало основним способом підвищення професійного рівня персоналу і формування чи розвитку ключових компетенцій (окрім компетенцій пов'язаних із засвоєнням та використанням нових

електронних технологій). Електронне навчання виконувало допоміжну роль у поєднанні із традиційними формами. Найчастіше вдаються до дистанційних електронних форм, коли потрібно провести обов'язкові навчання, інструктажі тощо, які раніше також змушені були проводити у класичний спосіб.

Найбільший потенціал електронне навчання має в сфері поєднання всієї інформації та напрацьованих знань. Зокрема, у таких напрямках роботи як:

- Планування та координація курсів підвищення кваліфікації для груп та окремих працівників. Передача поточної інформації щодо навчальних програм, термінів, планів, семінарів, курсів тощо.

- Збереження та систематизація «корпоративної інформації», зокрема, тієї, що стосується стратегії та функціонування організації, у електронній формі – тексти, бази даних, графічні зображення, аудіозаписи, відеофайли, програмне забезпечення тощо).

- Надання інформації та вибіркового доступу до неї окремих груп (менеджерів, дистриб'юторів, виробників, клієнтів) відповідно до прийнятих корпоративних засад.

- Поточна та підсумкова оцінка роботи працівників на основі різного виду контрольних завдань, спрямованих на оцінку знань, умінь та установок.

- Створення різного роду звітів щодо успіхів і досягнень окремих працівників для складання подальших навчальних програм та мотивації персоналу.

Окрім програмного забезпечення спрямованого на задоволення потреб у електронному навчанні, на ринку з'явилися нові продукти, що значно розширюють можливості розвитку персоналу за рахунок комплексних систем управління людськими ресурсами. Станом на 2013 рік 98% відділів по роботі із персоналом у Польщі (95% у світі) використовували електронні системи роботи з кадрами, 96% (79% у світі) користувалися програмним забезпеченням в управлінні персоналом, і понад 70% (близько 60% у світі) впровадили програмні додатки для рекрутації працівників та оцінювання результатів праці [7. с. 127]. Подальші дослідження варто здійснювати аналізуючи впровадження програмних додатків у широкому полі управління людськими ресурсами як окремих фірм, корпорацій, так і територій та адміністративно-територіальних одиниць.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Zając J. Technologie informacyjne i komunikacyjne a zarządzanie personelem / J. Zając. – Warszawa: MGG Conferences Sp. z o.o., 2012. – 86 s.
2. Bednarek J., Lubina E. Kształcenie na odległość, Podstawy metodyki / J. Bednarek, E. Lubina. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2008. – 244 s.
3. Woźniak J. Rola e-learningu w e-HRM / J. Woźniak // Postępy e-edukacji. – Warszawa: Wydawnictwo PJWSTK, 2013, S. 189-200.
4. Trendy HR 2014, Jak przyciągnąć i utrzymać pracowników w XXI wieku. – B.m.: Deloitte Polska. – 172 s.
5. Plebańska M., Kopiał P. Platforma e-learningowa jako narzędzie zarządzania wiedzą / M. Plebańska, P. Kopiał // E-mentor. – 2013. – № 2 (49). – S. 41-47.
6. Sienkiewicz Ł., Jawor-Joniewicz A., Sajkiewicz B., Trawińska-Konador K., Podwójcic K. Zarządzanie zasobami ludzkimi w oparciu o kompetencje / Ł. Sienkiewicz, A. Jawor-Joniewicz, B. Sajkiewicz, K. Trawińska-Konador, K. Podwójcic. – Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych, 2013. – 272 s.
7. Różański A. Rozwój zasobów ludzkich w organizacji / A. Różański. – Lublin: Politechnika Lubelska, 2014. – 211 s.

Zhmur Y.I. Information technologies in staff teaching in Poland in the early XXI century

The article studies the introduction of information technologies in organizations, institutions and at enterprises of Poland at the beginning of the 21st century. E-studying has not substituted the traditional forms of staff preparation, but was rather naturally integrated into the system of HR management and was used together with the classical system for staff recruiting and selecting, for determining the necessary competences, for forming personal and group teaching programs, for evaluating the work of the staff as well as for motivating the staff. Innovative forms of sharing knowledge stimulated the interest among the workers in self-studies as a form of improving their qualification level.

Key words: Poland, e-studying, software, software applications, informational communicative technologies, staff, competence model.

Жмур Е.И. Информационные технологии в обучении персонала в Польше в начале XXI века

В статье исследуется внедрение информационных технологий в организациях и на предприятиях Польши в начале XXI века. Электронное обучение не заменило традиционные формы подготовки персонала, но органично интегрировалось в систему управления человеческими ресурсами и использовалось в комбинации с классической системой для рекрутации и отбора кадров, определения необходимых компетенций, формирования индивидуальных и групповых учебных программ, оценки работы сотрудников и их мотивации. Инновационные формы передачи знаний стимулировали интерес со стороны работников к самообразованию, как к форме повышения квалификации персонала.

Ключевые слова: Польша, электронное обучение, программное обеспечение, программные приложения, информационно-коммуникационные технологии, персонал, компетенционная модель.

УДК 94(5-15):355.1(438) "20"

В. О. Захарчук

МИРОТВОРЧІ МІСІЇ І СТАБІЛІЗАЦІЙНІ ОПЕРАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩІ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ АЗІЇ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті досліджується участь польського військового контингенту у Південно-західній Азії на початку ХХІ століття. Визначено передумови, причини та форми участі військового контингенту Республіки Польщі у миротворчих місіях та стабілізаційних операціях. Участь у миротворчих і стабілізаційних операціях, сприяла підняттю рівня бойової підготовленості і модернізації польської армії, проте, дала досить дискусійні результати. Найбільші сумніви викликала інтервенція коаліційних сил в Іраку, яка, на думку чималої групи аналітиків, була позбавлена юридичної міжнародної легітимізації.

Ключові слова: Польща, миротворчі місії, стабілізаційні операції, військовий контингент, терористична загроза, безпека, ООН, НАТО, ЄС, Ірак, Афганістан, Сирія, Ліван.

Значення миротворчих і стабілізаційних місій полягає у піднятті рівня безпеки міжнародного середовища, істотними елементами якого залишається боротьба з міжнародним тероризмом, загальносвітова підтримка процесів демократичних трансформацій, а також стримування розпаду державних структур. Саме цими трансформаціями зумовлена актуальність вивчення миротворчих місій та стабілізаційних операцій, а досвід участі Польщі розглядається як приклад міжнародної співпраці у сфері гарантування безпеки та протистояння сучасним викликам і загрозам.

Дослідженням проблематики даної теми у Польщі займалися такі дослідники як: Якубчак Р. [1], Юренчук Л. [2], Кузняр Р. [3], Бабула Я. [4], Заяц Ю. [5], Бауліс Я. [6], Павловський К. [7]. Автори показують як офіційний погляд зору на участь польських військових у врегулюванні міжнародних конфліктів, так і піддають критиці низку рішень державної влади.

Метою статті є дослідити причини, що спонукали Польщу брати активну участь у врегулюванні міжнародних конфліктів, та показати неоднозначність отриманих результатів.

Польські солдати брали участь у миротворчих місіях ще з 1953 р., коли вперше були вислані до Кореї з метою нагляду за призупиненням конфлікту між корейськими республіками [4, с. 45]. До сьогоднішнього дня в миротворчих місіях і стабілізаційних операціях взяло участь понад 70 тис. польських солдатів у рамках місій під керівництвом ООН, ОБСЄ, НАТО і ЄС.

Питання участі польських збройних сил поза межами держави було врегульовано Конституцією Республіки Польщі, «Стратегією Національної безпеки» (2007 р.), «Стратегією оборони Республіки Польщі» (2009 р.), «Стратегією участі Збройних Сил Республіки Польщі в міжнародних операціях» (2009 р.). Особливо істотним у цьому напрямку на початку ХХІ століття було співробітництво з НАТО і ЄС. У зв'язку з членством в НАТО Польща взяла на себе зобов'язання брати участь у союзницькій системі захисту і в операціях на користь забезпечення та утримання міжнародного миру. Участь у Європейській політиці безпеки і

Жмур Е.И. Информационные технологии в обучении персонала в Польше в начале XXI века

В статье исследуется внедрение информационных технологий в организациях и на предприятиях Польши в начале XXI века. Электронное обучение не заменило традиционные формы подготовки персонала, но органично интегрировалось в систему управления человеческими ресурсами и использовалось в комбинации с классической системой для рекрутации и отбора кадров, определения необходимых компетенций, формирования индивидуальных и групповых учебных программ, оценки работы сотрудников и их мотивации. Инновационные формы передачи знаний стимулировали интерес со стороны работников к самообразованию, как к форме повышения квалификации персонала.

Ключевые слова: Польша, электронное обучение, программное обеспечение, программные приложения, информационно-коммуникационные технологии, персонал, компетенционная модель.

УДК 94(5-15):355.1(438) "20"

В. О. Захарчук

МИРОТВОРЧІ МІСІЇ І СТАБІЛІЗАЦІЙНІ ОПЕРАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩІ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ АЗІЇ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті досліджується участь польського військового контингенту у Південно-західній Азії на початку ХХІ століття. Визначено передумови, причини та форми участі військового контингенту Республіки Польщі у миротворчих місіях та стабілізаційних операціях. Участь у миротворчих і стабілізаційних операціях, сприяла підняттю рівня бойової підготовленості і модернізації польської армії, проте, дала досить дискусійні результати. Найбільші сумніви викликала інтервенція коаліційних сил в Іраку, яка, на думку чималої групи аналітиків, була позбавлена юридичної міжнародної легітимізації.

Ключові слова: Польща, миротворчі місії, стабілізаційні операції, військовий контингент, терористична загроза, безпека, ООН, НАТО, ЄС, Ірак, Афганістан, Сирія, Ліван.

Значення миротворчих і стабілізаційних місій полягає у піднятті рівня безпеки міжнародного середовища, істотними елементами якого залишається боротьба з міжнародним тероризмом, загальносвітова підтримка процесів демократичних трансформацій, а також стримування розпаду державних структур. Саме цими трансформаціями зумовлена актуальність вивчення миротворчих місій та стабілізаційних операцій, а досвід участі Польщі розглядається як приклад міжнародної співпраці у сфері гарантування безпеки та протистояння сучасним викликам і загрозам.

Дослідженням проблематики даної теми у Польщі займалися такі дослідники як: Якубчак Р. [1], Юренчук Л. [2], Кузняр Р. [3], Бабула Я. [4], Заяц Ю. [5], Бауліс Я. [6], Павловський К. [7]. Автори показують як офіційний погляд зору на участь польських військових у врегулюванні міжнародних конфліктів, так і піддають критиці низку рішень державної влади.

Метою статті є дослідити причини, що спонукали Польщу брати активну участь у врегулюванні міжнародних конфліктів, та показати неоднозначність отриманих результатів.

Польські солдати брали участь у миротворчих місіях ще з 1953 р., коли вперше були вислані до Кореї з метою нагляду за призупиненням конфлікту між корейськими республіками [4, с. 45]. До сьогоднішнього дня в миротворчих місіях і стабілізаційних операціях взяло участь понад 70 тис. польських солдатів у рамках місій під керівництвом ООН, ОБСЄ, НАТО і ЄС.

Питання участі польських збройних сил поза межами держави було врегульовано Конституцією Республіки Польщі, «Стратегією Національної безпеки» (2007 р.), «Стратегією оборони Республіки Польщі» (2009 р.), «Стратегією участі Збройних Сил Республіки Польщі в міжнародних операціях» (2009 р.). Особливо істотним у цьому напрямку на початку ХХІ століття було співробітництво з НАТО і ЄС. У зв'язку з членством в НАТО Польща взяла на себе зобов'язання брати участь у союзницькій системі захисту і в операціях на користь забезпечення та утримання міжнародного миру. Участь у Європейській політиці безпеки і

оборони (ЄПБО) покладає на Польщу відповідні зобов'язання щодо країн-членів ЄС.

Такі зобов'язання призвели до участі Польщі в інтервенції в Афганістані. Вторгнення багатонаціональних сил в Афганістані було безпосереднім наслідком терористичних замахів на Всесвітній торговий центр і Пентагон 11 вересня 2001 р., відповідальність за які покладено на Аль-Каїду і, контролюючих Афганістан, талібів [2, с. 234]. Після відмови талібів від ультиматуму, в якому американці вимагали видання керівників Аль-Каїди, закриття терористичних підготовчих таборів і відкриття доступу до них для міжнародної інспекції, американсько-британські військові сили, підтримувані нечисленними контингентами інших держав, 7 жовтня 2001 р. вторгнулися в Афганістан. А 22 листопада А. Квасневський підтримав участь польських військ у міжнародній військовій операції в Афганістані. Перший польський контингент, у складі 300 солдат, вступив у міжнародні сили ISAF (International Security Assistance Force – Міжнародні Сили Підтримки Безпеки) в Афганістані 16 березня 2002 року. Питання, які стосувалися антитерористичних кампаній, обговорювалися під час візитів до Сполучених Штатів Америки міністра закордонних справ Польщі Влодзімежа Цімошевіча в грудні 2001 року і прем'єр-міністра Лешека Міллера в січні 2002 року [8].

До завдань польських військових в Афганістані, перш за все, відносилися: розмінування території, охорона аеродрому в Кабулі, а також будівництво дорожньо-мостової інфраструктури для багатонаціональних сил. До початку 2007 р. роль Польщі в Афганістані обмежувалася виконанням інженерних завдань [8]. Водночас, від 2004 р., група польських офіцерів служила в командуванні ISAF [9]. У 2007 р. Польща опинилася серед небагатьох держав, які висловили згоду на використання своїх військовослужбовців у боротьбі проти нелегальних бойових груп. 3 жовтня 2008 р. військові сили Польщі в Афганістан взяли командування над афганською провінцією Газні [2, с. 234].

Чисельність польських військових в Афганістані змінювалася і до 2006 р., зменшилася до близько 100 військових у рамках операції «Непохитна Свобода» і декілька офіцерів в командуванні ISAF у Кабулі. Причиною такої незначної чисельності польських військових в Афганістані було значне їх ангажування в Іраку. Ця ситуація підлягала критиці з боку союзників по НАТО. 22 листопада 2006 р. президент Лех Качинський прийняв постанову, на підставі якої з 1 грудня 2006 р. до 13 жовтня 2007 р. чисельність польського військового контингенту в Афганістані збільшувалася до 1200 осіб. У рамках змін до цієї постанови чисельність польського військового контингенту збільшувалася і станом на 1 серпня 2010 р. в Афганістані становила 2515 осіб

У зв'язку з прагненням польського суспільства, 6 серпня 2010 р., напередодні виборчої кампанії, Броніслав Коморовський пообіцяв швидке вилучення польського військового контингенту з Афганістану. Проте, дана обіцянка загрожувала підірвати репутацію Польщі як відповідального союзника. Причинами такої обіцянки стали, перш за все, фінансовий чинник (щорічно вартість місії оцінювалася в 1 млрд. злотих), брак військової техніки (недостатня кількість вертольотів Мі-24, транспортних засобів типу MRAP (транспортні засоби стійкі до мінних засідок), кругових бронетранспортерів «Росомаха», тощо. Крім того, були серйозні проблеми в гарантуванні безпеки власним солдатам. До середини жовтня 2010 р. в Афганістані загинуло 22 польських військовослужбовців, більшість впродовж останніх 2009-2010 років [2, с. 235].

У кінці липня 2010 р. з'явилася інформація, що ситуація в Афганістані є значно гіршою, ніж її афішують громадськості в офіційних повідомленнях. Дане твердження спричинене документами, які потрапили до редакцій трьох західних газет, німецької «Der Spiegel», британської «Guardian» і американської «New York Times». Документи представляють невдачі, помилкові рішення і погано проведені операції коаліційних військ, а також неправомірні дії щодо цивільного населення. Американська влада однозначно заперечила дану інформацію, звинувативши редакції газет у сприянні дестабілізації ситуації в регіоні і посиленні загроз безпеці американців і їх союзників [10].

У березні 2003 р. президент Олександр Квасневський підписав представлену пропозицію уряду, висловивши тим згоду на участь в Іракській місії польського військового контингенту. Аргументувавши це тим, що «іноді, щоб врятувати мир, потрібно йти на війну» [2, с. 236]. Польська влада діяла на підставі наданої Сполученими Штатами Америки неправдивої інформації щодо володіння іракським режимом зброєю масового ураження і його зв'язку з міжнародною терористичною організацією Аль-Каїда [5, с. 200]. Проте, як виявилось,

головною причиною участі Польщі в інтервенції та пізнішій стабілізації Іраку була традиційна підтримка Сполучених Штатів і трактування їх як остаточного гаранта безпеки. Також додатковою причиною могло стати бажання підняти статус Польщі на міжнародній арені.

Несподіванкою було те, що польська влада зважилася на участь у інтервенції в Іраку без схвалення Радою Безпеки ООН. Влада Польщі підтримала аргументацію США про те, що додаткова резолюція, яка б санкціонувала використання сили по відношенню до Іраку, непотрібна, оскільки щодо Іраку не застосовується жодних резолюцій. Згідно з рішенням польської влади, резолюції попередніх років були достатньою підставою для початку військових дій. Ця підстава була визнана неправомірною генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном, який 15 вересня 2004 р. оголосив, що війна в Іраку була неправомірною [7, с. 101].

3 вересня 2003 р. Польща офіційно прийняла командування над Багатонаціональною Дивізією Центр-Південь (Multi-National Division Central-South – MND CS). Під польським командуванням опинилося близько 9,2 тис. військових з 24 країн. З огляду на зміни ситуації, з часом характер місії став стабілізаційно-дорадчо-підготовчим. Разом зі зміною статусу місії еволюціонували завдання польських військовослужбовців. Серед них – заходи, перш за все, спрямовані на підтримку безпеки, такі як ведення патрулювання, розмінування території та ліквідація арсеналів зброї. Дуже важливим елементом була підготовка іракських служб безпеки і, перш за все солдатів Іракської Армії. Поляки підтримували іракців в організації влади, зокрема, через забезпечення виборів. Дуже істотною була військово-громадська діяльність, пов'язана з відбудовою інфраструктури, електромереж і водопостачання, а також з гуманітарною допомогою [1, с. 33].

У жовтні 2008 р. почалося вилучення польського військового контингенту з Іраку, що стало реалізацією передвиборчої обіцянки Громадянської Платформи і нового уряду Дональда Туска, а також відповідало очікуванням польського суспільства. Більшість світових експертів визнала інтервенцію в Іраку серйозною політичною помилкою, яка спричинила поглиблення дестабілізації Близького Сходу. Також існують обґрунтовані звинувачення, що місія в Іраку виходила за рамки стабілізаційної і набувала характеру наступальної [6, с. 199].

На думку політиків, що підтримують рішення про участь польських солдатів у війні в березні 2003 р., а потім у стабілізаційній місії, це втручання повинне було зміцнити міжнародну позицію Польщі та її союз із США. У січні 2005 р. міністр закордонних справ Адам Ротфельд констатував: «Польський престиж у Вашингтоні сьогодні вищий ніж коли-небудь у минулому. Цей престиж є нашим новим козирем і безцінною цінністю... Скажімо відверто: інші держави добиваються таких досягнень безрезультатно протягом років. Такої позиції, яку ми маємо в Сполучених штатах, не здобути в результаті лобювання» [5, с. 202].

Однак, за безпосередню причину операції проти Іраку часто визнається гегемоністична політика Сполучених штатів, американські геоекономічні інтереси, пов'язані із забезпеченням собі доступу до третіх за величиною запасів нафти, а також створенням ринку замовлень для американських нафтових, воєнних і будівничих концернів Цього типу аргументація неминує веде до думки, що «американці знаходять бази терористів саме там, де знаходяться багаті поклади натуральної сировини» [3, с. 304].

Вважається також, що міжнародне залучення збройних сил Республіки Польщі в Іраку реально диктувалося, першочергово, інтересами міжнародної політики і безпеки Сполучених штатів, а не, безпосередньо, інтересами Польщі, яка має, фактично, регіональний вимір, а не глобальний, як США [7, с. 101]. В оцінці мілітарної підтримки, що надавалася Польщею Сполученим Штатам, має місце думка, що це був не просто прояв партнерства, а надмірне узалежнення зарубіжної політики Польщі від Вашингтону. Як підкреслює Річард Жеба, польська зовнішня політика по відношенню до Сполучених Штатів носила ознаки клієнтелізму. На підтвердження своєї тези він наводить заяву американського політолога Теда Карпендера з Інституту Катона, який в інтерв'ю для Польського Телебачення констатував: «Польща не отримує значущої вигоди за підтримку Америки в іракській інтервенції... Америка не винагороджує держав-клієнтів, незалежно від того, як би багато з ними співпрацювали». До негативних аргументів щодо участі Польщі в інтервенції проти Іраку слід додати також те, що Польща не отримала тих економічних вигод, на які розраховувала [5, с. 204]. Також є сумнівною думка про підняття статусу Польщі в очах світової спільноти через участь у інтервенції в Іраку.

На території Лівану польська участь розпочалося у квітні 1992 р., протягом 1994-1996 рр.

.....
в Лівані тимчасово розташовувалося близько 550 польських військових, в 1996–2002 рр. – 630, у 2002–2005 рр. – 240, у 2006–2007 рр. – 320, а в 2007 – 2009 рр. – близько 500. То були військові одиниці, які виконували, перш за все, логістичні, інженерні та гуманітарні функції, а в останній період також і оперативні. Під час місії польські завдання еволюціонували і з другої половини 2006 р. до завдань польських військових належало також утримання безпеки на підконтрольній території, контроль над призупинення збройного протистояння, охорона конвоїв, підтримка ліванської армії і допомога в реалізації проектів ООН. Місія польських військових на території Лівану закінчилася 1 грудня 2009 р. і була позитивно оцінена серед союзників.

Проте, на початку червня 2010 р. до Сеймової Комісії Закордонних Справ було направлено «Меморандум про домовленість між ООН і урядом Республіки Польщі про виділення засобів до Тимчасових Сил ООН в Ліванській Республіці» (UNIFIL). Згідно з ним, до Лівану мало бути відправлено 328 військових. Але речник Міністерства оборони Польщі поінформував, що даний документ – лише необхідна формальність для отримання від ООН прострочених грошей за участь в місії.

Рішення про закінчення місії в Лівані було наслідком змін у стратегії Міністерства оборони Республіки Польщі щодо участі в багатонаціональних місіях (в «Оборонній стратегії Республіки Польщі» і в «Стратегії участі Збройних Сил Республіки Польщі в міжнародних операціях»). Вагомим, а може навіть головним чинником, що мав вплив на закінчення місії в Лівані було фінансове питання. Ощадна програма Дональда Туска, прийнята в лютому 2009 р., яка стосувалася також і Міністерства оборони, і одним з елементів якої було припинення участі польських контингентів у військових місіях ООН [2, с. 243].

Отже, у зв'язку зі змістом нових, викликів і загроз безпеці, які дуже часто мали не державний характер, а асиметричний і транскордонний, принциповими стали випереджувальні і стабілізуючі дії, метою яких було стримування дестабілізації держав, охоплених внутрішніми кризами, рішення або пом'якшення існуючих політичних проблем суспільних, економічних, гуманітарних або культурних. Участь у міжнародних стабілізаційних місіях потребує тривалого планування і викликає критику або полеміку, що стосуються передумов, доцільності, масштабу, коштів, декларованих і реальних наслідків, а також юридичного міжнародного обґрунтування таких дій. Участь Республіки Польщі у таких діях призвела до досить дискусійних результатів. Найбільші сумніви викликає інтервенція коаліційних сил в Іраку, яка, на думку чималої групи аналітиків, залишається дією ґрунтованою на цілком помилкових або довільно підроблених передумовах і, очевидно, була позбавлена юридичної міжнародної легітимізації [11, с. 120]. Участь Польщі у даній операції, всупереч більш раннім очікуванням і надіям, не принесла ані реального зростання значення країни на міжнародній арені, ані відчутної економічної вигоди.

Також і рішуче збільшення Польщею контингенту в Афганістані зустріло неоднозначної реакцією з боку частини союзників – противників, поширюваної через США, ідеї глобалізації місії НАТО, які протестували проти більш активного включення ISAF в антитерористичні операції на півдні Афганістану

Участь у миротворчих і стабілізаційних операціях, сприяла підняттю рівня бойової підготовленості і модернізації польської армії. Це твердження, по своїй суті, стало аргументом. Однак, залишається відкритим питання, чи це є настільки істотною причиною, щоб наражати на небезпеку життя польських військових у віддалених регіонах світу.

Подальші дослідження із даної тематики можуть бути сконцентровані навколо морально-етичних засад участі польського військового контингенту в миротворчих і стабілізаційних місіях, присвячуватись ролі окремих політичних та військових діячів, а також проведенню порівняльного аналізу польської участі із діяльністю інших країн регіону та світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Jakubczak R., Polska w stabilizacji Iraku. Działania stabilizacyjne Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku / R. Jakubczak. – Słupsk, 2007. – 60 s.
2. Jureńczyk Ł., Użycie Polskiego Kontyngentu Wojskowego w misjach pokojowych i stabilizacyjnych w południowo-zachodniej Azji w pierwszej dekadzie XXI wieku. Od zaangażowania do wycofania / Ł. Jureńczyk // Rocznik bezpieczeństwa międzynarodowego. – Poznań, 2010/2011. – S. 228-244.
3. Kuźniar R., Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki / R. Kuźniar. – Warszawa, 2005. – S. – 304–305.
4. Babula J., Wojsko Polskie 1945 -1989. Próba analizy operacyjnej / J. Babula. – Warszawa, 1998. – 265 s.

5. Zając J., Udział Polski w misjach pokojowych i stabilizacyjnych na początku XXI wieku / J. Zając // Krakowskie Studia Międzynarodowe: Polska i Niemcy wobec wyzwań bezpieczeństwa międzynarodowego XXI wieku. – Kraków, 2007. – S. 191-209.
6. Baylis J., Bezpieczeństwo międzynarodowe i globalne w epoce pozimnowojennej Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych / S. Smith. – Kraków, 2008. – S. 390-391.
7. Pawłowski K., Misje pokojowe i operacje stabilizacyjne Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej na początku XXI wieku: przesłanki i głosy krytyczne / K. Pawłowski // Zeszytach Naukowych AON, – Warszawa. – 2010. – S. 94-107.
8. Informacje ogólne o PKW [Електронний ресурс] // PKW Afganistan. – Режим доступу: <http://isaf.wp.mil.pl/pl/15.html>
9. About RS [Електронний ресурс] // Afganistan. – Режим доступу: <http://www.rs.nato.int/history.html>
10. Sytuacja w Afganistanie jest gorsza niż przedstawiają [Електронний ресурс] // «Gazeta Wyborcza». Режим доступу: <http://wyborcza.pl/1,76842,8176765>
11. Barber B., Imperium strachu. Wojna, terroryzm i demokracja / B. Barber. – Warszawa, – 2005. – 159 s.

Zakharchuk V.O. Peacemaking missions and stabilizing operations of the Polish armed forces in south-west Asia in the early XXI century

The paper examines the participation of Polish military contingent in South-west Asia at the beginning of the XXI century. It defines preconditions, causes and forms of participation of the Republic of Poland's military contingent in peacemaking missions and stabilization operations. Participation in peacemaking and stabilization operations contributed to raising the level of combat readiness and modernization of the Polish army, but gave rather controversial results. Major concerns were caused by the intervention of coalition forces in Iraq, which, in the opinion of a considerable group of analysts, was devoid of legal international legitimization.

Keywords: Poland, peacemaking missions, stabilizing operations, military contingent, terrorist threat, safety, the UNO, NATO, EU, Iraq, Afghanistan, Syria, Lebanon.

Захарчук В. А. Миротворческие миссии и стабилизационные операции вооруженных сил республики Польши в юго-западной Азии в начале XXI в.

В статье исследуется участие польского военного контингента в Юго-Западной Азии в начале XXI века. Определены предпосылки, причины и формы участия военного контингента Республики Польши в миротворческих миссиях и стабилизационных операциях. Участие в миротворческих и стабилизационных операциях, способствовало поднятию уровня боевой подготовленности и модернизации польской армии, однако, дало достаточно дискуссионные результаты. Наибольшие сомнения вызвала интервенция коалиционных сил в Ираке, которая, по мнению немалой группы аналитиков, была лишена юридической международной легитимизации.

Ключевые слова: Польша, миротворческие миссии, стабилизационные операции, военный контингент, террористическая угроза, безопасность, ООН, НАТО, ЕС, Ирак, Афганистан, Сирия, Ливан.

УДК 341.215.2 (438)

Ю. В. Окуньовська

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВОГО СЕКТОРУ ПОЛЬЩІ

У статті розглянуто організаційні засади діяльності неурядового («третього») сектору Польщі в контексті європейської інтеграції. Проаналізовано джерела та літературу з даної теми. Досліджено особливості процесу реєстрації організацій та оформлення їх діяльності. Розглянуто процес становлення громадського суспільства у відповідності до законодавчої бази Польщі та Європейського Союзу.

Ключові слова: товариство, фундація, реєстрація, законодавство, організація, структура, статут, Європейський Союз.

Дана стаття є частиною дослідження діяльності громадських організацій Польщі в контексті євроінтеграції. Тому вивчення організаційних засад функціонування неурядового сектору Польщі є важливим елементом наукової роботи.

5. Zając J., Udział Polski w misjach pokojowych i stabilizacyjnych na początku XXI wieku / J. Zając // Krakowskie Studia Międzynarodowe: Polska i Niemcy wobec wyzwań bezpieczeństwa międzynarodowego XXI wieku. – Kraków, 2007. – S. 191-209.
6. Baylis J., Bezpieczeństwo międzynarodowe i globalne w epoce pozimnowojennej Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych / S. Smith. – Kraków, 2008. – S. 390-391.
7. Pawłowski K., Misje pokojowe i operacje stabilizacyjne Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej na początku XXI wieku: przesłanki i głosy krytyczne / K. Pawłowski // Zeszytach Naukowych AON, – Warszawa. – 2010. – S. 94-107.
8. Informacje ogólne o PKW [Електронний ресурс] // PKW Afganistan. – Режим доступу: <http://isaf.wp.mil.pl/pl/15.html>
9. About RS [Електронний ресурс] // Afganistan. – Режим доступу: <http://www.rs.nato.int/history.html>
10. Sytuacja w Afganistanie jest gorsza niż przedstawiają [Електронний ресурс] // «Gazeta Wyborcza». Режим доступу: <http://wyborcza.pl/1,76842,8176765>
11. Barber B., Imperium strachu. Wojna, terroryzm i demokracja / B. Barber. – Warszawa, – 2005. – 159 s.

Zakharchuk V.O. Peacemaking missions and stabilizing operations of the Polish armed forces in south-west Asia in the early XXI century

The paper examines the participation of Polish military contingent in South-west Asia at the beginning of the XXI century. It defines preconditions, causes and forms of participation of the Republic of Poland's military contingent in peacemaking missions and stabilization operations. Participation in peacemaking and stabilization operations contributed to raising the level of combat readiness and modernization of the Polish army, but gave rather controversial results. Major concerns were caused by the intervention of coalition forces in Iraq, which, in the opinion of a considerable group of analysts, was devoid of legal international legitimization.

Keywords: Poland, peacemaking missions, stabilizing operations, military contingent, terrorist threat, safety, the UNO, NATO, EU, Iraq, Afghanistan, Syria, Lebanon.

Захарчук В. А. Миротворческие миссии и стабилизационные операции вооруженных сил республики Польши в юго-западной Азии в начале XXI в.

В статье исследуется участие польского военного контингента в Юго-Западной Азии в начале XXI века. Определены предпосылки, причины и формы участия военного контингента Республики Польши в миротворческих миссиях и стабилизационных операциях. Участие в миротворческих и стабилизационных операциях, способствовало поднятию уровня боевой подготовленности и модернизации польской армии, однако, дало достаточно дискуссионные результаты. Наибольшие сомнения вызвала интервенция коалиционных сил в Ираке, которая, по мнению немалой группы аналитиков, была лишена юридической международной легитимизации.

Ключевые слова: Польша, миротворческие миссии, стабилизационные операции, военный контингент, террористическая угроза, безопасность, ООН, НАТО, ЕС, Ирак, Афганистан, Сирия, Ливан.

УДК 341.215.2 (438)

Ю. В. Окуньовська

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВОГО СЕКТОРУ ПОЛЬЩІ

У статті розглянуто організаційні засади діяльності неурядового («третього») сектору Польщі в контексті європейської інтеграції. Проаналізовано джерела та літературу з даної теми. Досліджено особливості процесу реєстрації організацій та оформлення їх діяльності. Розглянуто процес становлення громадського суспільства у відповідності до законодавчої бази Польщі та Європейського Союзу.

Ключові слова: товариство, фундація, реєстрація, законодавство, організація, структура, статут, Європейський Союз.

Дана стаття є частиною дослідження діяльності громадських організацій Польщі в контексті євроінтеграції. Тому вивчення організаційних засад функціонування неурядового сектору Польщі є важливим елементом наукової роботи.

Згідно із законом Польщі від 24 квітня 2003 р. «Про діяльність суспільної користі та волонтерство», а саме п. 2 ст. 3 вказує, що неурядовими організаціями («третім сектором») у Польщі визначаються юридичні особи або одиниці, що не належать до сектору фінансів, не діють з метою отримання прибутку та створені на основі закону це – фундації та товариства. З врахуванням винятків, зазначених в п.4 ст.3 закону «Про суспільно корисну діяльність та волонтерство», неурядовими організаціями не визнаються політичні партії, профспілки та організації роботодавців, органи самоврядування професійних груп, фонди, єдиним засновником яких є держава) [1]

Специфіка всіх організацій, які входять у громадянське суспільство полягає в тому, що вони створюються не державою, а самими громадянами, підприємствами, існують автономно від держави, але в межах чинного законодавства.

Мета статті – дослідити організаційні засади діяльності «третього сектору» Польщі в контексті Європейської інтеграції

Завдання передбачають: вивчення та аналіз форм громадського суспільства у Польщі; визначення структури організацій та порядку їх реєстрації відповідно до законодавства.

Проблема становлення та розвитку громадського сектору у Польщі не знайшла комплексного висвітлення, однак окремі питання їх діяльності досліджували: Грабовська О. [2], Бех В. [3], Стецик М. [4], Ціох Н., Кідиба А. [5], Скіба Р. [6]

У Польщі існує дві основні форми самоорганізації активного громадянського суспільства, що у свою чергу виступають і основними типами неурядових організацій – товариства та фундації. Товариства та фундації мають дуже подібні цілі, але між ними існують істотні відмінності щодо форм утворення, функціонування та фінансової діяльності.

Грабовська О. юрист, президент РБФ «Резонанс», експерт проєктів «Товариства сприяння українсько-польській співпраці» у галузі юридичної освіти та науки, у своїй публікації «Неурядові організації в Польщі і в Україні: порівняльний аналіз» вказує основну відмінність між товариствами та фундаціями, яка полягає в тому, що товариства є формою об'єднання осіб для спільного досягнення певної мети. Це може бути як загальносуспільна мета, так і партикулярна (в такому випадку товариство має служити лише його членам). У той же час при створенні фундації найважливішим є капітал. [2]

Під час вивчення організаційних засад діяльності неурядових організацій ми звернулися до закону від 7 квітня 1989 року «Про товариства», який регулює створення та діяльність товариств у Польщі. [7]

Згідно закону, для утворення товариства необхідно є співпраця що найменше 15 членів-засновників або ж 3, в залежності від типу товариства. У випадку якщо кількість членів спаде до менш, ніж 15, товариство підлягає розпуску. [7]

Сучасний український вчений, доктор філософських наук, професор Бех В., досліджуючи самоорганізації і саморегуляції соціальних систем, у колективній монографії «Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства» звертає увагу, що товариство опирається в своїй діяльності на громадську роботу членів, а також самостійно визначає свої цілі, програми діяльності, організаційну структуру і ухвалює внутрішні акти, що визначають його діяльність. Вищим органом товариства є загальні збори членів. Члени товариства, відповідно до способу, зазначеного в статуті, можуть змінювати цілі діяльності товариства, можуть прийняти рішення про його розпуск чи вихід із товариства. Ціль товариства не обов'язково повинна бути суспільно важливою, тобто товариство може реалізовувати партикулярні інтереси вузької групи осіб (наприклад, товариство прихильників відпочинку в горах). [3]

Стаття 40 закону Польщі «Про товариства» визначає, що товариства в поділяються на звичайні, зареєстровані, об'єднання товариств та спортивні клуби, що функціонують у формі товариств [7].

Історія розвитку організацій визначає, що звичайні товариства виступають як спрощена форма організацій. Вони не мають статусу юридичної особи і реалізують свої цілі, опираючись на положення про діяльність. Звичайне товариство можуть створити щонайменше три особи, котрі приймають положення, визначають сфери діяльності, юридичну адресу та обирають свого представника, котрий буде репрезентувати організацію. У письмовому вигляді повідомляють про створення товариства в контролюючий орган – зазвичай це відділ справ громадян в органі місцевого самоврядування.

Звичайні товариства можуть розпочати свою діяльність, якщо впродовж 30 днів з дня отримання повідомлення про створення організації орган місцевого самоврядування не прийме рішення про заборону діяльності такої організації. [8, s.21]

Обов'язковою умовою функціонування товариств є наявність статуту, який повинен містити такі дані: назву організації, яка відрізняється від інших об'єднань; сфери діяльності; цілі і методи реалізації поставленої мети; обов'язки членів; причини втрати членства; способи отримання членських внесків; можливість внесення поправок у статут.

Вимоги польського законодавства стосовно реєстрації організації є досить складними, порівняно з іншими країнами Європейського Союзу. Наприклад, у Франції та Нідерландах для реєстрації організації достатньо двох засновників, а в Німеччині – семи. Мінімальний вік, коли особа може бути членом громадської організації, складає 14 років, тоді як у Польщі є вимога досягнення 16 – річного віку.

Загалом, що стосується правової бази Європейського Союзу стосовно неурядових організацій, то у липні 2002 р. учасниками організованої Радою Європи багатосторонньої зустрічі у Страсбурзі, прийнято «Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі», у яких вперше систематизовано основні європейські стандарти у цій галузі. [9]

Основним правовим актом, що регулює статус фундації в Польщі, є закон від 6 квітня 1984 року «Про фундації», який і досі має юридичну силу. [10]

У даному законі не дається безпосереднього визначення фундації, однак в окремих статтях визначаються основні риси цієї інституції. Зокрема, фундація є організацією:

- створеною для досягнення суспільно чи економічно корисних цілей (ст. 1)
- організована засновником чи фізичними особами, незалежно від їх громадянства і місця проживання або юридичною особою, зареєстрованою в Польщі чи за кордоном, котрі подали заяву про створення фундації (ст.2) [6]

Досить влучно поняття «фундація» розкриває дослідник Стецик М. у своїй статті «Поняття фундації у законодавстві Польщі». Зокрема, він вказує, що фундація може бути заснована для реалізації суспільно і економічно корисних цілей, особливо таких, як охорона здоров'я, розвиток економіки і науки, освіта і виховання, культура і мистецтво, суспільна допомога, охорона навколишнього середовища і опіка над історичними цінностями (стаття 1 Закону) [10].

Згідно із законом «Про фундації» цілі, які ставить перед собою фундація мають бути дотичними до пріоритетних напрямків розвитку Республіки Польщі. Тому в період Європейської інтеграції саме через фундації встановлювалися зв'язки з іноземними організаціями. Згідно ст. 1 закону «Про фундації» закордонні фонди, що мають юридичну адресу за кордоном, можуть утворювати на території Польщі свої представництва. Для створення представництва потрібно отримати дозвіл, який одночасно означає згоду на ведення діяльності, визначеної у дозволі. Дозвіл видає міністр компетентний з огляду на сферу своєї діяльності і цілі створення представництва. Дозвіл може бути виданий, якщо представництво утворюють для реалізації цілей та має підтримку польської фундації. [10]

Засновниками фундації можуть бути фізичні особи, незалежно від їх громадянства чи місця проживання, юридичні особи, що зареєстровані в Польщі або за кордоном. При цьому місцезнаходження (юридична адреса) фундації повинно бути на території Польщі.

У коментарі до закону «Про фундації» прописано, що наміри про заснування фундації повинні бути складені у формі нотаріального акту. Засновник повинен вказати мету фундації і майнові складники, які він призначає для реалізації мети. Такими майновими складниками можуть бути гроші, цінні папери, а також передане у власність фундації рухоме і нерухоме майно. [5, s. 67]

У статуті засновник визначає назву фундації, її місцезнаходження і майно, цілі, принципи, форми і сферу діяльності, склад і організацію правління, спосіб призначення, обов'язки і компетенції цього органу і його членів. Статут може містити інші положення, особливо такі, що стосуються ведення фундацією господарської діяльності, допустимості і умов її злиття з іншою фундацією, зміни цілей і статуту, а також передбачити утворення інших органів фундації, окрім правління.

Відповідно до ст. 7 закону, фундація обов'язково повинна бути зареєстрована у Крайовому Судовому Реєстрі Польщі. З моментом внесення до Реєстру фундація набуває правоздатність. [10]

У третьому секторі Польщі є вираз: «Якщо маєш знайомих – засновуй товариство, а якщо маєш гроші – реєструй фундацію». Фундація утворюється шляхом повідомлення засновника про її створення і виділення певних коштів на реалізацію цілей фундації. Таке повідомлення повинно бути здійснене у формі нотаріального акту. Іншими словами можна сказати, що фундація – це капітал (гроші, цінні папери, рухоме та нерухоме майно), призначений засновником на реалізацію важливих соціальних або економічних цілей. Цілі фундації можуть бути змінені лише у випадку, якщо така можливість передбачена статутом. Також засновник не має жодних особливих повноважень щодо діяльності фундації, за винятком тих, котрі належать йому відповідно до статусу. [5, с. 89]

Як фундації, так і товариства, підлягають обов'язковій реєстрації в реєстрі об'єднань інших громадських і професійних організацій, фундацій та публічних закладів опіки Державного судового реєстру. З моменту реєстрації ці суб'єкти набувають юридичного статусу. .

Грабовська О. у статті «Реєстрація неурядових організацій в Україна та Польщі» зазначає перелік необхідних документів для реєстрації фундації. Серед них виділяє такі: положення про створення фундації (нотаріально завірена заява або інший документ, що свідчить про створення фундації); статут (в двох екземплярах, а у випадку, якщо діяльність фундації поширюється на одне воєводство – три екземпляри); рішення про створення органів фундації (можуть бути прийняті різними організаційними структурами фундації, наприклад Радою засновників, Радою фундації). Таким рішенням можуть бути створені різні представницькі органи фундації, наприклад Правління; все залежить від того, як окреслюються відносини між органами фундації в статуті. Рішення приймаються на зборах, на яких ведеться протокол; нотаріально завірені зразки підписів осіб, що входять до представницьких органів (стосується фундацій, котрі здійснюють господарську діяльність). Зразки підписів складаються в присутності судді чи уповноваженого працівника суду; положення, в якому вказується міністерство, котре буде здійснювати нагляд за діяльністю фундації. [11]

Після прийняття закону в Польщі від 24 квітня 2003 р. «Про суспільно корисну діяльність і волонтерат» ухвалено спеціальні положення, що безпосередньо прив'язують реєстрацію до наявності в діяльності організації суспільно корисного компонента, що включає:

- перелік статутних видів діяльності спрямований на інтереси цілої громади або групи громадян у скрутних життєвих обставинах;
- суспільно корисну діяльність, яка є єдиним типом діяльності організації;
- усі отримані грошові надходження йдуть на суспільно корисні цілі;
- наявність колективного контрольного-наглядового органу, що діє незалежно від керівництва;

• установчими документами заборонено укладання контрактів з організацією як стороною та її участь в діяльності, що містить в собі небезпеку появи конфлікту інтересів. [12]

Скіба Р. провідний польський дослідник «третього сектору» у своїй праці «Правові основи функціонування громадських організацій» посилається на законодавство Польщі, яке встановлює період часу, протягом якого владні органи мають прийняти рішення про присвоєння статусу суспільно корисної організації. Цей період становить у Польщі – 90 днів (до 6 місяців у разі, якщо влада потребує додаткових відомостей)

Мета встановлення кінцевого терміну винесення подібних рішень – забезпечити дотримання принципу правової ясності і захистити неурядові організації від зловживання владою з боку державних органів. [6]

У Польщі товариства на підставі п. 4 ст. 17 закону «Про товариства», а фундації на підставі п.2 ст. 8 закону «Про фундації» звільняються від оплати за реєстрацію в Державному судовому реєстрі. Законом про судові витрати в цивільних справах від березня 2006 року відмінено норму про звільнення фундацій та товариств від оплати за реєстрацію, однак рішення про звільнення є предметом різної інтерпретації. Тому під час реєстрації організації в Польщі на даний потрібно з'ясувати в регіональному відділенні Державного судового реєстру необхідність таких оплат. У випадку, якщо оплата все-таки вимагається, до установчих документів необхідно додати квитанцію про оплату.

Окрім законів про фундації, товариства та волонтерат у Польщі діє ще ряд законів, де також прописані засади діяльності, до них належать: «Про державні фінанси» 1998 р. [13] та «Про доступ до інформації» 2001 р. [14], «Про професійну реабілітацію та соціальну зайнятості інвалідів» 1997 р. [15]. Питання, які розглядалися у даних законах стосувались фінансування громадських організацій, та способів реалізації їхньої діяльності.

Таким чином, громадські організації, які створюються для реалізації потреб громадянського суспільства та його членів мають різну структуру. Згідно польського законодавства є дві основних форми організацій – товариства і фундації, які мають свої організаційні особливості, що відображаються у законах від 6 квітня 1984 р. «Про фундації», від 7 квітня 1989 р. «Про товариства» та ще у ряді законів, які носять допоміжний характер та показують зміни у питаннях фінансування та розвитку філантропії. Процеси створення та реєстрації організацій базуються на прийнятих статутах, тобто саме статутом визначається яку саме форму самоорганізації вибрали засновники організації.

З огляду на аналіз організаційних засад діяльності громадських організацій на основі законів Польщі та ЄС ми дійшли висновку, що неурядові організації, не зважаючи на відмінності форм та реєстраційних етапів є невід'ємною складовою польського суспільства. Перебираючи на себе окремі функції держави неурядовий сектор сприяв процесам євроінтеграції та розвитку демократичних інститутів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ustawa o działalności pożytku publicznego i wolontariacie z dnia 24 kwietnia 2003 r. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów Prawnych – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet>
2. Грабовська О. Неурядові організації в Польщі і в Україні: порівняльний аналіз. [Електронний ресурс] / О. Грабовська // Юриспруденція. – 24.06.2008. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=721>
3. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: Монографія. / За наук. ред. В. П. Бега. [Електронний ресурс] / В. Бех – К.: Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с. – Режим доступу: <http://www.uk.xlibx.com/4istoriya/19263-42-gromadski-organizacii-diskursi>
4. Стецик М. Б. Поняття фундації в законодавстві Польщі. [Електронний ресурс] / М. Стецик // Третя міжнародна науково-практична конференція «Наука в інформаційному просторі» 29-30 жовтня 2007 – Режим доступу: <http://www.confcontact.com/2007nov/stecik.php>
5. Cioch H, Kidyba A. Ustawa o fundacjach. Komentarz / Cioch H., Kidyba A., – Warszawa, 2007. – 199 s.
6. Skiba R. Prawne warunki działania organizacji pozarządowych. / R. Skiba – Warszawa, 2003. – 68 s.
7. Ustawa z dnia 7. kwietnia 1989 r. prawo o stowarzyszeniach. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów Prawnych – Режим доступу: http://mostiskeruju.at.ua/news/reestracja_gromadskikh_ob_ednan
8. Біла книга права для організації позарządowych. Analiza prawno-finansowych uwarunkowań działalności organizacji pozarządowych w Polsce. / M. Świątczak, K. Dąbrowska, K. Kopcińska, T. Schimanek (red.) – Warszawa 2002. – 145 s.
9. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі. Прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованою Радою Європи, Страсбург, 5 липня 2002 р. // Юридичний вісник України. – 2002. – №50 – С.34-43
10. Ustawa z dnia 6. kwietnia 1984 r. o fundacjach. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów Prawnych – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet>
11. Грабовська О. Реєстрація неурядових організацій в Україні та Польщі. [Електронний ресурс] / О. Грабовська // Електронний правовий дайджест для громадянського сектору. – №10. – 2008. – Режим доступу: <http://www.lawngo.net/digest/010.pdf>
12. Грабовська О. Організації з особливим статусом у Польщі. [Електронний ресурс] / О. Грабовська // Юрист НУО – Режим доступу: <http://www.lawngo.net/index>
13. Ustawa z dnia 26 listopada 1998 r. o finansach publicznych. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet>
14. Ustawa z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl>
15. Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zielonalinia.gov.pl/upload/baza-aktow-prawnych>

Okun'ovs'ka Y. V. Organizational principles of functioning of the non-governmental sector in Poland

The article studies the organizational foundations of the activity of the non-governmental (third) sector in Poland in the context of European integration. The author analyzes sources and

.....
literature on the topic and examines peculiarities of the registration process and the paperwork necessary for the organization activity. The process of civil society establishment is regarded in accordance with the legislative bases of Poland and the European Union.

Key words: organization, foundation, registration, legislation, structure, statute, the European Union

Окуневская Ю. В. Организационные принципы деятельности неправительственного сектора Польши.

В статье рассмотрены организационные основы деятельности неправительственного («третьего») сектора Польши в контексте европейской интеграции. Проанализированы источники и литература по данной теме.

Исследованы особенности процесса регистрации организаций и оформления их деятельности. Рассмотрен процесс становления гражданского общества в соответствии с законодательной базой Польши и Европейского Союза

Ключевые слова: общество, фонд, регистрация, законодательство, организации, структура, устав, Европейский Союз.

УДК 94(420)

Є. С. Києнко-Романюк

ВПРОВАДЖЕННЯ Е-АДМІНІСТРАЦІЇ У ПОЛЬЩІ ПРОТЯГОМ 2000-2010 РР.

У статті досліджується законодавча база е-адміністрації та аналізуються відомі державні проекти із впровадження е-адміністрації у Польщі у першій декаді ХХІ століття. Протягом 2000-2010 років у Республіці Польщі було запроваджено ряд ініціатив та прийнято відповідну законодавчу базу для функціонування електронної адміністрації, яка б відповідала вимогам і стандартам, що діяли на той час в країнах Європейського Союзу. Приклади успішно реалізованих проектів показують, що було досягнуто значного успіху в даній сфері. Проте, невисока оцінка рівня розвитку ключових послуг, визначених Європейською Комісією, вказувала на недостатній поступ у впровадженні електронної адміністрації у життя польського суспільства.

Ключові слова: е-адміністрація, електронний підпис, електронні послуги, eПольща, цифровий уряд, «Малопольські ворота».

Актуальність статті визначається тим, що використання мережі Інтернет з кожним роком все більше входить до різних сфер нашого життя. На початку ХХІ століття у розвинених країнах світу відбувся справжній прорив у використанні сучасних інформаційно-комунікативних технологій у сфері державного управління. Республіка Польщі, вступаючи до Європейського Союзу в травні 2004 року, також вжила цілий ряд заходів для покращення якості надання державних послуг громадянам і підприємствам, установам та організаціям.

Польські науковці широко досліджують та висвітлюють переваги впровадження електронного врядування у систему державно-громадського адміністрування. Зокрема, В. Міхальські [1] представляє огляд електронних сервісів в польській державній адміністрації в контексті польського уряду, а також ініціатив Європейського Союзу, відстежує напрями розвитку інформаційного суспільства та економіки знань, оцінює стан реалізації завдань, що стосуються стратегії інформатизації Польщі. Роль управління у функціонуванні місцевого муніципального самоврядування висвітлили М. Жебик та П. Філіп [2]. Е. Войчеховські [3] показує процес впровадження електронного врядування в органах місцевого самоврядування. Автори всіх праць однозначно позитивно відгукуються про загальноєвропейські та польські ініціативи впровадження та інтенсифікації надання державних послуг громадянам та юридичним особам через мережу Інтернет.

Метою даної статті є визначення законодавчої бази е-адміністрації та аналіз перших державних проектів із впровадження е-адміністрації у Польщі у першій декаді ХХІ століття.

Обговорення теми електронної адміністрації в Польщі розпочалися одразу після оприлюднення доповіді Європейської Комісії «Європа і суспільство глобальної інформації».

.....
literature on the topic and examines peculiarities of the registration process and the paperwork necessary for the organization activity. The process of civil society establishment is regarded in accordance with the legislative bases of Poland and the European Union.

Key words: organization, foundation, registration, legislation, structure, statute, the European Union

Окуневская Ю. В. Организационные принципы деятельности неправительственного сектора Польши.

В статье рассмотрены организационные основы деятельности неправительственного («третьего») сектора Польши в контексте европейской интеграции. Проанализированы источники и литература по данной теме.

Исследованы особенности процесса регистрации организаций и оформления их деятельности. Рассмотрен процесс становления гражданского общества в соответствии с законодательной базой Польши и Европейского Союза

Ключевые слова: общество, фонд, регистрация, законодательство, организации, структура, устав, Европейский Союз.

УДК 94(420)

Є. С. Києнко-Романюк

ВПРОВАДЖЕННЯ Е-АДМІНІСТРАЦІЇ У ПОЛЬЩІ ПРОТЯГОМ 2000-2010 РР.

У статті досліджується законодавча база е-адміністрації та аналізуються відомі державні проекти із впровадження е-адміністрації у Польщі у першій декаді ХХІ століття. Протягом 2000-2010 років у Республіці Польщі було запроваджено ряд ініціатив та прийнято відповідну законодавчу базу для функціонування електронної адміністрації, яка б відповідала вимогам і стандартам, що діяли на той час в країнах Європейського Союзу. Приклади успішно реалізованих проектів показують, що було досягнуто значного успіху в даній сфері. Проте, невисока оцінка рівня розвитку ключових послуг, визначених Європейською Комісією, вказувала на недостатній поступ у впровадженні електронної адміністрації у життя польського суспільства.

Ключові слова: е-адміністрація, електронний підпис, електронні послуги, eПольща, цифровий уряд, «Малопольські ворота».

Актуальність статті визначається тим, що використання мережі Інтернет з кожним роком все більше входить до різних сфер нашого життя. На початку ХХІ століття у розвинених країнах світу відбувся справжній прорив у використанні сучасних інформаційно-комунікативних технологій у сфері державного управління. Республіка Польщі, вступаючи до Європейського Союзу в травні 2004 року, також вжила цілий ряд заходів для покращення якості надання державних послуг громадянам і підприємствам, установам та організаціям.

Польські науковці широко досліджують та висвітлюють переваги впровадження електронного врядування у систему державно-громадського адміністрування. Зокрема, В. Міхальські [1] представляє огляд електронних сервісів в польській державній адміністрації в контексті польського уряду, а також ініціатив Європейського Союзу, відстежує напрями розвитку інформаційного суспільства та економіки знань, оцінює стан реалізації завдань, що стосуються стратегії інформатизації Польщі. Роль управління у функціонуванні місцевого муніципального самоврядування висвітлили М. Жебик та П. Філіп [2]. Е. Войчеховські [3] показує процес впровадження електронного врядування в органах місцевого самоврядування. Автори всіх праць однозначно позитивно відгукуються про загальноєвропейські та польські ініціативи впровадження та інтенсифікації надання державних послуг громадянам та юридичним особам через мережу Інтернет.

Метою даної статті є визначення законодавчої бази е-адміністрації та аналіз перших державних проектів із впровадження е-адміністрації у Польщі у першій декаді ХХІ століття.

Обговорення теми електронної адміністрації в Польщі розпочалися одразу після оприлюднення доповіді Європейської Комісії «Європа і суспільство глобальної інформації».

Приписи для Європейської Ради» [4], але перші конкретні дії розпочалися лише в 2000 році. Тоді Сейм Республіки Польщі прийняв постанову щодо формування основ інформаційного суспільства у країні [5], а через декілька місяців (28 листопада 2000 року) Рада Міністрів прийняла програму «Цілі та напрямки розвитку інформаційного суспільства у Польщі» [6]. Ще на рік пізніше були прийняті два важливі для розвитку електронної адміністрації закони: про доступ до державної інформації [7] та про електронний підпис [8]. Наступною значною подією у впровадженні е-адміністрації стала розробка документу, що мав назву «eПольща. План дій щодо розвитку інформаційного суспільства в Польщі на 2001-2006 роки» [9], що створювався за зразком європейського плану розвитку «eЄвропа 2002 – інформаційне суспільство для всіх» [10], який, у свою чергу, мав на меті трансформувати європейське суспільство у глобальне інформаційне суспільство. Нова версія даного плану для Європи була прийнята у 2005 році [11], і відповідно, внесено корективи до програми «eПольща».

У 2003 році Комітет Наукових Досліджень приготував і оприлюднив ініціативу «Стратегія інформатизації Республіки Польщі – eПольща», що базувалася на загальних принципах Лісабонської стратегії та плані «eЄвропа». Стратегія передбачала чотири головні напрямки роботи: загальне забезпечення шкіл доступом до мережі Інтернет; «Ворота Польщі» – план впровадження е-адміністрації; польський зміст в Інтернеті; загальна комп'ютерна освіта [12, s. 9].

У наступному, 2004 році, новостворене Міністерство науки та інформатизації опублікувало оновлену і розширену версію вищезазначеного документу – «Стратегія інформатизації Республіки Польщі – eПольща на 2004-2005 рр.», головна ціль якої була визначена як формування конкурентоспроможної економіки, що базувалась на знаннях та покращенні якості життя мешканців шляхом успішної інформатизації [13]. У тому ж році з'явилися ще два важливі документи: «План роботи щодо розвитку електронної адміністрації (eGovernment) на 2005-2006 рр.» [14] та доповідь «Пропозиції напрямків розвитку інформаційного суспільства у Польщі до 2020 року» [15]. В 2005 році Міністерство науки та інформатизації підготувало «Ключову стратегію розвитку інформатизації Польщі до 2013 року та перспективний прогноз трансформації інформаційного суспільства до 2020 року» [16]. В тому ж році було впроваджено у життя Закон про інформатизацію діяльності суб'єктів, що реалізують державні завдання [17].

Документом, який окреслив напрямки розвитку інформаційного суспільства в Польщі стала «Стратегія розвитку інформаційного суспільства до 2013 року» [18], що була підготовлена в грудні 2008 Міністерством внутрішніх справ і Адміністрації та містила цілу низку заходів і пріоритетів, які наближали польське суспільство до дистанційного надання широкої сфери послуг державної адміністрації через мережу Інтернет. На першому місці знаходилися послуги для бізнесу, які на той час були найслабше розвинені у порівнянні з іншими країнами Європейського Союзу. А їх реалізація мала принести найбільші результати в сфері втілення співпраці адміністрація-бізнес, тому що це збільшувало надходження податків від юридичних осіб, спрощувало декларування та нотифікування податку на додану вартість, реєстрацію господарської діяльності, державні замовлення.

Другим пріоритетом стали послуги розраховані на підприємців, але відрізнялися від звичних стандартів Європейського Союзу – надання дозволів і сертифікатів та надання послуг для громадян (податок з фізичних осіб, соціальна допомога (по безробіттю, послуги з охорони здоров'я, допомога багатодітним, стипендії студентів, реєстрація транспортних засобів, обслуговування звернень до поліції, акти цивільного стану – народження, одруження, смерті, реєстрації місця проживання).

Третій пріоритет отримали решта послуг для громадян: документи, що посвідчують особу, дозволи на будівництво, каталоги публічних бібліотек і пошук інформації, реєстрація вступників до вузів.

На четвертому рівні пріоритетності опинилися ті послуги, інформатизація яких не відрізнялася від середньої по ЄС, зокрема, посередництво при працевлаштуванні, послуги державних відділів зайнятості, обов'язкове страхування, митні декларації.

Наступною метою у прийнятій стратегії було виділено збільшення доступності для громадян, бізнес-структур і органів місцевого самоврядування даних у державних реєстрах та інших державних базах даних. Наприклад, йшлося про такі державні реєстри, як Загальна електронна система обліку населення (Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności –

PESEL), Реєстр національної економіки (Rejestr Gospodarki Narodowej – REGON), Національний судовий реєстр (Krajowy Rejestr Sądowy – KRS), Центральний реєстр актів цивільного стану (Centralny Rejestr Aktów Stanu Cywilnego), Загальнопольська база даних виданих та втрачених посвідчень особи (Ogólnopolska Ewidencja Wydanych i Utraconych Dowodów Osobistych) та Державна база платників податків (Krajowa ewidencja Podatników – NIP). Відсутність обміну інформацією між цими реєстрами та існування кожного з них як окремої бази даних значно ускладнювало їх використання, гальмувало створення нових та процес надання існуючих державних послуг громадянам і юридичним особам.

За перші роки впровадження стратегії (протягом другої половини 2000-х) спостерігалось значне підвищення рівня роботи е-адміністрації. Із 20 ключових послуг, визначених Європейською Комісією, чотири знаходилися на четвертому рівні розвитку, так званому рівні транзакції. Решта 16 – перебували на другому рівні розвитку – односторонньої інтеракції. Це при тому, що до 2004 року всі електронні послуги знаходилися на першому рівні – інформації.

Важливу роль у підвищенні рівня надання електронних послуг у Польщі відіграли відомі проекти із розвитку електронної адміністрації. Із найбільш успішних та загальновідомих ініціатив завжди виділяють проект «Малопольські ворота» (<http://www.wrotamalopolski.pl/>). Це була назва інформаційно-управлінського порталу Малопольського воєводства, що складався із двох частин. Перша – розрахована на громадян. Вона включала у себе Цифровий уряд (Cyfrowy Urząd), Малопольський бюлетень державної інформації (Małopolski Biuletyn Informacji Publicznej) та розділ, що надавав інформацію про воєводство (у т.ч. про особливості, що відрізняли його від інших регіонів, природу та історію воєводства, інформацію для подорожуючих, та дані, що стосувалися різних сфер суспільного життя – освіти, культури, соціальної допомоги, роботи, підприємництва, зон відпочинку та сільських регіонів, туризму, спорту, охорони здоров'я, задоволення потреб людей з обмеженими можливостями, традиційних регіональних продуктів і виробів. Цікавим елементом інформаційного порталу став онлайн-магазин, де можна було купити карти, виготовлені Воєводським центром геодезії і картографії, в електронній та паперовій версіях.

Завданням Цифрового уряду було створити можливості доступу до інформації та електронних послуг всіх відділів і департаментів. Ідея полягала в тому, щоб зібрати разом і створити можливості вирішити в електронній формі різні питання, що були у компетенції органів управління гмін, повітових староств, воєводських органів законодавчої та виконавчої влади, а також всіх інших державних структур. Завдяки діяльності цифрового уряду стало можливим вирішення через Інтернет 150 справ, які були у компетенції державних установ – використання електронного підпису у взаємовідносинах із управлінськими органами; перевірка стану вирішення питання; інтеграція із зовнішніми системами обігу документів. Розділ Малопольський бюлетень державної інформації надав доступ до 280-ти Бюлетенів державної інформації, в яких містилися, зокрема, всі оголошення про державні замовлення. Там же, на порталі «Малопольські ворота» було розміщено освітню платформу е-Школа, яка значно спростила комунікацію на рівні учень-школа-батьки.

Досвід даного проекту було поширено на інші регіони, і з'явилися «Ворота Опольщини», «Ворота Підляшшя», «Підкарпатські ворота». «Ворота Помор'я». «Ворота Вармії та Мазур», «Свентокшиські Ворота».

Проект «Е-РАУР» – <http://www.euap.gov.pl/> – Електронна платформа послуг державної адміністрації (Elektroniczna Platforma Usług Administracji Publicznej) була створена для вирішення через Інтернет широкого спектру справ громадян і підприємців. У рамках проекту було створено Каталог державних послуг – загальнопольська база даних всіх послуг, що могли надаватися електронним шляхом, а також тих, що надавалися через портал «Е-РАУР», з можливостями пошуку, фільтрування, навігації та можливостями передачі документів між органами влади та клієнтами і обміну документами між державними структурами.

Проект «е-Декларації» – <http://www.e-deklaracje.gov.pl/> – це система подання податкових декларацій в електронній формі. Порталом могли скористатись підприємства, які отримали довідку про підтвердження відповідності даних поданих в заяві про намір подавати декларацію в електронній формі із даними поданими довіреною особою, і мають електронний підпис. А в випадку з податком з фізичних осіб щодо отриманого доходу (понесених втрат) – PIT-37 – будь-який громадянин, навіть без наявності електронного підпису.

Портал «e-Inspektorat» – <http://e-inspektorat.zus.pl/> – це сервіс обслуговування клієнтів Центру соціального страхування (Zakład Ubezpieczeń Społecznych). У ньому було розміщено і впорядковано інформацію, що стосувалася різного роду страхувань і страхових внесків, зміст подано у вигляді інформаційних карток із допоміжними підказками, роз'ясненнями та інструкціями. Через сторінку Центру соціального страхування також можна було оплатити послуги, користуючись електронним підписом, або отримати консультацію чи додаткову інформацію.

Отже, протягом 2000-2010 років у Республіці Польщі було запроваджено ряд ініціатив та прийнято відповідну законодавчу базу для функціонування електронної адміністрації, яка б відповідала вимогам і стандартам, що діяли на той час в країнах Європейського Союзу. Приклади успішно реалізованих проектів показують, що було досягнуто значного успіху в даній сфері. Проте, невисока оцінка рівня розвитку ключових послуг, визначених Європейською Комісією, вказувала на недостатній поступ у впровадженні електронної адміністрації у життя польського суспільства.

У подальших дослідженнях варто зосередити увагу на впровадженні електронних послуг в окремих сферах суспільного життя та порівняти рівень розвитку е-адміністрації у Польщі з іншими країнами Центрально-Східної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Michalski W. Rozwój usług eGovernment w świetle inicjatyw programu eEuropa i ePolska / W. Michalski. // Telekomunikacja i Techniki Informacyjne. – 2007. – № 3–4. – s. 48–59.
2. Grzebyk M., Filip P. Rola zarządzania w funkcjonowaniu samorządu gminnego / M. Grzebyk, P. Filip // Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Rozwój zrównoważony i problemy obszarów wiejskich, pod red. nauk. M.G. Woźniaka. – Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012. – № 29. – s. 183-190;
3. Wojciechowski E. Zarządzanie w samorządzie terytorialnym / E. Wojciechowski — Warszawa: Difin, 2003. – 254 s.
4. eEurope 2002. An Information Society for All. [Електронний ресурс] // UMIC Agencia para a sociedade do Conhecimento. – Режим доступу: http://www.umic.pt/images/stories/publicacoes2/actionplan_en.pdf
5. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 lipca 2000 r. w sprawie budowania podstaw społeczeństwa informacyjnego w Polsce // Monitor Polski. – 2000. – № 22. – Poz. 448.
6. Cele i kierunki rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce [Електронний ресурс] // Komitet Badań Naukowych. – Режим доступу: <http://kbn.icm.edu.pl/cele/cele.html>
7. Ustawa z dnia 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej // Dziennik Ustaw. – 2001. – № 112. – Poz. 1198.
8. Ustawa z dnia 18 września 2001 r. o podpisie elektronicznym // Dziennik Ustaw. – 2001. – № 130. – Poz. 1450.
9. ePolska. Plan działań na rzecz rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce na lata 2001-2006 [Електронний ресурс]. – Ministerstwo Łączności, 14.06.2001 – 75 s. // Cyfrowyurząd.pl – Режим доступу: <http://www.cyfrowyurząd.pl/gfx/cyfrowyurząd/files/iza/epolska.pdf>
10. eEurope 2002. An Information Society for All. [Електронний ресурс] // UMIC Agencia para a sociedade do Conhecimento. – Режим доступу: http://www.umic.pt/images/stories/publicacoes2/actionplan_en.pdf
11. eEurope 2005. An Information Society for All. [Електронний ресурс] // ETSI. – Режим доступу: http://www.etsi.org/WebSite/document/aboutETSI/EC_Communications/eEurope2005_actionPlan.pdf
12. Kozłowska B. Aktywna biblioteka. Miejsce dla obywateli: e-administracja / B. Kozłowska. – Warszawa: Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego, 2010. – 62 s.
13. Strategia informatyzacji Rzeczypospolitej Polskiej – ePolska na lata 2004–2006 [Електронний ресурс]. – Warszawa: Ministerstwo Nauki i Informatyzacji, grudzień 2003. – 55 s. // Departament Pożytku Publicznego. – Режим доступу: http://www.pozytek.gov.pl/files/pozytek/e_Polska_2004_06.pdf
14. Rada Ministrów 26.10.04. przyjęła plan działań na rzecz rozwoju elektronicznej administracji (eGovernment) na lata 2005-2006 [Електронний ресурс] // Sprawy Nauki. Biuletyn Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego. – Режим доступу: http://www.sprawynauki.waw.pl/?section=article&art_id=1550
15. Proponowane kierunki rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do 2020 roku [Електронний ресурс] // Biblioteka eRozwoju. – Режим доступу: http://biblioteka.mwi.pl/index.php?option=com_k2&view=item&id=220:proponowane-kierunki-rozwoju-spo%C5%82ecze%C5%84stwa-informacyjnego-w-polsce-do-2020-roku&Itemid=3
16. Strategię kierunkową rozwoju informatyzacji Polski do roku 2013 oraz perspektywiczną prognozę transformacji społeczeństwa informacyjnego do roku 2020 [Електронний ресурс] – Ministerstwo Nauki i Informatyzacji. – Warszawa, , 24 czerwca 2005. – 54 s. // UNPAN United Nations Public Administration

- Network. – Режим доступу: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/unpan/unpan034027.pdf>
17. Ustawa o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne // Dziennik Ustaw. – 2005. – № 64. – Poz. 565.
18. «Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do roku 2013» – w celu podniesienia jakości życia obywateli [Електронний ресурс] // Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji. – 03.10.2008. – Режим доступу: <https://mswia.gov.pl/pl/aktualnosci/6278>, Strategia-rozwoju-spoleczenstwa-informacyjnego-w-Polsce-do-roku-2013-w-celu-podn.html

Kuyenko-Romaniuk Y.S. Introduction of e-governance in Poland in 2000-2010

The article studies the legislative base of e-governance and analyses the prominent state projects on introduction of e-governance in Poland in the first decade of the 21st century. During 2000-2010 the Republic of Poland introduced a number of initiatives as well as adopted the corresponding legislative base, which was necessary for electronic governance functioning and met the requirements of the e-standards of the European Union countries. The examples of successfully implemented projects show that considerable success was achieved in this sphere. However, the European Commission gave a low evaluation of the level of development of the determined key services and pointed out the insufficient achievements in introduction of electronic governance into the life of the Polish society.

Key words: e-governance, digital signature, electronic services, ePoland, digital government, “Malopolski Gate” (Wrota Malopolski)

Киенко-Романюк Е. С. Внедрение Е-администрации в Польше в 2000-2010 гг.

В статье исследуется законодательная база е-администрации и анализируются известные проекты по внедрению е-администрации в Польше в первой декаде XXI века. На протяжении 2000-2010 гг. в Республике Польше было реализовано ряд инициатив и принято соответствующую законодательную базу для функционирования электронной администрации, которая бы отвечала требованиям и стандартам, действующим в то время в странах Европейского Союза. Примеры успешно реализованных проектов показывают, что был достигнут значительный прогресс в данной сфере. Но, невысокая оценка уровня развития ключевых услуг, определенных Европейской Комиссией, указывала на недостаточное продвижение в деле внедрения электронной администрации в жизнь польского общества.

Ключевые слова: е-администрация, электронная подпись, электронные услуги, eПольша, цифровое правительство, «Малопольские ворота».

УДК 94(420)

О.А. Неприцький

ОБРАЗ ПОЛЬЩИ В КРАЇНАХ-ПАРТНЕРАХ (ПЕРША ДЕКАДА ХХІ СТ.)

У статті проаналізовані результати досліджень, що були проведені в з метою вивчення національної репутації Польщі та поляків у країнах-партнерах протягом першої декади ХХІ століття п'ятьма відомими інституціями: Інститутом Польської Марки, Польською Агенцією Розвитку Підприємництва, Польською Туристичною Організацією, Інститутом Громадських Справ, ТОВ «PL.2012». Результати показали збільшення поінформованості громадян інших країн про Польщу та покращення її іміджу, але цей процес мав тривалий і повільний характер та чітку кореляцію із політичною та економічною ситуацією в країні.

Ключові слова: Польща, Європейський Союз, імідж, образ, бренд, громадськість, стереотип.

Успішне формування національного бренду передбачає діяльність з метою поширення певного іміджу і набуття позитивної репутації. Але не менш важливим завданням є вивчення уже сформованого образу держави та народу закордоном, щоб вносити відповідні корективи у зміст, методи та форми поширення інформації. На початку ХХ століття Республіка Польща впровадила в життя ряд ініціатив, спрямованих на формування національного бренду.

- Network. – Режим доступу: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/unpan/unpan034027.pdf>
17. Ustawa o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne // Dziennik Ustaw. – 2005. – № 64. – Poz. 565.
18. «Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do roku 2013» – w celu podniesienia jakości życia obywateli [Електронний ресурс] // Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji. – 03.10.2008. – Режим доступу: <https://mswia.gov.pl/pl/aktualnosci/6278>, Strategia-rozwoju-spoleczenstwa-informacyjnego-w-Polsce-do-roku-2013-w-celu-podn.html

Kuyenko-Romaniuk Y.S. Introduction of e-governance in Poland in 2000-2010

The article studies the legislative base of e-governance and analyses the prominent state projects on introduction of e-governance in Poland in the first decade of the 21st century. During 2000-2010 the Republic of Poland introduced a number of initiatives as well as adopted the corresponding legislative base, which was necessary for electronic governance functioning and met the requirements of the e-standards of the European Union countries. The examples of successfully implemented projects show that considerable success was achieved in this sphere. However, the European Commission gave a low evaluation of the level of development of the determined key services and pointed out the insufficient achievements in introduction of electronic governance into the life of the Polish society.

Key words: e-governance, digital signature, electronic services, ePoland, digital government, “Malopolski Gate” (Wrota Malopolski)

Киенко-Романюк Е. С. Внедрение Е-администрации в Польше в 2000-2010 гг.

В статье исследуется законодательная база е-администрации и анализируются известные проекты по внедрению е-администрации в Польше в первой декаде XXI века. На протяжении 2000-2010 гг. в Республике Польше было реализовано ряд инициатив и принято соответствующую законодательную базу для функционирования электронной администрации, которая бы отвечала требованиям и стандартам, действующим в то время в странах Европейского Союза. Примеры успешно реализованных проектов показывают, что был достигнут значительный прогресс в данной сфере. Но, невысокая оценка уровня развития ключевых услуг, определенных Европейской Комиссией, указывала на недостаточное продвижение в деле внедрения электронной администрации в жизнь польского общества.

Ключевые слова: е-администрация, электронная подпись, электронные услуги, eПольша, цифровое правительство, «Малопольские ворота».

УДК 94(420)

О.А. Неприцький

ОБРАЗ ПОЛЬЩИ В КРАЇНАХ-ПАРТНЕРАХ (ПЕРША ДЕКАДА ХХІ СТ.)

У статті проаналізовані результати досліджень, що були проведені в з метою вивчення національної репутації Польщі та поляків у країнах-партнерах протягом першої декади ХХІ століття п'ятьма відомими інституціями: Інститутом Польської Марки, Польською Агенцією Розвитку Підприємництва, Польською Туристичною Організацією, Інститутом Громадських Справ, ТОВ «PL.2012». Результати показали збільшення поінформованості громадян інших країн про Польщу та покращення її іміджу, але цей процес мав тривалий і повільний характер та чітку кореляцію із політичною та економічною ситуацією в країні.

Ключові слова: Польща, Європейський Союз, імідж, образ, бренд, громадськість, стереотип.

Успішне формування національного бренду передбачає діяльність з метою поширення певного іміджу і набуття позитивної репутації. Але не менш важливим завданням є вивчення уже сформованого образу держави та народу закордоном, щоб вносити відповідні корективи у зміст, методи та форми поширення інформації. На початку ХХ століття Республіка Польща впровадила в життя ряд ініціатив, спрямованих на формування національного бренду.

Відповідно, було проведено низку досліджень, спрямованих на вивчення репутації Польщі і поляків у головних країнах-партнерах.

Вивченням міжнародного іміджу Польщі займалися Ю. Запала-Венх [1], Л. Коларська-Бобінська [2], М. Фалковські [3] та інші. Підсумовуючим кабінетним дослідженням на тему образу Польщі і поляків закордоном стала праця «Дослідження образу Польщі та польської економіки в країнах головних економічних партнерів» [4], що видана у рамках проекту Міністерства Економіки Республіки Польщі «Проведення досліджень щодо образу Польщі та польської економіки в державах, що є головними економічними партнерами та вироблення концепції візуалізації програми промоції польської економіки». У ній подані підсумки результатів польових досліджень, які проводили авторитетні інституції у 2000-х роках.

Метою статті є проаналізувати результати досліджень, що були проведені з метою вивчення національної репутації Польщі та поляків у країнах-партнерах протягом першої декади XXI століття.

У вищезазначеному «Дослідженні образу Польщі...» зібрані результати вивчення образу Польщі, польської економіки та поляків п'ятьма відомими інституціями: Інститутом Польської Марки, Польською Агенцією Розвитку Підприємництва, Польською Туристичною Організацією, Інститутом Громадських Справ, ТОВ «PL.2012». Автори сконцентрували свою увагу на образі сформованому у дев'яти країнах головних економічних партнерів Польщі: Німеччині, Італії, Франції, Нідерландах, Росії, Чехії, Сполучених Штатах Америки, Україні.

Напередодні вступу Польщі (у травні 2004 року) до Європейського Союзу Польська Агенція Розвитку Підприємництва замовила Інституту Громадських Справ вивчити сприйняття польського бренду в країнах ЄС (червень 2003 року). Дослідження показало, що Польща розглядалася в країнах Євросоюзу як відстала посткомуністична держава, де існує дефіцит товарів у магазинах, а ринок розвинений дуже слабо. Респонденти зазначали, що їх приїзд до Польщі показав відмінності між існуючими стереотипами та реальністю, що, насправді, була кращою, ніж існуюча закордоном репутація. Проте, не дивлячись на вигідне географічне розташування, значну кількість молодих високоосвічених кадрів, значний потенціал Польщі до залучення інвестицій та розвитку співпраці із країнами ЄС, вказували на багато факторів, що гальмували такий розвиток: всеохоплююча бюрократія, хабарництво, порушення законів, часта зміна законодавства, складна податкова система, постійні перевірки, сильне регулювання ринку, а також більші витрати на створення робочих місць, ніж у інших країнах Східної Європи.

В 2008 році було проведено масштабне дослідження Інститутом Польської Марки на замовлення Польської Туристичної Організації, де поєдналися результати всіх окремих проектів із вивчення туристичного іміджу Польщі і поляків, що мали місце у 2006-2008 роках. Метою дослідження було визначити напрямки і пріоритети розвитку туристичної галузі Польщі на 2009-2015 роки.

Ключовим висновком, до якого прийшли автори з Інституту Польської Марки, стало визнання того, що станом на 2008 рік був відсутній цілісний єдиний образ Польщі закордоном, а найслабшою ланкою формування іміджу була визначена промоція. І наступний висновок звучить дещо банально, але дослідники констатували факт, що Польща має значний промоційний потенціал, оскільки реальний стан речей у країні значно кращий, ніж її репутація назовні.

Обнадійливим для формування польського туристичного бренду був той факт, що загальний образ Польщі, загалом, вимальовувався позитивний, і це означало, що не потрібно було долати негативне ставлення, а лише розвивати позитивне враження. Польща розглядалася потенційними іноземними туристами як країна гарна і гостинна, із вираженою культурою, хорошою кухнею, і при цьому безпечна і дешева. Туристичною перевагою визначалися міста, у яких добре розвинена інфраструктура та налаштована легка і жвава міжміська комунікація. Поляки виглядали як працьовитий народ, що значно відрізнялося від національної репутації у 1990-х роках, коли громадська думка на Заході наділяла поляків такими негативними рисами, як пияцтво, злочинство та ледарство і протиставляла цивілізованому Заходу [3].

Авторів дослідження непокоїло, що Польща цікавила туристів, перш за все, своїми історичними пам'ятками, і це могло додати «нудності» загальному іміджу країни, тому що на початку XX століття важливим елементом для прийняття рішення подорожувати ставали насиченість подіями, стиль життя, польська країни.

Дослідники виділили низку негативних рис в іміджі Польщі, але ці характеристики швидше вказували можливості для розвитку, ніж істотно стояли на заваді розвитку туристичної галузі держави. Так, першою негативною рисою відзначалась відсутність широких знань про Польщу закордоном. Перепоною в організації туристичних поїздок до Польщі було те, що «на Польщу не було моди» [4, с. 28], відсутні цікаві події та ексклюзивні розваги, що б привабили туристів. Також до негативних рис автори дослідження віднесли «двоїстість» Польщі, яка розглядається як країна Заходу, але одночасно їй притаманна «слов'янська душа». Проте, цей висновок достатньо контраверсійний, оскільки, наприклад, відомий британський фахівець із національного брендінгу Уоллі Олінс визначав польську «подвійність» першою ключовою рисою, на якій потрібно будувати польський бренд (детальніше про це див. у праці «Погляди Уоллі Олінса на формування іміджу Республіки Польщі на початку XXI століття» [5]). Через недопрацювання у промоційному плані та об'єктивні причини географічного розташування і соціалістичного минулого, Польща, погляду туристичної привабливості, була ніби країною «другого ешелону».

Окрім дослідження, замовленого Інститутом Польської Марки, Польська Туристична Організація у тому ж 2008 році організувала власне вивчення впізнаваності Польщі на закордонних ринках в рамках вироблення «Маркетингової стратегії Польщі в секторі туризму на 2008-2015 роки». Дослідження проводилося серед двох цільових груп населення – журналістів та співробітників туристичного бізнесу.

Результати опитування значною мірою перегукуються із висновками, до яких прийшли автори вище описаного дослідження, проведеного Інститутом Польської Марки. Шляхом пошуку спонтанних асоціацій було з'ясовано, що образ Польщі пов'язаний із багатою історичною спадщиною та особливою культурою (де цікаво переплітаються посткомунізм із католицизмом), привабливістю природних ландшафтів, кухнею. Недостатність промоції Польщі закордоном підкреслює відсутність жодних асоціацій у 18% представників американської туристичної галузі та 6% співробітників російського тур бізнесу [4, с. 31]. Якщо в європейських державах Польща існувала, як певний цілісний образ, то для Сполучених Штатів Польща була дуже далекою країною, щоб мати який-небудь чіткий імідж. Тому можна припустити, що зазначені 6% відсутності асоціацій у діячів російського туристичного ринку, з'явилися через велику географічну віддаленість від Польщі значної частини території Російської Федерації, що знаходиться на Азійському континенті.

У 2010 році Польська Туристична Організація замовила компаніям «Ageron Polska» та «Ageron International» вивчення образу Польщі у Великій Британії, Німеччині та Франції з метою розробки стратегії комунікації на ринках цих країн. Дослідження показало, що образ Польщі не був однозначним, його важко було чітко окреслити через дефіцит інформації про країну та її населення. В Німеччині домінував відносно негативний образ, і чим далі від німецько-польського кордону, тим меншою кількістю інформації володіли респонденти. Мешканці Великої Британії сходилися на думці, що не змогли собі створити однозначний (позитивний чи негативний) образ Польщі, оскільки мали дуже фрагментарну інформацію про країну. Французи аналогічно не змогли похвалитися наявністю чіткого сформованого образу Польщі.

Негативним автори дослідження вважали те, що Польща, не дивлячись на розташування на одному континенті, розглядалася учасниками опитування як «далека» країна, пов'язана із історією (а не сучасністю), консервативна, замкнена і малознана. Проте, обнадійливим фактом була поява на перших місцях позитивних асоціацій, пов'язаних із гарними ландшафтами (Мазури, Кашуби, Татри), економічним розвитком і працьовитими людьми та відомими поляками (Іоан Павло II, Лех Валенса, Роман Полянський, Шопен). Польський туристичний напрямок розглядався як варіант виїзду на вихідні або відпочинку на березі моря чи озера (для німців).

У 2009 році образ Польщі і поляків у тринадцяти європейських країнах дослідила компанія TNS OBOP (Центр вивчення громадської думки) на замовлення ТОВ «PL.2012», створеного для підготовки футбольного чемпіонату «Євро-2012». Дослідження спрямовувалося на вивчення рівня поінформованості про Польщу, ставлення до країни, образу Польщі і поляків, туристичної привабливості Польщі та зацікавленості турніром UEFA «Євро-2012».

З огляду на рівень поінформованості про Польщу, дослідники чітко виділили дві групи країн. Перша – де населення хоча б що-небудь знало про країну – це Чехія, Україна, Росія,

Німеччина та Італія. І друга – де люди не знали нічого або майже нічого про Польщу – це решта країн. При чому, найменше інформації про Польщу мали мешканці Голландії, Великої Британії та Іспанії.

У досліджуваних країнах переважало нейтральне ставлення до Польщі. Але при цьому вирізнялось найбільш позитивне сприйняття Польщі в Україні. Також позитивно сприймалася країна в Чехії, Росії, Франції та Італії. Лідером серед країн із негативним ставленням була Австрія. Слідом за нею йшли Німеччина та Голландія. Автори дослідження наголошують, що люди сприймалися респондентами краще, ніж країна. Поляків наділяли такими позитивними рисами як підприємливість, працьовитість, креативність та прагнення приймати нові виклики.

Аналіз асоціативних рядів, які вибудовували респонденти щодо Польщі, показав, що країни можна поділити на чотири групи. Для держав першої групи (Франція, Велика Британія, Німеччина, Австрія, Норвегія, Іспанія і Голландія) Польща – це відстала країна, не модернізована, релігійна, аграрна і орієнтована, головним чином, на традиції та історію. У країнах другої групи (Росія, Італія, Чехословаччина) вважали, що Польща – це «двоїста» країна: з одного боку – традиційна і релігійна, а з іншого – вона динамічно розвивалася та виглядала привабливою для бізнесу територією з вільним ринком. Окремою групою подана Україна, де вважали, що Польща – це сучасна, демократична країна, що динамічно розвивалася і мала добру структуру організації праці. (На початку ХХІ століття Польща стала для українців «символом економічного успіху» [6, с. 12].) І, нарешті, населення четвертої групи країн (Шведії та Португалії) майже нічого не знали про Польщу і тому не мали виразного образу.

Якщо говорити про продукти, із якими асоціювалася Польща, то переважна більшість респондентів називали горілку (близько 50%). За виключенням Росії, де Польща асоціювалася із горілкою лише у 12% опитаних. Потім згадувалася шинка, вареники (особливо в Німеччині та Великій Британії). Дослідження зафіксувало високий відсоток тих, у кого Польща не асоціювалася ні з чим (43% голландців, 31% росіян, 29% британців, 28% французів і 20% німців) [4, с. 39].

Протягом першої декади 2000-х років (фактично, з 2000 р. і до 2010 р.) регулярні дослідження образу Польщі і поляків закордоном проводила польська неурядова організація Інститут Громадських Справ. Переважно, фахівці Інституту концентрувалися на вивченні думки населення Німеччини, Франції, Великої Британії та України.

Масштабні дослідження Інституту Громадських Справ показують, що протягом першої декади відбулися зміни у сприйнятті Польщі та поляків як у країнах Західної Європи, так і на Сході. Спостерігалось збільшення поінформованості європейців про Польщу, країна ставала ближчою і більш знаною. Проте, ці зміни не можна назвати швидкими чи однозначними і безповоротними. Наприклад, якщо в 2000-му році 65% німців вважали, що у Польщі католицька церква має надто велику владу, то в 2006-му в цьому були переконані 59% респондентів. У 2000-му році 20% опитаних німців відзначили, що Польська економіка стрімко зростає, через 6 років так вважали вже 38% респондентів. Але в той же час у Франції 40% респондентів асоціювали Польщу із надмірною владою католицизму в 2000-му році, а до 2006-го ця цифра зросла до 60% [4, с. 34,35].

Загальний аналіз досліджень, проведених польськими державними, громадськими та комерційними структурами, вказує та значний обсяг роботи, що був виконаний протягом першої декади ХХІ століття і спрямований на вивчення та цілеспрямоване формування іміджу Польщі і поляків закордоном.

Збільшення поінформованості мешканців інших країн про Польщу протягом перших десяти років нашого століття – це значною мірою заслуга цілеспрямованої промоційної кампанії польського уряду. Але одна лише промоція не може виправити репутацію країни та її народу. Для цього повинні бути певні об'єктивні зміни та яскраві події, що закарбовуються в інформаційному просторі та змінюють масову свідомість.

Проаналізувавши результати соціологічних досліджень, прослідковується декілька таких знакових подій, що вплинули на образ Польщі і поляків закордоном. Першою подією стала боротьба проти комунізму наприкінці 1980-х років і прихід до влади Леха Валенси. Діяльність «Солідарності» та Леха Валенси надовго вкарбували в свідомість людей західного світу, що Польща є посткомуністичною державою. Але вслід за цим настали 1990-і роки бідності, розрухи та бандитизму, вимушеної польської економічної еміграції тощо. Остання декада 1990-х років істотно зіпсувала міжнародну репутації поляків, на виправлення якої фактично і

.....

пішли наступні 10 років. Ключову роль у «наближенні» Польщі до західного світу відіграв вступ країни до Європейського Союзу в травні 2004 року. Цей крок не зробив Польщу негайно «близькою» і «добре знаною» у свідомості мешканців інших європейських держав, але значною мірою підвищив рівень поінформованості про країну, а збільшення кількості взаємних візитів дала можливість порівняти стереотипи із реальною ситуацією в країні. І нарешті, економічні успіхи 2000-х років (особливо успішне проходження кризи 2008-го року) чітко прослідковуються у результатах соцдосліджень, де Польща, поряд із своєю орієнтованістю на історичну та культурну спадщину, надзвичайно часто визначається як країна, що динамічно розвивається, має ринкову конкурентоспроможну економіку.

У подальших дослідженнях доцільно вивчити туристичний рух та притік інвестицій у Польщу, і порівняти його динаміку із змінами у зовнішній репутації Республіки Польщі та політичним і економічним розвитком країни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Zapala-Więch J. Polityka kreowania wizerunku państwa w oparciu o tożsamość narodową na przykładzie Polski i Irlandii. – Rozprawa doktorska. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych. Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych. – Archiwum UJ, Dokt. 2012/155. – Kraków, 2012. – 298 s.
2. Kolarska-Bobińska L. (red.), Obraz Polski i Polaków w Europie. – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2003. – 344 s.
3. Fałkowski M., Polska jako Wschód i jako Zachód. Wzajemne postrzeganie Polaków i Niemców, wyniki najnowszych badań / M.Fałkowski [електронний ресурс] // DIALOG, Magazyn Polsko-Niemiecki. – 2002. – № 60. – Режим доступу: <http://www.isp.org.pl/site.php?id=72&pagep=2>
4. Badania wizerunkowe Polski i polskiej gospodarki w krajach głównych partnerów gospodarczych. Raport z badania desk-research. – Warszawa, 2011. – 43 s.
5. Неприцький О.А. Погляди Уоллі Олінса на формування іміджу Республіки Польщі на початку XXI століття. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.22. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – 290 с. – С. 216-220.
6. Konieczna-Salamatin J. Coraz dalsi sąsiedzi? Wizerunek Polski i Polaków na Ukrainie / J.Konieczna-Salamatin – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2011. – 39 s.

Neprytskyi O.A. Image of Poland in partner countries (the first decade of the XXI century)

The article analyzes the results of the studies carried out by five well-known institutions, namely, the Polish Brand Institute, Polish Agency for Enterprise Development, Polish Tourism Organisation, the Institute of Public Affairs and the “PL.2012” LLC, in order to investigate the national reputation of Poland and the Polish in partner countries during the first decade of the 21st century. The results have shown the growth in the level of knowledge among the citizens of other countries about Poland as well as the improvement of its image, but this process was slow and long-lasting as well as strictly correlated with the political and economic situation in the country.

Key words: Poland, European Union, image, public image, brand, people, stereotype.

Неприцький А.А. Образ Польши в странах-партнерах (первая декада XXI ст.)

В статье проанализированы результаты исследований, которые проводились с целью изучения национальной репутации Польши и поляков в странах-партнерах на протяжении первой декады XXI столетия пятью известными институциями: Институтом Польской Марки, Польским Агентством Развития Предпринимательства, Польской Туристической Организацией, Институтом Общественных Дел, ООО «PL.2012». Результаты показали рост информированности граждан других государств о Польше и улучшение ее имиджа, но этот процесс имел длительный и медленный характер и четкую корреляцию с политической и экономической ситуацией в стране.

Ключевые слова: Польша, Европейский Союз, имидж, образ, бренд, общественность, стереотип.

КАРТА ПОЛЯКА І НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНІ, БІЛОРУСІ ТА ЛИТВИ (2007-2015 РР.)

У статті досліджується історія формування законодавчої бази Республіки Польща щодо карти поляка та проаналізовано зміст чинного законодавства. Показано, що карта поляка стала одночасно істотним чинником стимулювання самоідентифікації поляків, які проживають на території колишніх республік СРСР, і в той же час ефективним інструментом польської закордонної політики, що викликало неоднозначну реакцію урядів Білорусі та Литви. Продемонстровано, що розробка законодавчих засад, які визначають права власників карти поляка, знаходиться в процесі активного обговорення у політичних та наукових колах Республіки Польщі.

Ключові слова: карта поляка, Україна, Білорусь, Литва, «Східні креси», репатріація, міграція.

Глобалізація стала одним із ключових процесів, що інтенсивно відбуваються на початку ХХІ століття. Вона відображає обмін товарами, послугами капіталом та робочою силою, долаючи державні кордони. Проте, процеси глобалізації та інтеграції не змінили прагнення країн до національної самоідентифікації.

Актуальність дослідження обумовлена появою у практиці міжнародних відносин, так званих «національних карт»: на території країн колишнього СРСР було впроваджено «карти поляка», працює над запровадженням аналогічного проекту Румунія, розробляються «карти угорця» сусідньою Угорщиною.

Базою для дослідження ролі карти поляка у зовнішній політиці Польщі стали законодавчі акти Республіки Польщі: «Про карту поляка» [1], та «Про репатріацію» [2], «Про іноземців» [3]. Впровадження і використання даного документу активно обговорювалася у періодичних та електронних виданнях України, Білорусі та Польщі: «Український журнал» [4], газета «День» [5], «Zautra» [6], «iPress.ua» [7], «Zarobitchany» [8], «Nasz Dziennik» [9].

Мета статті – дослідити значення карти поляка для мешканців та урядів сусідніх країн із значною польською меншиною – колишніх радянських республік, а саме Білорусії, України та Литви.

Карта поляка була прийнята 7 вересня 2007 року. Закон «Про карту поляка» набрав чинності 29 березня 2008 року. Для осіб, що фіксували свою приналежність до польського народу шляхом отримання карти поляка, було передбачено безкоштовне отримання довготривалої візи з можливістю багаторазового в'їзду; офіційне працевлаштування у Польщі; доступ до безкоштовного навчання та медицини; заснування громадських об'єднань і реалізація господарської діяльності на тих самих засадах, що і для польських громадян; пільги при користуванні засобами громадського та залізничного транспорту в пасажирських, швидкісних та експрес поїздах на підставі одноразових квитків; безкоштовний вхід до державних музеїв [1]. Проте, згідно закону, власник карти поляка не набував автоматично польського громадянства і не міг постійно проживати на польській території.

Над питанням впровадження спеціального документа для поляків із держав, які виникли після розпаду СРСР, ще десять років тому активно працював уряд Єжи Бузека. Запровадження карти поляка було активно підтримано правими політичними силами Польщі та громадськими організаціями консервативного спрямування, як у країні так і поза її межами, зокрема, «Союзом поляків за кордоном». Та в роки перебування при владі в країні лівих сил реалізацію цього проекту відклали.

Щойно комбінація політичних сил в країні змінилася на користь правих, «карту» впровадили спеціальним законодавчим актом. У 2007 р. при владі перебувала партія «Право і справедливість», яку очолювали брати Качинські: Ярослав – на посаді прем'єр-міністра, а Лех – на посту Президента. Власне, уряд Качинського і подав на голосування до Сенату даний законопроект, а 22 вересня 2007 р. закон було підписано Президентом.

Газета «День» тоді зазначала, що у своєму зверненні до поляків у східних країнах Президент Республіки Польща – Лех Качинський наголосив на підписанні закону «Про карту поляка» з великою гордістю: «Через закон польська влада виконує важливий обов'язок щодо

.....
кількох мільйонів своїх співвітчизників, які – здебільшого не з власної волі, а внаслідок післявоєнного переміщення кордонів на захід – опинилися за межами Батьківщини. Незважаючи на дуже важкі обставини, поляки, які проживали на території колишнього СРСР, залишилися польськими патріотами, що стежили за батьківським традиціям, дбали про могили предків, зберігали мову – хоча б у молитві. І вистояли! Сьогодні вони є частиною гордого польського народу» [5].

Згідно закону, карта поляка може бути надана особі, яка вважає себе приналежною до польського народу і при цьому знає польську мову хоча б на базовому рівні, вважає її рідною мовою, та знає і підтримує польські традиції та звичаї. У присутності консула Республіки Польща або уповноваженого співробітника претендент на карту поляка повинен письмово задекларувати приналежність до польського народу. Тобто має бути підтвердження, що принаймні один з батьків, бабуся чи дідусь або ж прабабуся і прадід були польської національності або мали польське громадянство. Або ж може подати письмову довідку від польської організації, що підтверджує його активну участь у діяльності на користь польської мови та культури або польської національної меншини протягом принаймні останніх трьох років.

Закон передбачав, що карту поляка могла отримати лише особа, що не має польського громадянства або виду на проживання на території Республіки Польща, та була громадянином наступних держав: Республіки Вірменія, Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Естонської Республіки, Грузії, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Литовської Республіки, Латвійської Республіки, Республіки Молдова, Російської Федерації, Республіки Таджикистан, Туркменістану, України, Узбекистану [1].

Також на карту поляка могла претендувати особа, польське походження якої було підтверджено згідно з правилами Закону від 9 листопада 2000 р. про репатріацію [2]. Репатріація – «повернення на Батьківщину» – це один зі способів набуття польського громадянства. Право на репатріацію мають іноземці польського походження, які до дня набрання чинності Закону про репатріацію постійно проживали на території сучасних вище названих держав. Тобто репатріант – це особа польського походження, яка прибула до Польщі на підставі візи з метою репатріації та наміром постійного проживання. Закон визначає, що особа польського походження – це особа, яка декларує свою польську національність та відповідає одночасно наступним вимогам: принаймні один з батьків чи дід/бабуся або ж двоє прадідів були польської національності (підтвердили свою приналежність до польського народу); підтвердить свій зв'язок з польською культурою.

Прийняття закону у Польщі спричинило ланцюгову реакцію у сусідніх країнах. Питання карти поляка стало найбільш актуальне для Білорусі, Литви та України.

Реакція білоруської влади на прийняття Закону «Про карту поляка» була негативною. У лютому 2012 року в Білорусі набули чинності поправки до закону «Про державну службу», які заборонили чиновникам та співробітникам силових структур користуватися картою поляка, а також аналогічними документами, наданими іншими країнами. Потім список посадовців, що повинні зробити вибір між державною службою в Білорусі та картою поляка, розширився на депутатів парламенту та місцевих органів влади. Цьому передувало рішення Конституційного суду, в якому зазначалося, що норми польського Закону «Про карту поляка» не відповідають загальноновизнаним принципам суверенної рівності держав і невтручання в справи, що входять до внутрішньої компетенції іншої держави.

А після змін, внесених до польського закону «Про іноземців», які набули чинності з травня 2014 року, аналітик BISS (Білоруського інституту стратегічних досліджень) Андрій Єлісеєв для видання «ZAUTRA.by» вказав, що було вже повністю оголено суто прагматичні цілі польської сторони. Карта поляка – це не просто «жест солідарності з боку польської держави людям, які вважають себе поляками», а інструмент залучення мешканців пострадянського простору до Польщі на постійне місце проживання у своїх демографічних та економічних інтересах [6]. Бажання громадян отримати карту поляка, за словами Єлісеєва, – це продукт породжений високою ціною отримання шенгенських віз. Якби візи були більш доступними, такого ажіотажу навколо карт не було б.

Українська влада, в цілому, толерантно поставилася до політики польської влади щодо видачі громадянам України карт поляка, а можливість отримати цей документ зразу ж набула

.....
популярності серед населення. Україна, за кількістю виданих громадянам карт поляка, в абсолютних цифрах випередила Білорусь.

29 березня 2008 року увійшла в дію карта поляка, а «30 березня 2008 року працівник львівського консульства РП оприлюднив офіційне рішення про видачу перших «карт поляка» громадянам України: сестрам Ядвізі та Ірені Заппе зі Львова, а також Ірені Сандецькій із Кременця. <...> Проте польське нововведення мало б зацікавити не лише стовідсоткових, так би мовити, чистокровних українських поляків, але й тих, у кого в свідоцтві про народження у графі «національність» записано — українець» [4].

З огляду на складну історичну спадщину, не просто було визначитися із ставленням до карти поляка і Литві. В коментарі управління інформацією та зв'язків з громадськістю зазначається, що польська карта – внутрішній польський документ, який не має юридичної сили в Литві і ніякі обмеження до громадян Литви, які мають карту поляка, не застосовуються. Проте, міністр юстиції Литви Юозас Бернатоніс заявляв, що карта поляка є зобов'язанням перед іншою державою, і її наявність створює проблеми кандидатам у президенти. При цьому спроби звернутися до Конституційного суду з приводу оцінки карти поляка були невдалими [6].

Цікавим став той факт, що євродепутат від Литви Вальдемар Томашевський, який у 2009 балотувався на пост президента, а 2015 року спробував свої сили на виборах мера Вільнюса, має карту поляка і не збирається від неї відмовлятися.

У східноєвропейському регіоні триває жвава дискусія стосовно карти поляка, і аналітики намагаються оцінити динаміку 2008-2015 років та спрогнозувати подальший розвиток подій із набуттям карти поляка та поверненням її власників на історичну Батьківщину. У 2010 р. експерти «IA REGNUM» зазначали, що з урахуванням реальної чисельності населення сучасних держав, що включаються у Польщі до числа «східних кресів», за інтенсивністю набуття карт поляка лідирувала все-таки Білорусь – 20 000 на 9,5 млн. осіб фактичного населення, на другому місці була Литва – 3 200 на 3 млн. осіб, а третьою – Україна (30 000 на 45 млн.) [10]. Через 2 роки в Україні карту поляка отримали вже більш як 46 500 українців, і цим самим утворили найбільшу групу власників карти серед загальної кількості 100 000 осіб (станом на 2012 рік) з усіх країн колишнього Радянського Союзу. За даними Міністерства закордонних справ Республіки Польщі протягом 2008-2015 років понад 150 тисяч поляків отримали карту поляка. Але більшість з них ніколи не мігрували зі своїх країн постійного проживання. Вони здебільшого користувалися перевагами довгострокової мутьтивізи до Польщі та звільненням від консульських виплат під час подачі документів на візу. І навіть, не дивлячись на воєнні дії на сході України, кількість віз, виданих з метою репатріації стійко спадала, а кількість виданих карт поляка – невинно росла [11], що свідчить про безпідставність побоювання масових міграцій етнічних поляків на Батьківщину з країн східної Європи.

Проблема поляків за кордоном постійно знаходиться на слуху в самій Польщі. Протягом 2014-2015 рр. комісія у справах поляків за кордоном ініціювала засідання Сейму для того, щоб розробити поправки до закону «Про карту поляка». Якщо цей процес набуде законодавчого підґрунтя, то через кілька років може спричинити масовий переїзд поляків із сусідніх (східних) країн. Так звана репатріація поляків може сягнути 100 тисяч [7].

Дане питання не одноразово піднімалось попереднім прем'єр-міністром Польщі – Євою Копач, а в останні дні своєї каденції вона представила сейму нову програму щодо репатріації поляків. Але у нинішнього президента Анджея Дуди та у новообраного прем'єра – Беати Шидло є погляд, що передбачає повернення поляків зі Сходу та внесення змін до закону. Загалом уряд «Право і справедливість» критикує політику «Громадянської платформи» щодо бездіяльності та зволіканні у питаннях поляків за кордоном.

Проект змін до закону поданий представником «Права і справедливості», який водночас є і головою сеймової комісії з питань зв'язків з поляками за кордоном – Міхалом Дворчиком передбачає що, невдовзі власник карти поляка зможе по приїзді у Польщу: отримати постійне місце проживання, протягом року мати право на додаткове фінансування, безкоштовну оренду квартири та вивчення польської мови, а також на інші потреби пов'язані з адаптацією до Польщі. М. Дворчик акцентував увагу, що істотні зміни у законі стосуватимуться переважно етнічних поляків східного сусідства [12].

Польський уряд активно обговорює зміни до закону «Про карту поляка», та до чергового засідання Сейму планується проведення конференції під назвою «Історія написання законів. Підсумки закону Про карту поляка» за підтримки фонду «Свободи і Демократії» та Студій Східної Європи Варшавського університету. У конференції візьмуть участь представники з України, Литви, Латвії, Білорусі та польської общини зі Східної Польщі. Основне питання конференції «Карта поляка – елемент відродження польськості, чи лише практично-візовий вимір? Досвід України, Білорусі, Литви» [12].

Отже, законодавство, прийняте на початку 2000-х років у Республіці Польщі, надало значні права і можливості етнічним полякам, що мешкають за кордоном, брати участь у формуванні сучасного полонійного культурного простору та інтегруватися у життя польського соціуму на Батьківщині. Різноманітними спрощеннями при перетині польського кордону та під час перебування та території Республіки Польщі змогли скористатися мешканці країн, що виникли після розпаду СРСР, законодавство яких не передбачає подвійного громадянства, а саме Білорусі, Литви, та України.

Але карта поляка — це далеко не лише моральна сатисфакція та набір державних пільг для тих, хто почував кровний і духовний зв'язок із Польщею, але й інструмент впливу на культурний та соціальний розвиток населення інших країн. Сприяння національній самоідентифікації поляків на території інших держав часто розцінювалося як втручання у внутрішні справи цих країн і просування польських політичних, економічних та культурних інтересів. Тому законодавство про карту поляка викликало жваві дискусії і неоднозначну реакцію у сусідніх країнах, де проживає значна польська меншість, насамперед, у Білорусі, Україні та Литві. Найбільш позитивно ініціативу Польщі щодо підтримки свого етнічного населення, сприйняла Україна. А найбільш однозначну негативну позицію висловила влада Білорусі.

У цілому, протягом 2007-2015 років Польща впровадила в свою міжнародну політику систему заходів, спрямовану на підтримку польських співвітчизників і довгострокового просування польських інтересів, у першу чергу на землях, що традиційно називалися «польськими кресами», і подальше вивчення даної тематики залишається актуальним у зв'язку із майбутніми поправками до закону «Про карту поляка» та геополітичним цивілізаційним протистоянням у даному регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ustawa o Karcie Polaka z dnia 7 września 2007 r. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów Prawnych – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20071801280>
2. Ustawa o repatriacji z 9 listopada 2000 r. [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów Prawnych – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20001061118>
3. Ustawa o cudzoziemcach w Polsce z dnia 12 grudnia 2013 [Електронний ресурс] // Internetowy System Aktów Prawnych – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20071801280>
4. Крамар Р. Пристрасті навколо карти поляка / Р. Крамар. [Електронний ресурс] // Український журнал – Режим доступу: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/196/>
5. Олексюк Б. Карта поляка / Б. Олексюк [Електронний ресурс] // День – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/den-planety/karta-polyaka>
6. Гуштын А. Усидеть на двух стульях. Нужна ли белорусским чиновникам карта поляка? / А. Гуштын. [Електронний ресурс] // Заутро тваёй країны – Режим доступу: http://zautra.by/art.php?sn_nid=1786
7. Польський сейм планує внести зміни у закон «Про карту поляка» / [Електронний ресурс] // iPress – Режим доступу: http://ipress.ua/news/polskyu_seym_planuie_vnesty_zminy_u_zakon_pro_kartu_polyaka_148419.html
8. Карта поляка як альтернатива робочим візам або нелегальному працевлаштуванню / [Електронний ресурс] // Zarobitchany – Режим доступу: <http://zarobitchany.org/content/karta-polyaka-yak-alterantiva-robocsim-v-zam-abo-nelegalnomu-pracevlashtuvannua>
9. Kamieniecki M. Karta Polaka już nic nie znaczy? / M. Kamieniecki [Електронний ресурс] // Nasz Dziennik – Режим доступу: <http://www.naszdziennik.pl/polska-kraj/144009,karta-polaka-juz-nic-nie-znaczy.html>
10. Карта поляка популярніша у Литві і Білорусі, аніж в Україні / [Електронний ресурс] // IA REGNUM – Режим доступу: <http://regnum.ru/foreign.html>
11. MSZ: spada zainteresowanie wizami repatriacyjnymi, rośnie Kartą Polaka / [Електронний ресурс] // bankier.pl – Режим доступу: <http://www.bankier.pl/wiadomosc/MSZ-spada-zainteresowanie-wizami-repatriacyjnymi-rosnie-Karta-Polaka-3389446.html>

12. Jest projekt nowelizacji ustawy o Karcie Polaka / [Електронний ресурс] // Związek Polaków na Białorusi – Режим доступу: <http://znadniemna.pl/13706/jest-projekt-nowelizacji-ustawy-o-karcie-polaka>

Boblienko O.P. Card of a Pole and national self-identification of the Poles in Ukraine, Belarus and Lithuania (2007-2015)

The article studies the history of forming the legislative base of the Republic of Poland concerning the Card of a Pole (Karta Polaka) and analyzes the contents of the current legislation. It shows that the Card of a Pole has become both a considerable factor in stimulating self-identification of the Poles that live on the territory of the former Soviet Union republics and is an effective instrument of the Polish foreign policy, which caused an ambiguous reaction of the Belorussian and Lithuanian governments. It has been demonstrated that the development of the legislative basis which determines the rights of the Card of a Pole owners is being actively discussed in the political and scientific circles of the Republic of Poland.

Key words: Card of a Pole, Ukraine, Belarus, Lithuania, “Eastern lands” repatriation, migration.

Боблиенко Е.П. Карта поляка и национальная самоидентификация поляков в Украине, Беларуси и Литве (2007-2015 гг.)

В статье исследуется история формирования законодательной базы Республики Польши относительно карты поляка и проанализировано содержание действующего законодательства. Показано, что карта поляка стала, одновременно, существенным фактором самоидентификации поляков, проживающих на территории бывших республик СРСР, и в то же время, эффективным инструментом польской внешней политики, что вызвало неоднозначную реакцию правительств Беларуси и Литвы. Продемонстрировано, что разработка законодательных принципов, определяющих права владельцев карты поляка, находится в процессе активного обсуждения в политических и научных кругах Республики Польши.

Ключевые слова: карта поляка, Украина, Беларусь, Литва, «Восточные кресы», репатриация, миграция.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930:94(477)«179/1917»: [272]

В. М. Орлов

НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ГРОМАД НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У цій статті запропонований огляд науково-історичних праць, які були опубліковані в період незалежності України. Вони детально ілюструють нові методологічні тенденції у вивченні історії релігії та церкви на українських землях у період існування Російської імперії протягом останнього десятиліття XVIII – початку XX ст. Охарактеризовано наявні праці загальноукраїнського та краєзнавчого вимірів з історії католицизму в Україні дорадянського періоду.

Ключові слова: маніфест, релігія, римо-католицька церква, Російська імперія, сучасна українська історіографія, церква.

Упродовж періоду незалежності України з'явилась критична маса різнопланових публікацій, присвячених історії релігії і церкви в Україні. У зв'язку із методологічними трансформаціями на початку 1990-х рр. «маргіналізовані» теми, раніше табуовані комуністичним режимом, набувають особливого значення. Це, зокрема, стосується проблеми історії римо-католицької церкви (РКЦ) на українських землях. Так, упродовж 1991 р. – першого десятиліття XXI ст., окрім популярних та науково-популярних видань, сформувався значний корпус науково-історичних досліджень, тому на порядку денному постає питання історіографічного узагальнення значного масиву подібних вітчизняних розвідок, що є, власне, актуальним завданням.

Варто наголосити, що протягом останніх років XX – на початку XXI ст. в українському історіописанні з'являються академічні розвідки, у фокусі котрих є виключно історія римо-католицизму, такі як монографія Ю. Білоусова [1], регіоналістичні дослідження Е. Зваричука [2; 3], присвячені історії католицької церкви на теренах Поділля. Також заслуговують на особливу увагу розвідки В. Байдича [4; 5], Е. Бистрицької [6], О. Буравського [7; 8], О. Ворон [9], В. Ганзуленко [10], І. Козловського [11], М. Трущинського [12] та інших.

Метою статті є аналіз вітчизняних історичних праць, присвячених римо-католицькій церкві у період релігійної трансформації на українських землях у складі Російської імперії упродовж останніх десятиліть XVIII – на початку XX ст.

У монографії Ю. Білоусова проілюстровано розвиток Київсько-Житомирській римо-католицькій єпархії та статус римо-католицьких громад упродовж імперського та радянського періодів. Автором розпочато аналіз історії римо-католицьких спільнот на Правобережній Україні, починаючи з останньої чверті XVIII ст. у період та після трьох поділів Речі Посполитої. Ю. Білоусов зазначив, що після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. та створенні нової системи адміністративно-територіального поділу Правобережної України на порядку денному постало питання адміністративно-територіальних трансформацій у сфері релігії. Так, Ю. Білоусовим наголошено, що Синодом на новоприєднаних територіях було створена «... особлива православна єпархія» [1, с. 42].

Проілюстровано дискримінаційний рескрипт від 22 квітня 1794 р. щодо фактичного обмеження прав греко-католиків та римо-католиків [1, с. 42]. Автором слушно зауважено, що незважаючи на домінуючу позицію в російській історіографії другої половини XIX ст., про більш ліберальне ставлення Павла I до представників неправославного населення імперії. Однак, на думку науковця, ця позиція не витримує критики, тому що у тексті Маніфесту від 18 березня 1797 р. основним лейтмотивом є «... заборона навернення в католицизм будь-якого з православних і вільний дозвіл всім, хто забажає перейти з католицької віри на православну...» [1, с. 44–45]. Ю. Білоусов ілюструє появу наступного нормативно-правового акту, а саме указу Павла I від 28 квітня 1798 р., яким фактично відновлював існуючу раніше чисельність єпископств на приєднаних територіях; частково цей документ стосувався Луцької римо-католицької єпархії. Однак, незважаючи на більший рівень толерантності щодо католиків, істориком зауважено, що «... підтверджувалася заборона приймати католицькому духовенству

у себе будь-кого з однодумців з-за кордону, листуватися чи підлягати Римові» [1, с. 45]. Тобто це є цікавою сторінкою в новітній українській історіографії історії римо-католицизму як складника сучасного українського історіописання історії релігійних громад в Україні, яка значно розширює уявлення про особливості взаємодії російської імперської влади з римо-католицькою церквою на Правобережній Україні. У цьому розрізі Ю. Білоусовим вказано на причинах такого критичного ставлення та намагання мінімізувати їх вплив на приєднаних до імперії землях. Це пов'язано з прагненням «... підім'яти ... під владу імператора римсько-католицьку Церкву, як це сталося з православ'ям, і відірвати її від зовнішнього керівництва з Риму. Друга причина тиску на католицизм ... римсько-католицьке духовенство надавало моральну підтримку уніатській Церкві та її священикам...» [1, с. 61–62].

Автором, у контексті дослідження історичного розвитку римо-католицької церкви як складника новітнього українського історіографічного процесу з історії релігійних громад ХІХ – початку ХХІ ст., окреслено певні «кризові» етапи у взаємовідносинах російської держави та римо-католицької церкви. Так, на функціонування римо-католицьких громад розпочинає впливати політичний фактор, особливо після невдалого польського повстання у листопаді 1831 р. Цей сюжет, проілюстрований першим нормативно-правовим актом, який посилив обмеження римо-католицької церкви, є: «... розпорядження Міністерства внутрішніх справ, затверджене імператором Миколою І ... який був спрямований на закриття монастирів...» [1, с. 64]. Наступним періодом звуження прав в історії римо-католицької церкви сучасної вітчизняної історіографії історичного розвитку релігійних громад Ю. Білоусов пов'язує із політичними факторами, а саме із розгортанням національно-визвольного руху в Польщі упродовж 1860-х рр. [1, с. 91].

В авторефераті дисертації Е. Зваричука окреслено історіографію РКЦ як складової новітнього українського історіописання історії релігійних об'єднань на українських землях, починаючи з останніх десятиліть ХVІІІ ст.; наголошено на дорадянських, радянських та сучасних вітчизняних дослідженнях. Значний інтерес становить загальний опис науково-історичних праць, які виявляють економічний вектор діяльності РКЦ, зокрема, праці А. Зінченка, Г. Казмирчука, О. Крижановського, А. Лисого, Г. Надтоки, А. Опрі, М. Поповича, В. Смолинського, Т. Соловйової [3, с. 7–8].

Праця Е. Зваричука містить достатньо цікаве і дискусійне положення, що «... 1809–1830 рр. є «золотим віком» для Римо-Католицької церкви на теренах Подільського краю» [3, с. 10]. Мова йшла переважно про економічний фактор та можливість повернення конфіскованих землеволодінь. Однак, подібна теза дещо дисонує з попередньою позицією Ю. Білоусова щодо послідовної політики російського центру про зменшення важелів впливу РКЦ на теренах Правобережної України.

Наступний етап у студіюванні історії РКЦ в сучасній українській історіографії історичного розвитку релігійних спільнот України, а саме 1830-ті – 1866 рр., як і в монографії Ю. Білоусова, означений політикою активного втручання російського уряду в економічну базу римо-католицької церкви та обмеження її прав і компетенцій на Поділлі [3, с. 10]. Період, починаючи з другої половини ХІХ – початку ХХ ст., чітко означений повною, абсолютною залежністю РКЦ на Поділлі від органів державної влади [3, с. 10].

Також, на відміну від попередніх досліджень, у розвідці Е. Зваричука з'являється сюжет щодо діалогу російського уряду з римо-католицькими спільнотами Подільської губернії, мається на увазі процес ліквідації Кам'янецької єпархії у 1865 р., що є додатковим фактом реакції центральної влади на чітку позицію римо-католицького духовенства як активного суб'єкта у період польського повстання 1860-х рр. [3, с. 12].

У наступній своїй праці Е. Зваричуком в історико-біографічному вимірі охарактеризовано діяльність очільників єпископату Подільської римо-католицької дієцезії упродовж останніх десятиліть ХVІІІ ст. – першої половини ХІХ ст. Проаналізована роль діячів католицького кліру (Р. Сераковського, Я. Дембовського, Ф.-Б.-Л. Мацкевича, М. Гурського, А. Фіалковського) у відстоюванні позицій римо-католицьких громад на українських землях в складі Російської імперії [2].

У дослідженні Е. Бистрицької значно розширено коло проблем історії католицької церкви в новітньому українському історіописанні. Поряд із «внутрішнім виміром» державно-релігійних відносин істориком здійснено дискурс міжнародних відносин між Святим Престолом та Російською імперією. Зокрема, авторкою зазначено, що революційні події в Росії

1905–1907 рр. «... зумовили позитивну динаміку для ватикансько-російського діалогу...» [6, с. 21]. У фарватері демократизації в Росії був оприлюднений маніфест «Про зміцнення основ віротерпимості» 1905 р., що, на думку науковця, значно зблизив позиції Святого Престолу та ліберально налаштованої частини еліт Російської імперії. Цьому сприяло поширення ідеї інституційного відтворення й становлення католицької церкви в Росії та роль митрополита А. Шептицького у популяризації цієї ідеї [6, с. 21].

Новою віхою в українському історіописанні (1991 р. – початок XXI ст.) історії релігійних громад України є сюжет про історію уніонізму, тобто позиції єдності православ'я і католицизму на теренах Російської імперії та спроби імплементації цієї ідеї на російський релігійний ґрунт. Також наголошено на визначальній ролі А. Шептицького в поширенні унійних ідей як в релігійному, так і в світському середовищі [6, с. 22–23]. Е. Бистрицькою продовжено напрям в сучасній українській історіографії з історії релігійних громад в Україні, започаткований Ю. Білоусовим, Е. Зваричуком щодо негативного ставлення російського уряду до можливості зближення православ'я та католицизму та, загалом, до ймовірного зменшення впливу держави на католиків імперії. Як зазначила авторка, подібний наступ особливо був характерний для періоду Першої світової війни, зокрема, ворожого ставлення російського політичного класу до митрополита А. Шептицького як репрезентанта позиції зближення церков і лібералізації відносин у релігійній сфері, що в решті-решт призвело до його ув'язнення [6, с. 25].

Таким чином, загальний огляд науково-історичних праць періоду незалежності України щодо історії релігії та церкви ілюструє значне зростання їх чисельного корпусу. Упродовж першого десятиліття XXI ст. сформувалися на більш високому якісному рівні академічні розвідки, присвячені історії римо-католицизму в Російській імперії протягом XIX – на початку XX ст. Вони спрямовані на загальноукраїнський вимір історії римо-католицької церкви та містять вагомий фактичний і фактологічний матеріал краєзнавчого спрямування, що потребує подальшого скрупульозного дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир: [б. в.], 2000. – 314 с.
2. Зваричук Е.О. Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Е.О. Зваричук. – Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.П., 2007. – 64 с.
3. Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Е.О. Зваричук. – Чернівці, 2005. – 20 с.
4. Байдич В.Г. Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-х років) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Г. Байдич. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 20 с.
5. Байдич В.Г. В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.) : монографія / В.Г. Байдич. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2014. – 423 с.
6. Бистрицька Е.В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Е.В. Бистрицька. – К., 2009. – 40 с.
7. Буравський О.А. Інституціоналізаційні процеси в римо-католицькій церкві на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / О.А. Буравський. – К., 2013. – 38 с.
8. Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / О.А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.
9. Ворон О.П. Особливості розвитку римо-католицької церкви в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / О.П. Ворон. – Острог, 2007. – 20 с.
10. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква на Півдні України (20–30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.П. Ганзуленко. – Запоріжжя, 2015. – 20 с.
11. Козловский И.А. Католицизм: справочное издание / И.А. Козловский. – Донецк: ППШ «Наука і освіта», 2007. – 124 с.
12. Трущинський М. Катехизація у римо-католицькій, греко-католицькій та православних Церквах на території північно-східної Польщі у 1945–1989 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / М. Трущинський. – Л., 2014. – 32 с.

Orlov V.M. Modern Ukrainian historiography of the Roman Catholic communities on Ukrainian lands in the period of Russian empire.

The article reviews scientific and historical works that were published during the period of Ukraine's independence. They illustrate in detail the new methodological developments in the study of the history of religion and the church in the Ukrainian lands in the period of the Russian Empire during the last decade of XVIII – early XX centuries. The author characterizes scientific works available nationwide and locally on the history of Catholic religion in Ukraine in the pre-Soviet period.

Keywords: manifesto, religion, the Roman Catholic Church, the Russian Empire, the Modern Ukrainian historiography, church.

Орлов В.Н. Новейшая украинская историография истории римо-католических общин на украинских землях в составе Российской империи.

В этой статье предложен обзор научно-исторических трудов, которые были опубликованы в период независимости Украины. Они подробно иллюстрируют новые методологические тенденции в изучении истории религии и церкви на украинских землях в период существования Российской империи на протяжении последнего десятилетия XVIII – начала XX вв. Охарактеризованы имеющиеся труды всеукраинского и краеведческого измерения истории католицизма в Украине в досоветский период.

Ключевые слова: манифест, религия, римо-католическая церковь, Российская империя, современная украинская историография, церковь.

УДК 349.2: 32.019.57

А. Д. Протасов

ОТРАЖЕНИЕ НЕЛЕГАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОЛЬШЕВИКОВ В ДОКУМЕНТАХ И ВОСПОМИНАНИЯХ УЧАСТНИКОВ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ СТРАХОВОЙ КАМПАНИИ 1912–1917 ГГ.

Важное место в отечественной историографии истории страхования рабочих по законам от 23 июня 1912 года занимает рабочая страховая кампания. Большевики выдвинули свои страховые лозунги, программу и законопроект. Для объединения трудящихся и руководства антиправительственной деятельностью они использовали организуемые легальные рабочие организации – больничные кассы. Документы и воспоминания участников страхового движения раскрывают некоторые особенности использования страховых законов для борьбы большевиков с правительством, промышленниками и меньшевиками-ликвидаторами.

Ключевые слова: страховые законы от 23 июня 1912 г., страхование рабочих на случай болезни, легальные рабочие организации, больничная касса, страховая кампания, страховое движение, правительство, департамент полиции, промышленники, большевики, меньшевики-ликвидаторы, отечественная историография.

Воспоминания участников страхового движения составляют отдельный и очень ценный комплекс источников в советской историографии социального страхования рабочих по законам от 23 июня 1912 г. [1–4] Такие источники позволяют «из первых рук» увидеть ситуацию, сложившуюся вокруг обсуждения, принятия, введения в действие и функционирования данных законов. Значительное внимание в публикациях страховиков* уделяется классовой борьбе и преследованиям со стороны силовых структур. В конце 1920-х годов казанский историк М. К. Корбут даже предпринял попытку издания книги, раскрывающей «ведущую» роль департамента полиции в подготовке и проведении в жизнь обязательного социального страхования. К сожалению, она увидела свет лишь в виде отдельных публикаций [5; 6]. Попытка автора увязать подчиненность губернаторов, председательствовавших в страховых присутствиях, с управлением страхованием Министерством внутренних дел выглядит, как мы

* Термин, обозначающий большевиков, участников дореволюционного страхового движения.

Orlov V.M. Modern Ukrainian historiography of the Roman Catholic communities on Ukrainian lands in the period of Russian empire.

The article reviews scientific and historical works that were published during the period of Ukraine's independence. They illustrate in detail the new methodological developments in the study of the history of religion and the church in the Ukrainian lands in the period of the Russian Empire during the last decade of XVIII – early XX centuries. The author characterizes scientific works available nationwide and locally on the history of Catholic religion in Ukraine in the pre-Soviet period.

Keywords: manifesto, religion, the Roman Catholic Church, the Russian Empire, the Modern Ukrainian historiography, church.

Орлов В.Н. Новейшая украинская историография истории римо-католических общин на украинских землях в составе Российской империи.

В этой статье предложен обзор научно-исторических трудов, которые были опубликованы в период независимости Украины. Они подробно иллюстрируют новые методологические тенденции в изучении истории религии и церкви на украинских землях в период существования Российской империи на протяжении последнего десятилетия XVIII – начала XX вв. Охарактеризованы имеющиеся труды всеукраинского и краеведческого измерения истории католицизма в Украине в досоветский период.

Ключевые слова: манифест, религия, римо-католическая церковь, Российская империя, современная украинская историография, церковь.

УДК 349.2: 32.019.57

А. Д. Протасов

ОТРАЖЕНИЕ НЕЛЕГАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОЛЬШЕВИКОВ В ДОКУМЕНТАХ И ВОСПОМИНАНИЯХ УЧАСТНИКОВ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ СТРАХОВОЙ КАМПАНИИ 1912–1917 ГГ.

Важное место в отечественной историографии истории страхования рабочих по законам от 23 июня 1912 года занимает рабочая страховая кампания. Большевики выдвинули свои страховые лозунги, программу и законопроект. Для объединения трудящихся и руководства антиправительственной деятельностью они использовали организуемые легальные рабочие организации – больничные кассы. Документы и воспоминания участников страхового движения раскрывают некоторые особенности использования страховых законов для борьбы большевиков с правительством, промышленниками и меньшевиками-ликвидаторами.

Ключевые слова: страховые законы от 23 июня 1912 г., страхование рабочих на случай болезни, легальные рабочие организации, больничная касса, страховая кампания, страховое движение, правительство, департамент полиции, промышленники, большевики, меньшевики-ликвидаторы, отечественная историография.

Воспоминания участников страхового движения составляют отдельный и очень ценный комплекс источников в советской историографии социального страхования рабочих по законам от 23 июня 1912 г. [1–4] Такие источники позволяют «из первых рук» увидеть ситуацию, сложившуюся вокруг обсуждения, принятия, введения в действие и функционирования данных законов. Значительное внимание в публикациях страховиков* уделяется классовой борьбе и преследованиям со стороны силовых структур. В конце 1920-х годов казанский историк М. К. Корбут даже предпринял попытку издания книги, раскрывающей «ведущую» роль департамента полиции в подготовке и проведении в жизнь обязательного социального страхования. К сожалению, она увидела свет лишь в виде отдельных публикаций [5; 6]. Попытка автора увязать подчиненность губернаторов, председательствовавших в страховых присутствиях, с управлением страхованием Министерством внутренних дел выглядит, как мы

* Термин, обозначающий большевиков, участников дореволюционного страхового движения.

.....
думаем, сильно преувеличенной. Опубликованные историком документы в большей степени отражают озабоченность чиновников ростом подпольной политической активности в страховых организациях.

Цель статьи – рассмотреть отображение в источниках и воспоминаниях страховиков проблемы использования возможностей для антиправительственной деятельности, открывшихся с принятием страховых законов, а также реакцию на это представителей государства, предпринимателей и социал-демократов меньшевиков.

Свое отношение к страховым законам руководство партии большевиков определило в резолюциях пражской конференции еще на стадии их обсуждения. В документе закреплялось отрицательное отношение к законопроектам и содержался призыв использовать организуемые больничные кассы в целях пропаганды социал-демократических идей, укрепления организованности и усиления борьбы пролетариата за политическую свободу и социализм [7, с. 149]. Эти положения послужили основой для составления рабочих страховых лозунгов, страховой программы, а затем и страхового рабочего законопроекта [См. подробнее 8]. Таким образом, еще на стадии разработки страховых законов представители большевиков приняли решение об использовании легальных страховых организаций для осуществления своих политических целей. В воспоминаниях участников событий подчеркнуто, что на тот момент правительством было закрыто большинство заподозренных в подпольной деятельности профессиональных союзов, клубов и других рабочих организаций. Можно предположить, что именно это стало поводом для опасений, высказанных одним разработчиков законопроектов, управляющим отделом промышленности В. П. Литвиновым-Фалинским. Он рассматривает факт введения страхования только как социальную реформу и заявляет, что правительство не вкладывало в нее никакого политического смысла. В связи с этим чиновник предлагает зафиксировать в самих законах положения, отмечающие любые попытки придать им политическую окраску [9, с. 40]. Еще свежи были в памяти события революции 1905–1907 гг. Боязнь получить мощные объединения с собственными финансами побудила закрепить в законах ряд ограничительных мер. В первую очередь это относилось к возможности слияния касс только после разрешения владельцев предприятий и страхового присутствия. Не используемые финансовые средства могли размещаться лишь в устанавливаемых законом кредитных организациях. Обязательным являлись участие в собраниях правлений представителя полиции и право страховых присутствий устранять от исполнения обязанностей служащих кассы. Еще одним способом противодействия проникновению политики в страховые учреждения стало установление в законах ценза для выборных представителей от участников касс в Страховой совет, присутствия и правления больничных касс. Однако эти меры не всегда помогали. Не лучшим образом иногда действовали и представители промышленности. Так, М. К. Корбут отмечает наличие единичных случаев противодействия предпринимателей введению страхования. Он даже публикует документ об умышленном распространении управляющим заводом слухов о предполагаемых неимоверно больших сборов с рабочих в больничные кассы, за которыми, конечно же, последовали выступления трудящихся [6, с. 130–133.]. В ситуацию пришлось вмешаться государственным органам, и вопрос был удачно разрешен. Политические партии активно использовали проблему разорительности взносов для рабочих в целях возбуждения недовольства в их среде. В то же время они боролись между собой за пожертвования рабочих на прессу, в стачечные комитеты и т.п.

Хорошо раскрывает сложившуюся ситуацию один из руководителей страхового движения Б. Г. Данский (псевд. К. А. Комаровского). Говоря о страховых лозунгах, он пишет, что им «была придана видимость юридической правильности. В действительности же они совершенно ставили на голову царские законы. ... Под этими лозунгами разворачивалась широкая кампания, широкая борьба в революционном направлении и с революционным содержанием, выходившими далеко за рамки страховых законов и даже социального страхования вообще» [10, с. 9–10, 12]. Таким образом, можно предположить, что страховики вполне понимали невозможность осуществления заявленных ими требований немедленного введения широкого страхования, а вся их деятельность в рамках страховой кампании была направлена лишь на свержение существующего государственного строя. Более подробно Б. Г. Данский описывает использование страховых законов в целях свержения самодержавия в сборнике Комиссии по изучению истории социального страхования (Истсоцстраха). Здесь больничные кассы рассматриваются им как средство организации и возбуждения недовольства

.....
в среде трудящихся, а также основа для формирования стачечных комитетов и партийных ячеек [11, с. 15, 17]. Как утверждает автор, «большевицкая часть этих рабочих ячеек представляла собой партийные ячейки, которые могли собираться в помещении больничной кассы, пользоваться в известной мере аппаратом кассы, пишущими машинками и т. д.; многие большевицкие работники могли находить пристанище в правлениях больничных касс в качестве секретарей и других служащих» [11, с. 17–18].

Еще одни откровения опубликованы под псевдонимом народного комиссара призрения, а позднее социального обеспечения А. Н. Винокуровым в газете «Знамя революции». Авторство установлено казанским исследователем А. В. Морозовым, с обоснованным мнением которого мы согласны*. Псевдоним в тексте изменяется, по всей видимости, вследствие опечатки, чем насыщена и сама публикация. С точки зрения известного страховика, наиболее значимой особенностью больничных касс были обязательность их создания и невозможность ликвидации в соответствии с законодательством. По словам автора, это позволило консолидировать вокруг них наиболее энергичных представителей рабочего класса для подпольной борьбы [12]. А. Н. Винокуров указывает, что при приеме на службу в кассу предпочтение отдавалось «политически неблагонадежным» лицам с наличием судимостей за политические преступления. «Редкий секретарь больничной кассы был не эсдек или не эсер, редкий из них не побывал в секретарях, или не совершил путешествия по местам не столь отдаленным» [12]. Автор рассматривает больничные кассы как место, где укрывалось, сосредотачивалось, организовывалось и разрасталось антиправительственное подполье.

Безусловно, в силу ограниченности объема исследования мы не можем привести весь перечень известных воспоминаний. Опираясь на источники, можно прийти к выводу, что в создавшихся условиях сформировалось несколько крупных центров нелегальной работы большевиков. Средоточием страховой кампании как «хозяйской», так и рабочей стала будущая «колыбель революции» – город Санкт-Петербург. Руководящую роль в организации рабочих играл нелегальный страховой центр «правдивов» в составе Н. И. Ильина, Г. И. Осипова, С. Д. Чудина, Н. М. Шверника и Г. М. Шкапина, входивших также и в официальные страховые органы. Пропагандистские функции они возложили на газету «Правда», журнал «Вопросы страхования» и издательство «Прибой». Позднее их закрыли за антиправительственную деятельность. Среди страховых учреждений лидирующее положение занимала больничная касса такого крупного предприятия, как Путиловский завод. В ее правлении в разные периоды состояли наиболее активные члены партии А. А. Андреев, М. И. Калинин, В. И. Невский, Г. М. Шкапин и др. Легальная и нелегальная работа путиловцев стала примером и руководящим органом деятельности для многих касс, где в правлениях значительную роль играли большевики [6, с. 143]. Судя по источникам, их было не так уж и много. В Петрограде можно говорить о больничных кассах при резиновой мануфактуре «Треугольник», фабрике «Скороход», заводах «Айваз», «Новый Лесснер» и др. К центрам нелегального страхового движения в различные годы можно отнести также отдельные кассы в Екатеринославе, Нижнем Новгороде, Риге, Самаре и других городах. В Москве участием в борьбе отметилась больничная касса завода «Динамо». Необходимо подчеркнуть, что источники свидетельствуют о преобладании меньшевиков в правлениях больничных касс предприятий Москвы и многих других городов [13; 14, с. 153; 15, л. 4].

Интересные факты из деятельности некоторых больничных касс Екатеринослава были опубликованы в 1923 году в журнале «Летопись революции». В них рассматривается борьба большевиков за руководство в правлениях с меньшевиками и эсерами, организация нелегальных собраний, издание подпольной газеты и аресты большевиков-служащих кассы Брянского металлургического завода. Их отношение к страхованию хорошо показывает принятие В. В. Шмидта, не обладающего специальными знаниями и неоднократно арестовывавшегося за антиправительственную деятельность, на освобожденную должность бухгалтера. Несмотря на протесты «назначенцев»[†], предлагавших специалистов в данной сфере деятельности, был утвержден именно он. Как заявляет автор воспоминаний: «нам нужен был больше большевик, чем бухгалтер» [16, с. 148]. Описание аналогичного случая мы встречаем в мемуарах Э. И. Квининга. После неоднократных попыток устроить по специальности на

* Архив автора: Переписка с А. В. Морозовым 21–23 окт. 2015 г.

[†] Термин, обозначающий назначенных администрацией предприятий представителей рабочих в правлении больничных касс.

Каменский завод уволенного за политическую речь на собрании больничной кассы Брянского завода В. К. Аверина, «было решено слесаря превратить в счетовода и конторщика и через неделю, слесарь, кстати сказать, довольно хорошо грамотный, уже писал больничные листы и т.д. в Каменской больничной кассе» [17, с. 128]. При этом и автор, и герой этой истории подчеркивают борьбу и абсолютное преобладание в правлениях Екатеринославских больничных касс меньшевиков-ликвидаторов* вплоть до Февральской революции [17, с. 124; 18, с. 101]. В своих воспоминаниях о страховой кампании в Риге А. М. Пирейко также отмечает преимущество последних в организации страховой деятельности [14, с. 152–153]. Источники подтверждают аналогичность требований к социальному страхованию большевиков и меньшевиков, за исключением отказа последних от использования страховых учреждений в подпольной деятельности [19]. Это привело к их ожесточенному противостоянию за лидерство в страховой кампании и не только. Опираясь на материалы можно также предположить, что они стали более непримиримыми врагами большевиков, чем правительство и промышленники [20].

Работу в больничных кассах Канавина и Сормовского завода в Н.-Новгороде раскрывают воспоминания И. С. Забелина с говорящим названием – «Страховая кампания в 1913–14–15 гг. и «подполье» [21]. Автор освещает такие вопросы, как проведение антиправительственных собраний застрахованных и создание нелегального комитета больничных касс, конфискацию властями первого отчета Сормовской кассы и участие ее представителя в забастовке против страховых законов [21, с. 78–79]. В заключении И. С. Забелин подчеркивает, что «вся работа страховиков среди рабочих была исключительно политического характера и была сосредоточена в Канавине, под флагом «общества разумных развлечений»» [21, с. 79].

Как мы уже отмечали, основные действия страховой кампании развернулись в Санкт-Петербурге. Это выборы в Страховой совет, столичное и губернское страховые присутствия, а также правления первых больничных касс. Раскрывает эту проблему публикация Г. И. Осипова. Он подчеркивает важное значение предваряющих выборы в Совет собраний «не столько для агитации против правительства и критики страхового закона, но и для дальнейшего разоблачения меньшевиков и эсеров, как проводников буржуазных идей среди рабочих» [22, с. 87]. Особо автор выделяет работу по составлению большевистского списка кандидатов в Совет ранее уже упоминавшегося В. В. Шмидта.

О деятельности больничной кассы Путиловского завода вспоминает Ф. А. Лемешев. Он описывает ее как тесно связанный с партийной работой центр, «откуда делались указания, где и как действовать» [23, с. 200, 194]. Автор неоднократно акцентирует внимание на использовании недовольства рабочих по различным поводам для организации их выступлений под руководством членов правления больничной кассы [23, с. 192, 202]. По его словам, за три года ее деятельности сменилось три состава правления, а секретари менялись практически каждые три месяца. При этом половина из них была арестована [23, с. 199]. Это свидетельствует о накале подпольной работы, осуществлявшейся в кассе Путиловского завода. Ее помещение и все присутствовавшие не раз подвергались обыску. Ф. А. Лемешев сам указывает на то, что массовые аресты производились среди «активных подпольных работников» [23, с. 196]. Это подтверждают и опубликованные в работе М. Г. Флеера выдержки из документов департамента полиции. В них отмечается, что лидером стачечного движения стали Путиловский завод и верфь, постоянно привлекавшие внимание полиции. А с конца августа 1915 года там стало наблюдаться «особое оживление», являвшееся «результатом активной деятельности партийных рабочих и вольнонаемных служащих правления больничной кассы Путиловского завода, где за последнее время повторно отмечено было розыскной работой отделения особо интенсивное группирование наиболее активных сил революционной социал-демократической среды» [24, с. 87]. Подтверждают материалы полиции и откровения Ф. А. Лемешева об использовании выступлений на экономической почве с целью придания им под руководством «большевиков-ленинцев» политической окраски [24, с. 89–90]. Но деятельность в кассах не ограничивалась только подпольной работой. Партийные и поддерживающие их члены правления зачастую умело маскировали ее под легальную. В

---

*Термин, обозначающий социал-демократов меньшевиков выступавших против использования страховой кампании и страховых учреждений в нелегальной деятельности.

.....
основном это были обращения в страховые присутствия и Совет с целью оставить свободные средства в распоряжении кассы, добиться разрешения на участие в заседаниях посторонних лиц, страховать неофициальных жен и т.п. Проведение собраний предполагалось маскировать под лекции для распространения гигиенических, медицинских и страховых знаний. Одной из форм такой деятельности можно назвать попытки организовывать выпуск и приобретение за счет средств кассы периодических изданий политического содержания.

Открывшиеся новые возможности для современных исследователей позволили прийти к выводу, что страховые законы 1912 года «вывели Россию на один уровень с промышленно развитыми странами Запада» и стали значительным шагом вперед – «результатом компромисса государства, предпринимателей и рабочих» [25, с. 352]. И все-таки, предложенная большевиками страховая программа, была самой передовой в рассматриваемый период, хотя, в силу целого ряда причин, не выполнимой в сжатые сроки. Анализ источников и литературы приводит к заключению о том, что они не ставили себе подобную цель при существующей власти, а страховые учреждения и лозунги служили для разжигания протеста в среде рабочих, направленного на уничтожение самодержавия.

Сложно представить другую реакцию силовых структур, когда большевики открыто заявляли об использовании страховой кампании в борьбе за свержение существующего строя. При этом обращает на себя внимание то, что в воспоминаниях пишется в основном только о нелегальной работе, отнимавшей, по всей видимости, достаточно много времени, а также сил и средств. В то же время, здесь ни слова не говорится об исполнении обязанностей по службе в кассе. Можно допустить, что это одна из особенностей работ советского периода, отражающих историю социального страхования.

Перечень воспоминаний выглядит гораздо шире рассмотренного в работе, но мы постарались передать их основные и наиболее яркие черты. Представленные воспоминания принадлежат в основном профессиональным революционерам, людям, свято верившим в свои идеалы и не щадившим в противостоянии ни себя, ни других. Они гордились своим вкладом в дело революции и особенно своей победой, что еще раз доказывало в их глазах правоту убеждений и оправдывало используемые методы борьбы.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Высочайше утверждённый 23 июня 1912 г., одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «Об учреждении присутствий по делам страхования рабочих» // ПСЗ. – СПб., 1915. – 3-е собр. – Т. 32 – 1-е отд-ние. – № 37 444.
2. Высочайше утверждённый 23 июня 1912 г., одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «Об учреждении Совета по делам страхования рабочих» // ПСЗ. – СПб., 1915. – 3-е собр. – Т. 32 – 1-е отд-ние. – № 37 445.
3. Высочайше утверждённый 23 июня 1912 г., одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «Об обеспечении рабочих на случай болезни» // ПСЗ. – СПб., 1915. – 3-е собр. – Т. 32. – 1-е отд-ние. – № 37 446.
4. Высочайше утверждённый 23 июня 1912 г., одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон «О страховании рабочих от несчастных случаев» // ПСЗ. – СПб., 1915. – 3-е собр. – Т. 32 – 1-е отд-ние. – № 37 447.
5. Корбут М. К. Страховые законы 1912 года и их проведение в Петербурге // Красная летопись. – 1928. – № 1. – С. 136–171; № 2. – С. 157–175.
6. Корбут М. К. Страховая кампания по материалам департамента полиции // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928. – № 1. – С. 106–149.
7. Ленин В. И. Об отношении к думскому законопроекту о государственном страховании рабочих // Резолюции VI (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП 5–17 (18–30) января 1912 г. // Полн. собр. соч.: в 55 т / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М., 1968. – Т. 21. – С. 146–149.
8. Протасов А. Д. Об участии В. И. Ленина в дореволюционном рабочем страховом движении: дискуссия на страницах журнала «Вопросы страхования» в 1924 г. // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 12. – С. 274–276.
9. Корбут М. К. Страховые законопроекты в Третьей Государственной думе // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928. – № 1. – С. 19–59.
10. Данский Б. Г. Советское социальное страхование. Царские, меньшевистские и советские законы. – М.: НКСО, 1922. – 24 с.
11. Данский Б. Г. Об издании страховых законов 23 июня 1912 г. // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928. – № 1. – С. 5–18.

12. [Винокуров А. Н.] Больничная касса и ее роль в нашем революционном движении / В.О.С. // Знамя революции. – 1918. – № 109. – 4 июня (22 мая); № 111. – 6 июня (24 мая).
13. Рабочая группа московского военно-промышленного комитета и московские больничные кассы // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928. – № 1. – С. 288–289.
14. Пирейко А. Страховая кампания в Риге // Мат-лы по ист. соц-го стр-я: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928. – № 1. – С. 150–160.
15. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф. Р-6 935, оп. 8, д. 93. – 7 л.
16. Валявка В. А. Из революционной деятельности екатеринославских рабочих с 1914 по 1917 годы // Летопись революции. – 1923. – № 2. – С. 146–155.
17. Квиринг Э. И. Екатеринослав: Декабрь 14 г. –июнь 15 г.//Летопись революции. – 1923. –№ 2. – С. 124–135.
18. Аверин В. К. Из истории страхового рабочего движения в Екатеринославе // Летопись революции. – 1923. – № 2. – С. 98–101.
19. О страховой кампании // Резолюции Краковского совещания ЦК РСДРП с партийными работниками 26 декабря 1912–1 января 1913 г. (8–4 января 1913 г.) // Полн. собр. соч.: в 55 т / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М, 1968. – Т. 22. – С. 263–265; Резолюция «О страховых законах 23 июня 1912 г.». Резолюции Венской конференции организаций РСДРП 12–20 августа (25 августа – 2 сентября) 1912 г. // Меньшевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. – М., 1996. – С. 333–336.
20. Об отношении к ликвидаторству и об единстве // Резолюции Краковского совещания ЦК РСДРП с партийными работниками 26 декабря 1912–1 января 1913 г. (8–4 января 1913 г.) // Полн. собр. соч.: в 55 т / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М., 1968. – Т. 22. – С. 265–267.
21. Забелин И. С. Страховая кампания в 1913–14–15 гг. и «подполье» // Материалы по ист. революционного движения / Под ред. В.Т. Илларионова. Т. 2. Н.- Новгород, 1922. – С. 77–79.
22. Осипов Г. И. Страховая кампания в Петербурге // Материалы по ист. социального страхования: Сб. Истсоцстраха. – М., 1928. – № 1. – С. 78–105.
23. Лемешев Ф. А. На Путиловском заводе в годы войны // Крушение царизма: Воспоминания участников революционного движения в Петрограде (1907 г. – февраль 1917 г.) / Сост. Р. Ш. Ганелин, В. А. Уланов; науч. ред. Л. М. Спиринов. – Л., 1986. – С. 189–214.
24. Флеер М. Г. Рабочее движение в России в годы империалистической войны. – Л.: Прибой, 1926. – 123 с.
25. Морозов А. В. Эволюция социального страхования в России в первой трети XX века // Вестник технологического ун-та. – Казань, 2006. – № 1. – С. 351–355.

Protasov A. D. Illegal activity of bolsheviks as reflected in documents and memoirs of participants of pre-revolutionary insurance campaign of 1912–1917.

Work insurance campaign takes an important place in domestic historiography of history of workers' insurance under laws of June 23, 1912. Bolsheviks put forward the insurance slogans, the program and the bill. They used the organized legal workers' organizations – hospital cash desks – to unite workers and the management in antigovernmental activity. Documents and memoirs of participants of the insurance movement reveal peculiarities of use of insurance laws in Bolsheviks' fight against the government, industrialists and Mensheviks liquidators.

Keywords: insurance laws of June 23, 1912, disease insurance of workers, legal workers' organization, hospital cash desk, insurance campaign, the insurance movement, the government, department of police, industrialists, Bolsheviks, Mensheviks-liquidators, domestic historiography.

Протасов О. Д. Відображення нелегальної діяльності більшовиків в документах і спогадах учасників дореволюційної страхової кампанії 1912 – 1917 рр.

Важливе місце у вітчизняній історіографії історії страхування робітників за законами від 23 червня 1912 року займає робоча страхова кампанія. Більшовики висунули свої страхові гасла, програму і законопроект. Для об'єднання трудящих і керівництва антиурядовою діяльністю вони використовували легальні робочі організації – лікарняні каси. Документи і спогади учасників страхового руху розкривають деякі особливості використання страхових законів для боротьби більшовиків з урядом, промисловцями і меншовиками-ліквідаторами.

Ключові слова: страхові закони від 23 червня 1912 р., страхування робітників на випадок хвороби, легальні робочі організації, лікарняна каса, страхова кампанія, страховий рух, уряд, департамент поліції, промисловці, більшовики, меншовики-ліквідатори, вітчизняна історіографія.

**СТАТТЯ С. ПЕТЛЮРИ «ВІЙНА І УКРАЇНЦІ» ТА ЇЇ ОЦІНКИ
В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

У статті досліджуються обставини та причини видання С. Петлюрою статті «Війна та українці», аналізується зміст публікації, характеризуються її позитивні та негативні оцінки в історичній літературі.

Ключові слова: С. Петлюра, «Війна і українці», Перша світова війна, український національно-визвольний рух, патріотизм, лояльність.

Стаття-відозва С. Петлюри «Війна і українці» була надрукована у Москві в журналі «Украинская жизнь» 30 липня 1914 року. В українській історіографії та публіцистиці містяться різні оцінки такого вчинку С. Петлюри: від жорсткої критики та звинувачень у зраді українських інтересів до обґрунтування не лише актуальності, а й необхідності появи такої відозви. В рамках наукової статті проаналізувати погляди більшості вчених, які у своїх працях торкалися вказаної проблеми, не є можливим. Тому автор ставить за мету охарактеризувати висновки дослідників, які з різних ракурсів аналізують обставини та причини появи декларації С. Петлюри.

Перш, аніж характеризувати твердження істориків щодо причин появи відозви С. Петлюри, варто визначити її основні положення. На нашу думку, зміст статті відбивають такі тези:

– необхідність для українців «невідкладно [...] визначити своє відношення до подій, що розгортаються» [1, с.184];

- констатація «роздертя національного організму між Росією та Австроугорщиною», що дає підстави певним колам російського суспільства звинувачувати українців у «автрофільстві» [1, с.184];

– історія українського національного руху засвідчує його тісний зв'язок з Росією та народами, які її населяють;

– існування відмінностей і суперечностей між українським рухом в Росії та в айстроугорських землях;

- запевнення російського суспільства у тому, що українці «виконують свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою [...] але й як громадяни-обивателі» [1, с.185];

– віра у те, що « Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки у відношенні до неї, то в свідомість суспільства і його керівних кіл повинна просякати думка про надання цим народам і відповідних прав» [1, с.187].

Одним із найзапекліших опонентів і критиків діяльності С. Петлюри був В. Винниченко. Відомий сучасний дослідник українських визвольних змагань початку ХХ ст. В. Солдатенко у своїй монографії, присвяченій комплексному аналізу розвитку концепції Української революції, наводить оцінку В. Винниченком дій С. Петлюри в досліджуваний період. Письменник у своєму «Заповіті борцям за визволення», даючи вкрай негативну характеристику здібностям майбутнього Головного отамана, зазначав, що метою дій Петлюри, зокрема, була «пропаганда серед українства лозунга боротьби «за Росію до победного кінця» [2, с. 32].

Більше того, в своєму «Заповіті» В. Винниченко звинувачує С. Петлюру і у тому, що «Украинская жизнь» видавалася « майже не на царські кошти», забуваючи при цьому згадати свою роль у виданні часопису. Впадає у вічі, що така позиція В. Винниченка нагадує його реакцію на дії С. Петлюри на початку збройної боротьби проти гетьмана П. Скоропадського. Так, В. Винниченко, звинувачує С. Петлюру в тому, що той, керуючись власними амбіціями та не погодивши свої дії з іншими членами Директорії, розпочав виступ у Білій Церкві. Такі дії С. Петлюри, на думку В. Винниченка, призвели до того, що «весь виступ від самого початку був поставлений під марку однієї особи, пофарбовано персональним характером, звужено і затуманене», що спричинили до негативного перебігу «всього подальшого розвитку української революції» [3, с. 278].

До речі, В. Солдатенко, якого на думку В. Верстюка, навряд чи можна віднести до беззаперечних прихильників С. Петлюри [4, с. 9], полемізує з В. Винниченком, зазначає, що

ці міркування письменника, позначені суб'єктивізмом, і несуть на собі очевидний відбиток політичного суперництва і ворожнечі. На думку ж історика, «коли розпочалася Перша світова війна, С. Петлюра став на патріотичні позиції, вважаючи, що поразка Росії важким тягарем ляже на трудящих усіх національностей і, зокрема, на український народ» [2, с. 32].

Характеризуючи «московський» період діяльності С. Петлюра не можна обійти мовчанкою поширене твердження видатного російського академіка Ф. Корша, який, пророкуючи велике майбутнє С. Петлюри, заявляв, що він «з породи вождів» [5]. Але, як справедливо наголошує В. Солдатенко: «Ці слова дуже люблять згадувати, цитувати прихильники С. Петлюри й не дуже люблять, коли мова походить про масонське підґрунтя стосунків двох особистостей, що не могло відбитися й на висловлюваннях» [6, с. 107].

Оригінальну характеристику статті С. Петлюри з погляду методології історичної науки містить історіографічне дослідження сучасного українського дослідника Я. Калакури. Вчений, аналізуючи історико – дослідницький характер публіцистики С. Петлюри, зазначає, що його стаття «Війна і українці» як і ряд інших студій – «це переконливий доказ науково-аналітичного складу мислення й логічного викладу конкретно-історичного матеріалу» [7, с. 19].

На думку Д. Дорошенка, головним чинником, який спонукав С. Петлюру до декларації лояльності українців щодо російської держави, стали відповідні заяви представників інших «іногородців»: «Проголошення війни, як відомо, викликав спочатку великий підйом патріотичного настрою, особливо в столицях[...] В Державній Думі відбулося урочисте засідання, на якому представники всіх національних груп один за одним зложили урочисті заяви про свою лояльність вірне виконання обов'язку супроти російської держави. Не було тут тільки українців, які не мали своєї окремої національної групи в останній Думі. Щоб якось заповнити відсутність української декларації в такий важливий і урочистий момент, а також щоб за маніфестувати існування українців поруч з іншими народами імперії, редактор «Украинской жизни» в Москві С.В. Петлюра видав замість чергової книги журналу декларацію, так би мовити, від імені організованих свідомих українців» [8, с. 29].

До речі, Н. Полонська-Василенко у праці «Історія України 1900-1923 рр.», висвітлюючи вказану подію, обмежується лише переказом наведеної цитати Д. Дорошенка, не вдаючись до власного аналізу мотивів дій С. Петлюри [9, с. 35]. Можна припустити, що в даній ситуації дослідниця поділяла думку Д. Дорошенка.

Варто наголосити, що, як зазначав Д. Дорошенко у праці «Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920)», текст свого звернення С. Петлюра попередньо погодив з «українцями, які на той час перебували в Москві» (таких осіб виявилось три чоловіка – сам Д. Дорошенко, О. Хруцький, адвокат, та Я. Шереміцинський, адвокатський помічник і номінальний видавець «Украинской жизни») [10, с. 38]. Отже на момент видання «декларації» Д. Дорошенко цілком поділяв позицію С. Петлюри.

На нашу думку, враховуючи згаданий кількісний і персональний склад «погоджувальної ради» та політичне становище в російській імперії напередодні війни, мова швидше може йти не лише про вболівання за долю свідомого українства, а певною мірою й про меркантильні інтереси видавців та авторів відповідного видання.

В цьому плані переконливою є твердження відомого сучасного дослідника Української революції В. Сергійчука, який зазначає, що «була це й спроба забезпечити «Украинскую жизнь» від обвинувачень у сепаратизмі, що у воєнний час загрожувало їй не лише закриттям» [11, с. 60]. Окрім того, історик (ніби на виправдання С. Петлюри) наголошує на тому, що той «ще вірив тоді російським демократам. Отже, непідготовленим до всенародного здвигу був і він сам, тому не мав права штовхати селянські маси до кровопролиття» [11, с. 60].

Подібної позиції щодо визначення мотивів вчинку С. Петлюри притримується й відомий американський історик українського походження Т. Гунчак. На думку вченого, хоча С. Петлюра і помилявся, однак він «писав свою статтю виходячи не з політичного опортунізму, а з власного глибокого переконання, оскільки він як соціал-демократ обстоював думку, що Україна разом з іншими народами здобуде свої права у Росії, перебудованій на демократичний лад» [12, с. 63]. Позицію «захисників» С. Петлюри Т. Гунчак розкриває так: «він зробив таку заяву, передбачаючи, що в іншому випадку росіяни тут же причепили б до українців ярлик зрадництва і сепаратизму» [12, с. 63].

Сучасний український історик Я. Грицак теж вважає, що С. Петлюра своєю маніфестацією лояльності прагнув оберезити український рух від репресій. Але, як наголошує

вчений, це була не єдина причина виступу С. Петлюри. Він був щирим прихильником Антанти і не сумнівався у її кінцевій перемозі. Тому «його лякала ситуація, коли після закінчення війни і заключення миру українське питання буде зігнороване переможцями» [13, с. 110]. Окрім того, Я. Грицак, посилаючись на думку І. Лисак-Рудницького, твердить, що С. Петлюра був прихильником приєднання західноукраїнських земель до Російської імперії, що мало б наслідком посилення позицій українства в Росії.

Різні версії прочитання життєпису С. Петлюри. Вони часто контраверсійні: від національного вождя, який став синонімом української самостійності та незламності, до антигероя, який мусить перед судом істориків відповідати за наслідки програних змагань за державність [4, с. 9]. Оцінки істориками причин видання С. Петлюрою статті «Війна та українці» теж носять дихотомічний характер. Але безсумнівним є те, що це був важливий політичний крок, який значною мірою вплинув на формування позиції певної частини свідомого українства на початку Першої світової війни, що в подальшому мало відбиток на перебіг українського визвольного руху. Однак визначення цих наслідків може бути темою окремого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Петлюра С. Війна і українці // С. Петлюра. Статті, листи, документи. - Т. І. - Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. - 480 с.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). / В.Ф. Солдатенко – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с.
3. Винниченко В. Из истории украинской революции. / В. Винниченко // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л.: Государственное издательство. – 435 с.
4. Верстюк В.Ф. Симон Петлюра в історичній свідомості українського суспільства / В.Ф. Верстюк // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті: Матеріали сеукраїнської наукової конференції (20-22 травня 2009 р.) / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. – К.: ПЦ «Фоліант», 2009. – С.6-15.
5. Храбан О. Симон Петлюра і українська національна революція./ О. Храбан. – Режим доступу: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1013>
6. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. / В.Ф. Солдатенко. – К., 2007. – 621 с.
7. Калакура Я.С. Творча спадщина Симона Петлюри як історичне та історіографічне джерело. / Я.С. Калакура // Симон Петлюра в історії та національній пам'яті: Матеріали сеукраїнської наукової конференції (20-22 травня 2009 р.) / Відп. Ред. В.Ф. Верстюк. – К.: ПЦ «Фоліант», 2009. – С.16-28.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. в двох томах)Том Т І. Доба Центральної Ради./ Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923 рр. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Миронівська друкарня, 1991. – 136 с.
10. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки). / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 630 с.
11. Сергійчук В.І. Симон Петлюра. / В.І. Сергійчук. – К.: Україна, 2004. – 448 с.
12. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нарис політичної історії. / Т. Гунчак. – К.: «Либідь», 1993. – 288 с.
13. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

Kryvoruchko A.I. The article by S. Petlyura «The war and Ukrainians» and its evaluation in the historical literature.

The article investigates the circumstances and causes of publication by S. Petlyura the article «The War and Ukrainians», analyzes the content of the publication, characterizes by its positive and negative evaluation in the historical literature.

Key words: S. Petlyura, «The War and Ukrainians», the First world war, the Ukrainian national liberation movement, patriotism, loyalty.

Криворучко А.И. Статья С. Петлюры «Война и украинцы» и ее оценки в исторической литературе.

В статье исследуются обстоятельства и причины издания С. Петлюрою статьи «Война и украинцы», анализируется содержание публикации, характеризуются ее позитивные и негативные оценки в исторической литературе.

.....
Ключевые слова: С. Петлюра, «Война и украинцы», Первая мировая война, украинское национально-освободительное движение, патриотизм, лояльность.

УДК 930: 272 (477.43/44) «192...»

Р. І. Андрущак

**РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ В 20-Х РР. ХХ СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

У даній статті автором проаналізовані наукові праці, що торкаються питання Римо-католицької церкви на Поділлі в умовах антирелігійної політики радянської влади в окреслений період. Досліджено основні історіографічні напрямки вивчення даної проблеми як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Поділля, антирелігійна політика, радянська влада, національні меншини, історіографія.

Активне відродження і подальший розвиток духовності українського народу сприяє формуванню наукового інтересу до історії різноманітних релігійних конфесій, зокрема, Римо-католицької. В 20-х рр. ХХ ст. радянська влада з войовничим атеїзмом виступала проти національних, духовних традицій українців та польської національної меншини. Тому, закономірним було те, що в радянській влади виникло чимало проблем з римо-католиками, які мешкали на території Поділля.

Метою означеного дослідження є аналіз стану наукової розробки проблеми існування Римо-католицької церкви (РКЦ) на Поділлі в складні для цієї конфесії часи антирелігійної політики радянської влади 20-х рр. ХХ століття.

Вивчення стану наукової розробки даної проблематики передбачає формування чотирьох історіографічних блоків: 1) закордонні дослідники, які торкалися проблеми історії РКЦ Поділля в зазначений період; 2) історики, які через призму польської національної меншини, не оминули проблеми РКЦ; 3) вітчизняні науковці, для яких Римо-католицька церква Поділля 20-х рр. була окремим предметом дослідження; 4) науковці, котрі вивчали Римо-католицьку церкву в контексті релігійного життя в Україні в 20-х рр. ХХ ст.

Характеризуючи праці зарубіжних дослідників, зауважимо, що більшість закордонних праць, які стосуються історії РКЦ на Поділлі в 20-х рр., написані здебільшого поляками, до яких належать Й. Дебінський [39], Я. Купчак [41], Г. Шубратський [44] та Й. Шиманський [45]. Хоча їх дослідження не мають повної висвітленості через недостатню архівну базу, все ж таки відіграють невід'ємну роль в дослідженні даної проблеми. Особливу цінність у вивченні історії РКЦ становить праця Р. Дзвонковського [40]. Спираючись на ґрунтовні джерела, в даній «хроніці» автор описав долю релігійних установ і віруючих людей в Радянському Союзі, зокрема на Поділлі у 1920-х рр. Р. Дзвонковський доводив, що придушення релігійного життя було головним методом радянської влади в боротьбі з РКЦ, який використовувався протягом всього існування СРСР. Представники радянської історичної науки належали до числа «наукових атеїстів», тому їхня діяльність не висвітлювала питання історії РКЦ взагалі. Російські науковці також не цікавились проблемами даної конфесії в 1920-х рр., за винятком О. Ліценбергер, яка, не минаючи Кам'янець-Подільську дієцезію, в розділі «Римо-католицька церква в радянській державі 1917-1939 рр.» простежила здійснення більшовиками щодо Римо-католицької конфесії антирелігійних заходів, які були невід'ємною частиною загальної програми боротьби з Церквою [15]. Важливим для сучасної науки залишається дослідження нідерландського священика, відомого історика церкви В. Роода, який в своїй книзі показав важкі зусилля Католицької церкви в здобутті свободи віросповідання в радянській атеїстичній державі [20]. Книга цінна тим, що в ній відображено окремі аспекти функціонування Луцько-Житомирської та, згодом, відновленої Кам'янецької дієцезії в 20-х рр. ХХ ст.

Місце і роль Римо-католицької церкви в житті польської національної меншини Поділля, взаємовідносини даної конфесії з владою часів комуністичної диктатури досліджували О. Калакура, К. Горбунов та М. Жолоб. В монографії О. Калакури викладено результати дослідження місця Римо-католицької церкви в життєдіяльності польського народу та основні

.....
Ключевые слова: С. Петлюра, «Война и украинцы», Первая мировая война, украинское национально-освободительное движение, патриотизм, лояльность.

УДК 930: 272 (477.43/44) «192...»

Р. І. Андрущак

**РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ПОДІЛЛІ В 20-Х РР. ХХ СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

У даній статті автором проаналізовані наукові праці, що торкаються питання Римо-католицької церкви на Поділлі в умовах антирелігійної політики радянської влади в окреслений період. Досліджено основні історіографічні напрямки вивчення даної проблеми як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Поділля, антирелігійна політика, радянська влада, національні меншини, історіографія.

Активне відродження і подальший розвиток духовності українського народу сприяє формуванню наукового інтересу до історії різноманітних релігійних конфесій, зокрема, Римо-католицької. В 20-х рр. ХХ ст. радянська влада з войовничим атеїзмом виступала проти національних, духовних традицій українців та польської національної меншини. Тому, закономірним було те, що в радянській влади виникло чимало проблем з римо-католиками, які мешкали на території Поділля.

Метою означеного дослідження є аналіз стану наукової розробки проблеми існування Римо-католицької церкви (РКЦ) на Поділлі в складні для цієї конфесії часи антирелігійної політики радянської влади 20-х рр. ХХ століття.

Вивчення стану наукової розробки даної проблематики передбачає формування чотирьох історіографічних блоків: 1) закордонні дослідники, які торкалися проблеми історії РКЦ Поділля в зазначений період; 2) історики, які через призму польської національної меншини, не оминули проблеми РКЦ; 3) вітчизняні науковці, для яких Римо-католицька церква Поділля 20-х рр. була окремим предметом дослідження; 4) науковці, котрі вивчали Римо-католицьку церкву в контексті релігійного життя в Україні в 20-х рр. ХХ ст.

Характеризуючи праці зарубіжних дослідників, зауважимо, що більшість закордонних праць, які стосуються історії РКЦ на Поділлі в 20-х рр., написані здебільшого поляками, до яких належать Й. Дебінський [39], Я. Купчак [41], Г. Шубратський [44] та Й. Шиманський [45]. Хоча їх дослідження не мають повної висвітленості через недостатню архівну базу, все ж таки відіграють невід'ємну роль в дослідженні даної проблеми. Особливу цінність у вивченні історії РКЦ становить праця Р. Дзвонковського [40]. Спираючись на ґрунтовні джерела, в даній «хроніці» автор описав долю релігійних установ і віруючих людей в Радянському Союзі, зокрема на Поділлі у 1920-х рр. Р. Дзвонковський доводив, що придушення релігійного життя було головним методом радянської влади в боротьбі з РКЦ, який використовувався протягом всього існування СРСР. Представники радянської історичної науки належали до числа «наукових атеїстів», тому їхня діяльність не висвітлювала питання історії РКЦ взагалі. Російські науковці також не цікавились проблемами даної конфесії в 1920-х рр., за винятком О. Ліценбергер, яка, не минаючи Кам'янець-Подільську дієцезію, в розділі «Римо-католицька церква в радянській державі 1917-1939 рр.» простежила здійснення більшовиками щодо Римо-католицької конфесії антирелігійних заходів, які були невід'ємною частиною загальної програми боротьби з Церквою [15]. Важливим для сучасної науки залишається дослідження нідерландського священика, відомого історика церкви В. Роода, який в своїй книзі показав важкі зусилля Католицької церкви в здобутті свободи віросповідання в радянській атеїстичній державі [20]. Книга цінна тим, що в ній відображено окремі аспекти функціонування Луцько-Житомирської та, згодом, відновленої Кам'янецької дієцезії в 20-х рр. ХХ ст.

Місце і роль Римо-католицької церкви в житті польської національної меншини Поділля, взаємовідносини даної конфесії з владою часів комуністичної диктатури досліджували О. Калакура, К. Горбунов та М. Жолоб. В монографії О. Калакури викладено результати дослідження місця Римо-католицької церкви в життєдіяльності польського народу та основні

аспекти національної за характером антикатолицької релігійної політики 1920-х рр., зокрема числі на Поділлі [10]. К. Горбунов, аналізуючи матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р., подав авторську оцінку чисельності польського населення на території Поділля. На його думку, влада, задля фрагментаризації та зменшення чисельності поляків, застосовувала технологічний прийом використання питання «українців-католиків» [5]. Римо-католицьку церкву в контексті проблеми існування польської народності вивчали О. Рубльов [23] та Н. Тігова [36], зокрема, остання досліджувала роль «українців-католиків» в суспільно-політичному житті Поділля, а також ставлення до них в 1920-х рр. комуністичної адміністрації [35]. Як вважає М. Жолоб, радянська влада зіткнулася з серйозними труднощами при проведенні атеїстичної роботи серед польського населення, особливо в польських селах, нерідко викликаючи зворотну реакцію [7; 8].

Головні етапи діяльності Римо-католицької церкви на Поділлі та радянську реакційну політику відносно неї намагався показати В. Сторчовий [18; 31]. М. Шитюк в одній із своїх статей досліджував процес зростання релігійних громад римо-католицького спрямування в Україні, зокрема, на Поділлі в умовах церковної політики царату, Тимчасового уряду та більшовиків. [38]. Природу, зміст і характер антикатолицької політики радянської влади в 20-х рр. в своїх працях найзмістовніше розкрила Н. Рубльова. У своєму дисертаційному дослідженні авторка проаналізувала основні аспекти антикатолицької політики радянської держави періоду 20-30-х рр. ХХ ст. Н. Рубльова дослідила специфіку реалізації засад одержавленого атеїзму партійно-державним апаратом, а також спецслужбами стосовно Римо-католицької церкви на терені України, в тому числі й на Поділлі [26]. Авторка визначила адміністративний устрій та структурну мережу РКЦ, прослідкувавши діяльність Кам'янець-Подільської дієцезії [24]. Вагомий акцент на політику комуністичного режиму СРСР стосовно римо-католиків та польської національної меншини в 1920-х рр. Н. Рубльова зробила в інших своїх дослідженнях [25; 27]. Слід зазначити, що вказана дослідниця має один з найбільших наукових доробків, що висвітлюють історію РКЦ в Україні в 20-30 рр. ХХ ст. Монографія В. Росовського, на основі широкої архівної бази, розкриває становище Кам'янець-Подільської дієцезії в складні для Римо-католицької церкви роки, а саме в 1918-1941 [42]. Багатьом іншим важливим аспектам РКЦ Поділля присвячені інші праці цього дослідника [21; 22; 43]. Діяльність Римо-католицької церкви в Хмельницькій області в умовах радянського релігійного тиску в 1920-1941 рр. намагався показати в своїй монографії О. Пасечник [19]. Трагічну долю римо-католицької церкви в Україні за часів радянського тоталітаризму в межах означеного періоду дослідив Г. Стронський [33]. Важливу увагу автор зосередив на антирелігійних заходах більшовиків щодо римо-католицького духовенства Поділля. Не менш важливою є спроба визначити чисельність римо-католицьких релігійних громад, костьолів та ксьондзів, що їх обслуговували [34]. Церковне життя Поділля 20-х рр. ХХ ст. вивчав О. Лойко [16]. На думку історика, на Поділлі в зазначений період, незважаючи на початкову терпимість радянської влади до релігії, спостерігався жорсткий контроль держави над церквою, який охопив всі сфери релігійного життя. Крім цього, в його статті проаналізовано чисельність римо-католицьких громад на Поділлі. Історію окремих костьолів Поділля [11; 12], а також репресивну політику радянської влади 20-х рр. досліджував А. Лисий [13; 14], який відзначається значним науковим доробком з історії РКЦ Поділля. Спробу осмислити розмах репресій щодо представників Римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. здійснив В. Рудий [28]. На думку автора, переслідування віруючих римо-католиків, арешти духовенства та закриття костьолів були звичним явищем на Поділлі в зазначений період. Р. Мотричук стверджує, що радянська антикатолицька політика в 1920-х рр. здійснювалась за допомогою двох методів – антирелігійної пропаганди та заходами адміністративного тиску, що чинився у вигляді постійного контролю за діяльністю римо-католицьких громад, священників, створенні перешкод під час процедури реєстрації, закриття культових споруд, та їх перепрофілювання [17].

У контексті історії релігійного життя 20-х рр. ХХ ст. проблеми Римо-католицької церкви вивчав О. Соколовський [30]. Ідеологічну та законодавчу базу, а також перші репресії проти римо-католицького духовенства на прикладі Житомирської дієцезії, проаналізувала П. Федоренко [37]. В монографії В. Сергійчука висвітлено історію переслідування віруючих римо-католиків радянською владою в УРСР в 20-80-х рр. ХХ ст., зокрема, викладено перелік законодавчих актів і постанов комуністичної партії щодо даної конфесії. В. Сергійчук вагомий

акцент зробив на віданності католиків, зокрема своїй вірі та церкві [29]. В цьому руслі цікавою є книга «Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму» священника П. Вишковського. Автор показав діяльність і життя Католицької церкви в підпіллі у період переслідувань, допитів, ревізій, ліквідацій чернечих орденів і ув'язнень єпископів, священників та віруючих [4]. Основні напрямки більшовицької політики 20-30-х рр. щодо релігій та церкви, яка призвела до припинення діяльності РКЦ досліджувала Е. Бистрицька [3]. Процес невдалих пошуків компромісу Римо-католицької церкви з вищим політичним керівництвом, починаючи з 1920-х рр., вивчали Я. Стоцький [32] та В. Байдич [2]. Еволюцію органів радянської влади, які боролися проти релігії та церкви в Україні, в цілому, протягом 20-х рр. ХХ досліджували: О. Ігнатуша [9] та Л. Бабенко [1]. Результати їх досліджень підтверджують висновок, що основою функціонування комуністичної влади була жорстка однопартійна адміністративна вертикаль, яка характеризувалась непримиримістю до релігії і церкви. Комплексний аналіз ролі антирелігійних об'єднань, на зразок Спілки воєвничих безвірників, в антирелігійній пропаганді державно-партійних органів в Україні 1920 – 1940-х здійснила в своєму дослідженні Л. Дудка [6].

Таким чином, проблема становища Римо-католицької церкви на Поділлі у в 20-х рр. ХХ століття знайшла своє відображення в науковій літературі. Щоправда, дані дослідження мають фрагментарний характер, розглядаються в переважній більшості через призму релігійного життя в Україні в окреслений період, не маючи при цьому комплексного характеру. Становище Римо-католицької церкви Подільського регіону є малодослідженим, незважаючи на значущий вплив польської національної меншини на етноконфесійне життя католиків-подолян. У переважній більшості Римо-католицька церква розглядається частково, залишаючи недослідженими ряд інших актуальних питань. Недостатньо вивченою, на наш погляд, залишається проблема функціональної структури Римо-католицької церкви, а також аналіз еволюційних змін в її організації протягом 1920-х рр. Не менш важливої уваги заслуговує проблема національно-релігійної ідентичності римо-католиків Поділля, а саме диференціації понять «поляк» та «католик», що були синонімами для радянської влади протягом означеного десятиліття. Одним з першочергових завдань є дослідження становища віруючих та духовенства періоду радянського антирелігійного наступу в контексті релігійно-побутового життя, адже даний аспект взагалі не був предметом дослідження. Вищесказане доводить, що проблема РКЦ на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. знаходиться лише на початковому етапі дослідження і вимагає його ретельного здійснення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи / Л.Л. Бабенко // Філософські обрії. – Полтава, 2010. – № 24. – С. 222–235.
2. Байдич В. Римо-католицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.) / В. Байдич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 36. – С. 294–315.
3. Бистрицька Е. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 1920-1930-х рр. / Е.В. Бистрицька // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Історичне релігієзнавство. – 2010. – Вип. 3. – С. 17–32.
4. Вишковський П. Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму / П. Вишковський. – Католицький Медіа-Центр, 2009. – 320 с.
5. Горбунов К. До питання про чисельність польського населення УСРР за переписом 1926 р. / К.С. Горбунов [Електроний ресурс] – Режим доступу: http://www.irbisnbn.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbnv/cgiirbis_64.exe?I21DBN
6. Дудка Л. Кадрове забезпечення антирелігійної пропаганди в Україні 1920-130-х років. / Л. Дудка // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2013. – Книга І: Історія – С. 489–499.
7. Жолоб М. Взаємини влади з етнічними релігійними громадами підрадянської України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / М. П. Жолоб // Вісник аграрної історії. – 2013. – Вип. 4/5. – С. 43–53.
8. Жолоб М. Національні релігійні громади України у системі конфесійних організацій (20-і роки ХХ ст.) / М. П. Жолоб // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2013. – № 4. – С. 76 – 83.
9. Ігнатуша О. Антирелігійні кампанії 1920-1930-х рр. / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні: праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16 – 19 травня 2001 року). – Л.: «Логос», 2001. – Книга І. – С. 211 – 216.

10. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.
11. Лисий А. К. Нариси історії Гніванського костелу. 1906-1996. / А. Лисий. – Вінниця, 1996. – 112 с.
12. Лисий А. К. Нариси історії Мурафського костьолу Непорочного зачаття Діви Марії. 1625-2000. / А.К. Лисий. – Вінниця, 2000. – 144 с.
13. Лисий А. Одісея ксьондза Левінського / А. Лисий // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. – Л.: «Логос», 2010. Книга I. – С. 529–535.
14. Лисий А. Репресії радянської влади щодо католиків подільського регіону / А.К. Лисий // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Вінниця, 2006. Кн. 1: розділ 4. – С.854–856.
15. Лиценбергер О. Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение / О.А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. – 384 с.
16. Лойко О. Релігійне життя на Поділлі в умовах НЕПу: збірка наукових праць / О. О. Лойко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 91–94.
17. Мотричук Р. Атеїстична діяльність більшовиків серед національних меншин України в 1920-ті роки / Р.Г. Мотричук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014, вип. 40. – С. 101–104.
18. Нестеренко В. Римо-католицька церква на Поділлі в період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. / В. Нестеренко, В. Сторчовий // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; вид-во «Логос», 2014. – Книга I – С. 537 – 545.
19. Пасечник О. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах / О. А. Пасечник. – Хмельницький: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.
20. Роод В. Рим и Москва. / В. Роод. – Львів.: Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1995. – 279 с.
21. Росовський В. Доля католицьких храмів на Поділлі (20-30-ті роки ХХ ст.) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – 2009. – Львів 2009. – С. 904–910.
22. Росовський В. Римо-католицька громада в Жмеринці на Поділлі. Історія заснування костьолу і парафії св. Олексія. / В. Росовський. – Люблін, 2010. – 153 с.
23. Рубльов О. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя ХІХ–ХХ ст. / О. Рубльов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.– 2011.– Вип. 20.–С. 77–96.
24. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4 (13/15). – С. 311–330.
25. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 228–243.
26. Рубльова Н. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20-30-ті роки ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рубльова Наталія Степанівна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 234 с.
27. Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УСРР, 1917-1939 рр. / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1(28). – С. 205–219.
28. Рудий В. «Церковні цінності вилучити, а служителів церкви розстрілювати!» / В.М. Рудий // Розстріляне Надбужжя / В.М. Рудий. – Вінниця, 2007. – С. 88–111.
29. Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохайні / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 228 с.
30. Соколовський О. Церква Христова 1920-1940. Переслідування християн в СРСР. / О. Соколовський. – К.: КАЙРОС, 1999. – 338 с.
31. Сторчовий В. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90 роки ХХ ст.: іст.-релігієзнав. дослідж. / В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко ; Центр дослідж. історії Поділля Ін-ту історії України НАН України при Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ті. – Коломия : ВІК, 2001. – 67 с.
32. Стоцький Я. Фіаско пошуків компромісу Римо- і Греко-Католицьких Церков із більшовицькою владою / Я. В. Стоцький // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 47. – С. 128–138.
33. Стронський Г. Приречена на мовчання / Г.Й. Стронський. // Людина і світ. – 1994. – № 3-4. – С. 17–20.
34. Стронський Г. Римо-католицький костьол в Україні у 20-30 роки ХХ ст. // Вісник ТДТУ. – 1996. – №1. – С. 77–86.
35. Тітова Н. До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр. / Н. Тітова // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2008. – Вип. 35. – С. 66–86.
36. Тітова Н. Українське та польське населення Поділля: проблеми міжнаціональних відносин у прикордонному регіоні УСРР (1920- 1930-ті роки): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тітова Наталія Володимирівна ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 246 с.

37. Федоренко П. Політика більшовицької влади щодо Римо-католицької церкви у першій половині 1920-х рр. (на прикладі Житомирської дієцезії). / П. Федоренко // Польські студії. – №2-3 Дух і літера №22. – Київ, 2010. – С. 122–140.
38. Шитюк М. Римо-католицька церква в Україні в першій половині XX століття/ М.М. Шитюк // Повне зібрання наукових праць: у 35-ти т. Т. 34 / М.М. Шитюк. – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. – С. 41–58.
39. Dębiński J. Kościół katolicki w Rosji / J. Dębiński // Studia Włocławskie. – №14. – 2012. – S. 472–487.
40. Dzwonkowski R. Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991: kronika / Roman Dzwonkowski. – Lublin : TNKUL, 2010. – 612 s.
41. Kupchak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. / J. Kupchak – Wrocław, 1994. – 360 s.
42. Rosowski W. Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941 / W. Rosowski. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2008. – 322 s.
43. Rosowski W. Z dziejów Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji sowieckiej. Sprawozdanie administratora apostołskiego diecezji kamienieckiej księdza Jana Świdarskiego. TeKa Kom. Hist / W. Rosowski. – OL PAN, 2012, IX. – S. 185-202.
44. Szubtarski G. Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917-1923) / G. Szubtarski // Kościół i Prawo, 2013. – 2 (15) №2. – S. 63-75.
45. Szymański J. Historia laicyzacji. Skala oddziaływania antyreligijnego na sytuację kościoła katolickiego na wschodzie / J. Szymański // Sympozjum Między męczeństwem a nadzieją – Kościół katolicki w Europie Wschodniej. – № 1(14), Warszawa 2005. – S. 9-59.

Andrushchak R. I. The Roman Catholic church in Podillya region in 20s of the XX century: historiography of the problem

The author analyzes scientific works on the problem of the Roman Catholic Church in Podillya region in terms of the repressive policy of the Soviet government in this period and investigates the main historiographical trends in the study of the problem by Ukrainian and foreign scientists.

Keywords: Roman Catholic Church, Podillya region, anti-religious policy, Soviet authorities, ethnic minorities, historiography.

Андрущак Р. И. Римско-католическая церковь на Подолье в 20-х гг. XX в.: историография проблемы

В данной статье автором проанализированы научные труды, затрагивающие вопросы Римско-католической церкви на Подолье в условиях антирелигиозной политики советской власти в означенный период. Исследованы основные историографические направления изучения данной проблемы как отечественными так и зарубежными учеными.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, Подолье, антирелигиозная политика, советская власть, национальные меньшинства, историография.

УДК 930: [94: 343. 163] (477) «1922/1933»

І. І. Пащенко

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УСРР В 1922 – 1933 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У даній статті автором досліджено наукові праці, що торкаються питання становлення та діяльності органів прокуратури УСРР у 1922–1933 рр. Автором проаналізовано завдання та функції органів прокуратури, комплексно розкрита їх історична характеристика в державному механізмі Радянської України в 20-х–на початку 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: нова економічна політика, прокуратура, тоталітаризм, ідеологія, політична система суспільства.

Вивчення історії та проблем становлення і розвитку органів прокуратури УСРР протягом 1922 – 1933 рр. має певне наукове та практичне значення в сучасний період реформування прокуратури України. Дослідження означеної проблеми є важливим, тому що правоохоронні органи виступали невід’ємною складовою формування радянського тоталітарного режиму. Поступове зміцнення цих органів, надання їм позасудових повноважень, а також наростання

37. Федоренко П. Політика більшовицької влади щодо Римо-католицької церкви у першій половині 1920-х рр. (на прикладі Житомирської дієцезії). / П. Федоренко // Польські студії. – №2-3 Дух і літера №22. – Київ, 2010. – С. 122–140.
38. Шитюк М. Римо-католицька церква в Україні в першій половині XX століття/ М.М. Шитюк // Повне зібрання наукових праць: у 35-ти т. Т. 34 / М.М. Шитюк. – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2013. – С. 41–58.
39. Dębiński J. Kościół katolicki w Rosji / J. Dębiński // Studia Włocławskie. – №14. – 2012. – S. 472–487.
40. Dzwonkowski R. Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991: kronika / Roman Dzwonkowski. – Lublin : TNKUL, 2010. – 612 s.
41. Kupchak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939. / J. Kupchak – Wrocław, 1994. – 360 s.
42. Rosowski W. Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941 / W. Rosowski. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2008. – 322 s.
43. Rosowski W. Z dziejów Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji sowieckiej. Sprawozdanie administratora apostolskiego diecezji kamienieckiej księdza Jana Świdarskiego. TeKa Kom. Hist / W. Rosowski. – OL PAN, 2012, IX. – S. 185-202.
44. Szubtarski G. Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917-1923) / G. Szubtarski // Kościół i Prawo, 2013. – 2 (15) №2. – S. 63-75.
45. Szymański J. Historia laicyzacji. Skala oddziaływania antyreligijnego na sytuację kościoła katolickiego na wschodzie / J. Szymański // Sympozjum Między męczeństwem a nadzieją – Kościół katolicki w Europie Wschodniej. – № 1(14), Warszawa 2005. – S. 9-59.

Andrushchak R. I. The Roman Catholic church in Podillya region in 20s of the XX century: historiography of the problem

The author analyzes scientific works on the problem of the Roman Catholic Church in Podillya region in terms of the repressive policy of the Soviet government in this period and investigates the main historiographical trends in the study of the problem by Ukrainian and foreign scientists.

Keywords: Roman Catholic Church, Podillya region, anti-religious policy, Soviet authorities, ethnic minorities, historiography.

Андрущак Р. И. Римско-католическая церковь на Подолье в 20-х гг. XX в.: историография проблемы

В данной статье автором проанализированы научные труды, затрагивающие вопросы Римско-католической церкви на Подолье в условиях антирелигиозной политики советской власти в означенный период. Исследованы основные историографические направления изучения данной проблемы как отечественными так и зарубежными учеными.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, Подолье, антирелигиозная политика, советская власть, национальные меньшинства, историография.

УДК 930: [94: 343. 163] (477) «1922/1933»

І. І. Пащенко

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УСРР В 1922 – 1933 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У даній статті автором досліджено наукові праці, що торкаються питання становлення та діяльності органів прокуратури УСРР у 1922–1933 рр. Автором проаналізовано завдання та функції органів прокуратури, комплексно розкрита їх історична характеристика в державному механізмі Радянської України в 20-х–на початку 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: нова економічна політика, прокуратура, тоталітаризм, ідеологія, політична система суспільства.

Вивчення історії та проблем становлення і розвитку органів прокуратури УСРР протягом 1922 – 1933 рр. має певне наукове та практичне значення в сучасний період реформування прокуратури України. Дослідження означеної проблеми є важливим, тому що правоохоронні органи виступали невід’ємною складовою формування радянського тоталітарного режиму. Поступове зміцнення цих органів, надання їм позасудових повноважень, а також наростання

.....
тоталітарного тиску призвели до безпосереднього підпорядкування їх політичному режиму правлячої Комуністичної партії. Вивчення історичного досвіду минулого дасть змогу вдосконалити правові та організаційні засади, визначити місце прокуратури в механізмі сучасної незалежної України.

Дослідження закономірностей та основних тенденцій розвитку органів прокуратури радянської доби, пошук альтернатив авторитарному шляху розвитку держави і органів прокуратури України, як його невід'ємної частини, надають цій темі, крім того суспільно-політичне значення.

Метою означеного дослідження є аналіз стану наукової розробки питання становлення та діяльності органів прокуратури УСРР в 1922 – 1933 рр. з перших років їх існування до сьогодення.

Проблематиці становлення та діяльності органів прокуратури УСРР в 1922 – 1933-х рр. було присвячено багато досліджень як радянськими так і українськими істориками. Історіографію теми дослідження можна умовно поділити на два періоди: радянський та пострадянський.

У 1920-ті рр. вийшли перші праці про радянську прокуратуру, в яких під впливом державної політики простежувався класовий підхід у побудові органів прокуратури з функціями та принципами діяльності як істинно народних та демократичних, що відрізняються від буржуазних. В працях означеного періоду зазначалось, що органи прокуратури спроможні виконувати покладені на них завдання лише за умови їх перетворення на покірне знаряддя в руках державної влади.

Першими авторами, які розглядали становлення прокуратури, були відомі радянські діячі: П. Стучка [25], Є. Пашуканіс [19], М. Рейснер [22], Я. Берман [2]. Характер статей та праць в значній мірі був визначений впливом партійно-державної ідеології у реформуванні та розвитку органів прокуратури. Дослідники розглянули побудову нової держави та права, обґрунтували класову справедливість більшовиків. Особливий інтерес представляє стаття М. Ісаєва про проблеми освітнього рівня прокурорів та суддів, в якій він звернув увагу на неосвіченість претендентів на прокурорські посади та складність підготовки майбутніх працівників прокуратури.

У 30-40-х рр. XX ст., в умовах масових репресій, відбулося різке скорочення кількості публікацій з даної проблеми. З другої половини 1930-х рр. в центрі уваги дослідників перебували питання діяльності прокуратури як державного органу з функціями та завданнями карального напрямку (О. Вишинський [3], С. Голунський [4]). Радянська прокуратура, її розвиток показані через призму аналізу законодавства. З кінця 1930-х рр. дослідники все частіше висвітлювали зміни в радянському законодавстві, що було обумовлено прийняттям Конституції СРСР 1936 р, появою нової законодавчої бази.

У другій половині 1940-х – початку 1950-х рр. з'являються перші загальні праці присвячені історії радянської прокуратури. Щоб остаточно утвердити тоталітарний режим, радянська влада специфічними та збройними методами забезпечувала своєрідну «законність» у суспільстві. Як вірно зауважив М. Кожевніков, незважаючи на те, що загальний нагляд в Українській СРР покладался на відділи юстиції виконкомів, але він поки носив ще досить обмежений характер, і діяльність цих органів була, головним чином, юридично-консультаційною [8].

Окремої уваги заслуговує праця К. Мокічева «Історія радянської прокуратури в найважливіших документах», у якій автор досліджував етапи розвитку радянської прокуратури, з моменту її зародження, на основі відомих фактів та документів [13].

З середини 50-х до середини 80-х рр. XX ст. підвищується інтерес до досліджуваної теми, що пов'язано зі зміною партійно-державного керівництва. Такі вчені, як А. Рекунков [23], В. Клочков [7] та Д. Суслло [26], звертають увагу на те, що в умовах переходу до НЕПу виникла нагальна потреба наведення порядку не лише в економічній, а й у правовій сфері. Ідея утворення єдиної державної прокуратури, як органу загального нагляду за законністю, а також нагляду за законністю в діяльності правоохоронних органів та установ виконання покарань, підтримання державного обвинувачення перейшла в практичну діяльність в 1922 р. Це питання було найбільш дискусійним щодо організаційно-правових основ діяльності органів прокуратури.

Вагомий внесок у висвітленні окресленого нами питання належить дисертаційному дослідженню Д. Яковенка, в якому він аналізує особливості становлення органів прокуратури УСРР у 1922-1925 рр. та зазначає про особливу роль відділів юстиції, що були створені при виконкомах місцевих рад [32].

Окремої уваги заслуговує праця дослідника історії радянського суду в Україні Д. Сусла, який охарактеризував процес створення органів прокуратури УСРР, розвитку їх організаційних засад і компетенції [26].

Єдиним автором, який поставив перед собою завдання з'ясувати місце прокуратури в державному механізмі, звертаючись у той же час і до історичного матеріалу, в радянський період став Г. Мурашин [14]. Дослідник зосередив увагу на розкритті ролі КП(б)У в становленні української прокуратури.

У першій половині 70-х рр. ХХ ст. вийшли у світ узагальнюючі праці Б. Спірідонова [24], Б. Тетеріна [28], які розкривають конституційні принципи здійснення правосуддя в СРСР, структуру та місце суду і прокуратури в системі органів Радянської держави, діяльність яких створює законні передумови і необхідні умови для здійснення соціалістичного правосуддя.

Особливий інтерес викликають збірники наукових праць під редакцією генерального прокурора СРСР Р. Руденка «На варті радянських законів» та «Радянська прокуратура: історія і сучасність», в яких автори досліджують історію прокуратури з позицій її правового забезпечення в різних напрямках прокурорсько-наглядової діяльності. Зокрема, дослідник Н. Жогін у своїй статті розглянув прокурорський нагляд за розслідуванням злочинів [16].

Слід відзначити наукову працю В. Куріцина, який у першій половині 1970-х рр. започаткував вивчення проблем становлення соціалістичної законності та ролі в цьому процесі правоохоронних органів. Основним об'єктом вивчення у його праці «Перехід до непу і революційна законність» стала судова реформа 1922 р. Автор не лише детально аналізує хід самої реформи, але також розкриває її причини і наслідки, визначає її вплив на широке коло суспільних відносин у радянській країні початку 1920-х рр [11].

Особливе місце серед робіт узагальнюючого характеру займає фундаментальне дослідження Т. Коржіхіної, в якому висвітлено побудову та діяльність установ юстиції, суду та прокуратури РРФСР в тісній взаємодії з іншими органами державної влади [9].

Цінним є дослідження А. Панкратова, в якому проаналізовано кадрові питання прокуратури, показано політику, що проводилася державою в органах прокуратури. Автор вперше вводить в науковий обіг статистичні дані про чисельність, партійність та освітній рівень прокурорських працівників [18].

З другої половини 80-х рр. ХХ ст., з початком перебудови відбувається процес «розкріпачення» історіографії. Центральною темою стає вивчення, насамперед, періоду 20-30-х рр. ХХ ст., відомих як епоха «побудови соціалізму». В працях цього періоду по-новому висвітлюються проблеми законності в роки непу, завдання, місце та роль органів прокуратури УСРР. Особлива увага приділялася дискусіям, внутрішньопартійній боротьбі – за якими проглядалося різне бачення шляхів та методів будівництва соціалізму, його властивостей.

Після розпаду СРСР дослідники почали активно відходити від багатьох колишніх концепцій, висловлювати більш критичні зауваження по відношенню до діяльності радянської правоохоронної системи. Активізація вивчення історії різних державних інститутів, у тому числі і прокуратури, на пострадянському етапі історіографії багато в чому пояснюється зміною політичного режиму, процесом демократизації суспільства, створенням правової держави.

На відміну від усталеної в радянській історіографії думки про правоохоронну функцію прокуратури, більшість сучасних дослідників визначають прокуратуру 1920-30-х рр. як каральний орган. На думку російського історика Л. Разказова, таке становище є цілком закономірним, оскільки головним призначенням прокуратури є покарання ворогів, «класово чужих елементів», злочинців.

Вкрай негативна оцінка радянської прокуратури досліджуваного періоду належить досліднику О. Чердакову, який переконаний, що формування радянської прокуратури як органу «революційної законності» цілком і повністю відповідало соціальному замовленню більшовиків. Поява прокуратури в тій якості, в якій вона проіснувала довгі роки (багатофункціональність, провідна роль серед інших правоохоронних органів), пояснювалася класовим протистоянням та репресивно-каральним характером політики, що проводиться всередині держави [30].

Значним внеском у розробку окресленої нами проблематики є праця «Політична юстиція в СРСР» В. Кудрявцева і А. Трусова, в якій автори відзначали подвійну роль прокуратури в системі політичної юстиції: з одного боку, її обов'язком було здійснення нагляду за дотриманням законності при проведенні слідства, судового та позасудового розгляду справ, з іншого боку – прокурори самі брали участь у роботі позасудових органів, виступали обвинувачами за сфабрикованими справами [10].

Тематично важливим є дослідження С. Черниченка, в якому проаналізовано функції прокурорських органів, форми і методи нагляду у хронологічний період, обмежений рамками нової економічної політики та початком 30-х рр. ХХ ст. [31].

Вагому роль у розкритті даної тематики відіграли спеціальні праці В. Сухоноса [27], В. Клочкова [7], в яких висвітлено політико-правові чинники виникнення та розвитку прокуратури УСРР, функції у період її становлення, а також кадрові проблеми.

Окресленої нами проблеми, прямо чи опосередковано стосуються праці сучасних українських істориків. Так, Д. Тихоненко у своєму дисертаційному дослідженні проаналізував проблеми контролю та нагляду за органами ВУЧК та ДПУ УСРР [29], а В. Мурза визначив місце та роль органів прокуратури в державному механізмі Української радянської соціалістичної республіки у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. [15]. Питання становлення та розвитку органів дізнання і досудового слідства в Україні розкрито в праці С. Губаря [5].

Серед праць останнього часу, автори яких намагались висвітлити проблеми організаційно-штатної побудови, кадрового і персонального складу прокурорських підрозділів у 20 – 30-ті роки ХХ ст., слід назвати дослідження Л. Авраменка та А. Амонса «Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали». В даній роботі міститься детальна біографічна інформація про прокурорських працівників, а також йдеться про осіб, підданих незаконним репресіям [1].

Таким чином, доцільність реформ органів прокуратури в період незалежності України, особливо в останні роки, ні в кого не викликає сумнівів. Формування системи органів прокуратури на основі демократичних засад розбудови правової держави дозволяє виокремити позитивні перетворення тих років, відкинувши в минуле форми, методи та принципи роботи притаманні тоталітарному режиму. Трагічний досвід другої половини 1920-1930-х рр. застерігає сучасних реформаторів не повторити помилки минулого, спонукає до пошуку ефективних шляхів реформування інституту прокуратури, вивчення історії формування органів прокуратури європейських держав.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в сучасній історіографії відсутні комплексні дослідження становлення та розвитку органів прокуратури УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Амонс А. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали / А. Амонс, Л. Авраменко. – К., 2009. – 325 с.
2. Берман Я. Декреты Октября / Я. Берман // Советское государство. – М.: Сов. законодательство, 1933. – № 6. – С. 3 – 20.
3. Вышинский А. Суд и карательная политика советской власти / А. Вышинский. – Л.: Прибой, 1925. – 77 с.
4. Голунский С. Учебник по судоустройству / С. Голунский, Д. Карев. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 303 с.
5. Губар С. Становлення та розвиток органів дізнання і досудового слідства в Україні (1917 – 60-ті роки ХХ століття). Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – К., 2003. – 17 с.
6. Исаев М. О Высших юридических курсах / М. Исаев // Ежегодник советской юстиции. – 1923. – № 15. – С. 339 – 342.
7. Клочков В. Історія прокуратури України / В. Клочков. – 3-вид., перероб. і доп. – К.: НТВ «Правник», 2004. – 245 с.
8. Кожевников М. Органы, выполнявшие функции советской прокуратуры до ее учреждения / М. Кожевников // Ученые записки МГУ. – 1949. – Вып. 144. – С. 37 – 84.
9. Коржихина Т. История и современная организация государственных учреждений СРСР: 1917–1972 гг. / Т. Коржихина. – М.: Высшая школа, 1974. – 270 с.
10. Кудрявцев В. Политическая юстиция в СССР / В. Кудрявцев, А. Трусов. – М.: Наука, 2000. – 365 с.
11. Курицын В. Переход к НЭПУ и революционная законность / В. Курицын ; отв. ред. О. Чистяков ; АН СССР, Ин-т государства и права. – М.: Наука, 1972. – 216 с.

12. Маймескулов Л. ГПУ и Прокуратура УССР: становление надзора / Маймескулов Л. // Актуальные проблемы формирования правового государства: Краткие тезисы и докладов и научных сообщений республик. науч. конф. – Харьков, 1990. – С. 57 – 59.
13. Мокичев К. История советской прокуратуры в важнейших документах / К. Мокичев. – М.: Госюриздат, 1952. – 584 с.
14. Мурашин Г. Органы прокуратуры в механизме советского государства / Г. Мурашин. – К.: Наукова думка, 1972. – 452 с.
15. Мурза В. Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922-1933 рр.): Автореф. дис.... канд. юр. наук. – Х., 2003. – 19 с.
16. На страже советских законов / Гл. ред.: Жогин Н., Руденко Р. – М.: Юрид. лит., 1972. – 456 с.
17. Окіпнюк В. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз / В. Окіпнюк. – К.: НА СБУ, 2002. – 290 с.
18. Панкратов А. Эстафета поколений / А. Панкратов // На страже советских законов. – М.: Юридическая лит-ра, 1972. – С. 114 – 132.
19. Пашуканис Е. Марксистская теория права и строительство социализма / Е. Пашуканис // Революция права. – М., 1927. – № 3. – С. 3 – 12.
20. Приходько А. Революційна законність на новому етапі соціалістичного будівництва / А. Приходько // Революційне право. – 1932. – № 9 – 10. – С. 254 – 257.
21. Рассказов Л. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917-1941) / Л. Рассказов. – Уфа: Б. и., 1994. – 130 с.
22. Рейснер М. Право: Наше право; Чужое право; Общее право. /М. Рейснер.– М.: Госиздат, 1925. –276 с.
23. Рекунков А. Законность – фактор государственного строительства / А. Рекунков, В. Клочков // Советская прокуратура: История и современность. – М., 1977. – С. 34 – 58.
24. Спиридонов Б. Учреждение советской прокуратуры / Б. Спиридонов // Вестник Московского ун-та, серия XII. Право. – 1972. – № 4. – С. 3–12.
25. Стучка П. Двенадцать лет революции государства и права / П. Стучка // Революция права. – 1929. – №6. – С. 3–10.
26. Сусло Д. Організація судових органів Української РСР в період 1917- 1925 рр. / Д. Сусло. – К.: Юрвиздат, 1960. – 83 с.
27. Сухонос В. Органи, що виконували функції прокуратури в Україні у 1917-1922 рр. / В. Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 7. – С. 86 – 87.
28. Тетерин Б. Организация советской прокуратуры / Б. Тетерин. – М.: Юрид. лит-ра, 1958. – 230 с.
29. Тихоненко Д. Проблемы контроля и надзора за органами ВУЧ и ГПУ УССР в 1918 – начале 1929 гг.: Автореф. дис. ... канд юрид. наук. – Х., 1998. – 17 с.
30. Чердаков О. Место и роль прокуратуры в правоохранительной системе советского государства в период его становления и развития (1917— 1936 гг.) / О. Чердаков // Государства и право. – 2003. – № 12. – С. 86 – 91.
31. Черниченко С. Прокурорский надзор за работой судебно-следственных органов и ГПУ в годы НЭПа (1922-1928) / С. Черниченко // Проблеми законності. – 1997. – Вип. 32. – С. 51 – 56.
32. Яковенко Д. Учреждение прокуратуры УССР, ее организация и деятельность в 1922-1925 гг.: Автореф. дис. канд. юр. наук. / Д. Яковенко. – К., 1956. – 13 с.

Pashchenko I. I. Formation and activities of the UkSSR prosecution bodies in 1922 – 1933s: historiography of the problem

The article researches the scientific works on the problem of the formation and activities of the prosecution of the UkSSR in 1922 – 1933s. The author analyzes the objectives and functions of the prosecution, reveals comprehensively their historical characteristics in state mechanism of Soviet Ukraine in the 20s – early 30s of XX century.

Key words: New Economic Policy, prosecutors, totalitarianism, ideology, political system of society.

Пащенко И. И. Становление и деятельность органов прокуратуры УССР в 1922 – 1933 гг.: историография проблемы.

В данной статье исследованы научные работы, затрагивающие вопросы становления и деятельности органов прокуратуры УССР в 1922 – 1933 гг. Автором проанализированы задачи и функции органов, комплексно раскрыта их историческая характеристика в государственном механизме Советской Украины в 20-х – начале 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: новая экономическая политика, прокуратура, тоталитаризм, идеология, политическая система общества.

**ОСНОВНІ НАПРЯМКИ КАНАДОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ
ТА РОСІЙСЬКОЇ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Стаття є спробою систематизації та узагальнення наукових досягнень українських та російських науковців на ниві канадських студій у пострадянський період. Проведений поділ опублікованих текстів та напрацювань за сферами дослідження історії та політики Канади у різних галузях економічного, політичного, внутрішньо соціального, культурного та міжнародного життя цієї держави. Визначені основні напрямки канадознавчих досліджень в історіографії. Зазначено, які питання вивчені доволі ґрунтовно, а також ті аспекти, які є недостатньо вивченими і залишаються так званими білими плямами у сучасній пострадянській історіографії.

Ключові слова: історіографія, канадські студії, Україна, Росія, пострадянська наука.

За останні два десятиліття років на пострадянському просторі канадські студії набрали нових обертів та набули популярності серед науковців. Канадознавство у сучасній українській та російській науці є напрямком, який активно розвивається у різних сферах: від зацікавлення історією та політикою цієї країни, до фокусування на економічних, культурних, екологічних, міжнародних стратегіях розвитку Канади. І зрештою, великий інтерес існує до вивчення канадського досвіду побудови мультикультурного суспільства, що тісно пов'язано із питаннями імміграційного руху до цієї країни. Коло питань, які підіймають у своїх працях науковці, є багатоманітним, проте здебільшого – фрагментарним за ступенем вивченості окремих аспектів.

Як правило, огляди праць попередніх напрацювань у тому чи іншому сегменті канадознавчих студій містяться у дисертаційних дослідженнях, але систематизації по всіх канадознавчих роботах на даний момент не існує. Не зважаючи на наявність істотного наукового доробку з канадознавства, спеціального, узагальнюючого і систематизованого огляду досліджень з історії Канади, які здійснювалися на пострадянському просторі, досі не створено. Серед спроб узагальнень, у яких було приділено увагу історіографічним розвідкам, варто відзначити дві невеликі публікації М. Бессонової (Інститут всесвітньої історії НАН України) [1; 2], яка у своїх текстах піднімала питання вивчення канадських студій в Україні.

Тому пропонується стаття є спробою продовжити узагальнення з приводу основних здобутків у галузі канадознавчих досліджень, що мали місце на пострадянському просторі. Головним завданням є впорядкувати опубліковані наукові матеріали останніх десятиліть та визначити основні напрямки канадознавчих досліджень у пострадянській історіографії на прикладі України та Росії. Означений вибір зумовлений тим, що саме у цих двох країнах здійснюються доволі чисельні дослідження Канади ще з радянських часів, і нині існує ціла низка дослідницьких інституцій, які займаються вивченням канадської історії, економіки, політики, культури тощо. Тому саме на їх прикладі можна простежити спектр найбільш актуалізованих наукових тематик.

Можна погодитися із твердженням вже згаданої М. Бессонової про те, що сучасні дослідження Канади в Україні є «розпорошеними» як географічно, так і тематично – наявні праці присвячені різноманітним вузьким аспектам, проте не має системних досліджень цієї країни [1, с.58]. Подібна ситуація здебільшого притаманна і російському канадознавству.

З цієї причини вважаємо за доцільне класифікувати статті, збірки та монографії українських та російських науковців за основними досліджуваними питаннями, що дозволить виявити найбільш актуальні теми. Насамперед, можна виокремити дві основні групи досліджень: першу умовну групу складатимуть роботи, у яких вивчається внутрішня історія, політика та інші аспекти розвитку Канади; другу групу – праці, в яких увага приділяється канадській зовнішній політиці та її участі у міжнародних відносинах. Розглянемо детальніше означені групи досліджень.

У межах першої групи досліджень, у яких розглядаються внутрішня історія, політика та інші аспекти розвитку Канади можна, виокремити низку підгруп, оскільки опубліковані матеріали висвітлюють різноманітні питання – від економічної чи то імміграційної політики до сфери культурної політики.

Значна група праць присвячена соціально-політичній системі Канади, та різноманітним аспектам її внутрішньої політики. Так, українські дослідники різних фахів: від правників та педагогів до політологів й істориків, розглядають широкий комплекс питань, пов'язаних із внутрішньою політикою Канади. Серед питань, на які звертають увагу у своїх роботах вітчизняні вчені є: специфіка «соціальної держави» у Канаді (І. Макух-Федоркова, Чернівці), історія та розвиток державно-правових інститутів Канади, її партійно-політична система, особливості парламенту (В. Качур, Київ; В. Запаранюк, Чернівці; К. Марисюк, Львів), студентське самоврядування та формування громадянського суспільства у Канаді (І. Василенко, Київ), політичні й економічні питання внутрішньої політики Канади (І. Судак, Київ) [3] тощо.

Серед російських авторів – дослідників канадської соціально-політичної системи варто відмітити Л. Немову, яка є завідувачкою сектору економічних проблем Канади Інституту США і Канади РАН, тож її публікації присвячені різноманітним проблемам політичного та економічного життя Канади [4; 5]. Ця проблематика продовжується у роботах С. Кокотова (Петропавловськ-Камчатський).

Варто виділити в окрему підгрупу роботи які, головним чином, приділяють увагу економічним процесам у Канаді. Українське наукове середовище не зосереджується на вивченні канадської економічної системи, тому ці питання нині є мало дослідженими. Проте, можна впевнено стверджувати, що у Росії ця сфера становить чималий науковий інтерес. Різноманітні аспекти економічної політики досліджує Х. Мінкова (Санкт-Петербург) [6], А. Ломакіна (Москва) [7]. Окрім цього, відповідно до напрямків досліджень Інституту США і Канади РАН, спеціалісти відділу канадознавства Є. Хорошилов та В. Соколов вичерпно вивчають різні аспекти сучасної економічної політики у Канаді.

Говорячи про внутрішньополітичний розвиток Канади, слід виокремити проблематику Квебеку, яка найбільше привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Ця тема є доволі поширеною серед українських науковців, оскільки містить у собі ниву для перспективних досліджень – від економічних чи політичних особливостей провінції до мовних чи культурних питань. Так, питаннями канадського федералізму та сепаратизму Квебеку цікавиться П. Катеринчук (Чернівці) [8], Р. Сіромський (Львів) [9] та В. Коваленко (Донецьк).

Серед російського наукового кола тематика провінції Квебек також є популярною для вивчення. Цьому аспекту досліджень присвячена профільна збірка-альманах («Сприйняття Квебеку у Росії: науково-просвітницький альманах», російською мовою, Москва, 2001) [10], а також роботи згадуваної вище дослідниці Л. Немової та інших російських вчених: Ю. Акімова (Санкт-Петербург), Д. Максимової (Москва) [11], К. Ісаєвої (Москва).

Ще однією лакуною для дослідників залишається формування канадської ідентичності. На ниві українських канадських студій ця тема практично недосліджена. Необхідно наголосити, що лише один науковець ґрунтовно підійшов у своїх працях до вивчення питань канадської ідентичності – доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича, д.п.н. Т. Лупул, у працях якого досліджені різні аспекти історії та політичного життя Канади. Одним із наукових зацікавлень пана Лупула є процес формування канадської нації. Цьому аспекту присвячена частина його робіт, у яких автор зосереджується на питанні політизації етнічності на шляху націєтворчих процесів у Канаді [12]. Втім, варто наголосити на тому, що Т. Лупул розглядає вищезазначені процеси через призму підходів та завдань політичних наук.

Серед російських науковців аспект канадських національних питань та формування ідентичності також є малодослідженим. Необхідно відзначити здобутки доцента кафедри політичних наук та міжнародних відносин Челябінського державного університету І. Нохріна, який у своїх працях ґрунтовно та послідовно досліджує аспекти розвитку канадської ідентичності та історичного контексту [13]. Варто також наголосити на текстах дослідниць К. Єременко (Владивосток) [14] та Х. Мінкової (Санкт-Петербург) [15]. Науковці приділяють увагу питанням канадської національної політики та розвитку національних ідей у ХХ-ХХІ ст.

Окремою підгрупою є дослідження, які аналізують канадську імміграційну політику. В Україні канадські іммігрантознавчі студії вивчає вже згадуваний науковець Т. Лупул. У своїх наукових розвідках цей автор зосереджується на аспектах впливу імміграції на етнічний склад населення Канади [16], у той час як питання канадської державної політики стосовно переселенців та біженців для цього автора не є пріоритетним. О. Ольхович (Тернопіль) розкриває особливості діяльності канадської соціальної сфери щодо іммігрантів [17].

Н. Бурейко (Чернівці) у деяких своїх працях робить огляд та порівняння імміграційної політики США і Канади [18]. Загалом же цей напрям дослідження в Україні є фрагментарно висвітленим, і потребує подальшого розвитку.

Серед російських науковців іммігрантознавство також є маловивченою тематикою. Частково питання імміграційних рухів до Канади висвітлює доцент Національного дослідницького університету «Вища школа економіки» В. Соколов (Москва) [19]. Імміграційній канадській політиці, зокрема, законодавчому розвитку цієї сфери, приділяють увагу у своїх текстах дослідники М. Владимірова та А. Поляков [20].

Серед першої групи канадознавчих робіт, яка розглядається в рамках цієї публікації, варто виокремити і підгрупу робіт, у яких вивчаються питання мультикультуралізму – від дослідження місцевого населення до аналізу політики «Культурної мозаїки». В Україні цей блок представлений роботами фахівців різних галузей соціогуманітарної вітчизняної науки. Так, різні аспекти історії, діяльності та ролі місцевого населення у Канаді вивчає О. Козачук (Чернівці) [21]. Із педагогічного погляду питання багатокультурності розглядає О. Слоньовська (Житомир), яка аналізує явище мультикультуралізму через підготовку викладачів-гуманітаріїв у ВНЗ. Подібний аспект вивчає В. Погребняк (Полтава), який зосереджується на огляді підготовки шкільних вчителів до роботи у культурно неоднорідному суспільстві. Дослідниця О. Кучмій (Київ) розглядає міжкультурне співробітництво у Канаді та його вплив на зміни загальнодержавної канадської політики. В. Богатирець (Чернівці) [22] вивчає різні виміри канадського мультикультуралізму та внутрішньодержавний і міжнародний вплив на розвиток явища багатокультурності. Частково питанню мультикультуралізму приділяє увагу вже згадуваний Т. Лупул [23].

Ведучи мову про дослідження автохтонного канадського населення російськими науковцями, варто виділити професора кафедри соціальної педагогіки Російського державного соціального університету, д.п.н. Р. Хайрулліна, який доволі послідовно займається цією тематикою. Цікавий підхід у дослідженні має також професор, завідувач кафедри порівняльного вивчення національних літератур і культур у МДУ ім. Ломоносова, д.ф.н. О. Ващенко, який аналізує вплив місцевої культури аборигенних народів і традицій на формування ідентичності канадців. Канадський мультикультуралізм та його роль у творенні сучасної політичної нації досліджує К. Зайка [24] – співробітниця Інституту США і Канади РАН. Стосовно уваги до політики мультикультуралізму в Канаді, у 2003 р. члени Російського товариства вивчення Канади питанням політики та принципів «Культурної мозаїки» присвятили окремий науковий семінар [25].

Вивченню культурної сфери Канади присвячують небагато робіт, тому ця тема залишається малодослідженою, а наявні праці надають лише фрагментарні результати. Питання проблем захисту та збереження культурної спадщини в Україні та в країнах Європи і Америки, Канади, зокрема, вивчає Т. Катаргіна (Київ) і Т. Івасютин (Чернівці). Серед російського наукового кола питання канадської культури також є малодослідженою тематикою. І розглядається у працях згадуваної раніше професорки К. Ісаєвої та дослідниці Т. Щукіної.

Окремо можна виділити роботи, у яких проводиться дослідження жіночих та гендерних питань у канадському суспільстві та державі загалом. Українські науковці підіймали питання гендерних та жіночих аспектів канадської історії та повсякдення доволі побіжно – ці аспекти мають місце у викладах Н. Ковалішиної (Київ) та Л. Романишин (Тернопіль). Певною мірою у своїх роботах дослідниці приділяють увагу канадському досвіду гендерної політики, розвитку жіночого руху та діяльності українських жіночих організацій у Канаді. Втім, головним чином обидва науковці вивчають український жіночий рух у цій країні.

На російських теренах ця тематика також не є ґрунтовно дослідженою: питань гендерних студій певним чином торкалися такі авторки, як очільниця Інституту США та Канади Російської Академії Наук (1998-2003) Є. Ізраєлян (Москва) та Т. Забеліна (Москва). Перша дослідниця привертає увагу до запровадження у Канаді державної гендерної політики. Друга ж розглядає більш ранній період – розвиток програм захисту жінок від насилля, починаючи із волонтерського руху.

Окремий блок складають роботи, які приділяють увагу національним діаспорам у Канаді. Цей блок досліджень є популярним серед українських дослідників, оскільки водночас охоплює окрім царини всесвітньої історії, політологію, філологію, сферу культури і українські студії тощо. Цей напрям перспективний також і з погляду відкритості та зацікавленості у його

розвиткові з боку представників української діаспори у Канаді, які підтримують такі праці, сприяють проведенню досліджень: та, зрештою, надають різноманітні стипендії та гранти для українських науковців. До того ж Центр канадських студій ім. Рамона Гнатишина (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича) та Інститут дослідження української діаспори (Острозька академія) актуалізують дослідження української канадської діаспори. Варто відзначити внесок у розвиток цієї теми В. Макара (Чернівці), директора Центру канадських студій ім. Р. Гнатишина, сферу досліджень якого складає дослідження української діаспори та українсько-канадських міждержавних відносин [26]. Також варто зазначити здобутки д.п.н., професора В. Євтуха (Київ) [27; 28]. Важливим свідченням ґрунтовного і систематизованого вивчення української діаспори у Канаді є значна кількість дисертаційних робіт на цю тему, захищених в Україні протягом років незалежності. Окремо, міститься інформація про Т. Лупула, праці якого розвивають та поглиблюють українські канадські студії [29].

Другою великою групою досліджень є ті публікації, в яких автори вивчають питання канадських зовнішньополітичних відносин, місце Канади у міжнародних організаціях, питання миротворчої політики цієї країни тощо. В межах цієї групи також можна виокремити кілька підгруп, які будуть розглянуті детальніше.

До першої підгрупи цього блоку варто виокремити публікації, які приділяють увагу власне зовнішній політиці Канади. Питання канадської зовнішньої політики, загалом серед українських дослідників, є недостатньо вивченими. І. Черненко (Київ) аналізує із правової точки зору принципи зовнішньої політики Канади. С. Федуняк (Чернівці) [30] зосереджує увагу на політиці безпеки Канади початку 1990-х рр. Значно більше уваги питанням зовнішньополітичної діяльності Канади приділяють російські дослідники. Вже згадувана Є. Ізраелян цікавиться питаннями міжнародної політики та миротворчою роллю Канади. Московські дослідники Н. Комарова та А. Комаров аналізують роль канадської гуманітарної політики відносно Лівії та Афганістану; А. Учасєв (Саратов) цікавиться військовими силами Канади.

З-поміж досліджень, присвячених вивченню зовнішньої політики Канади варто звернути окрему увагу на публікації, сфокусовані на міжнародних відносинах Канади та США. Різноманітні аспекти економічних та політичних взаємовідносин між цими країнами аналізує Л. Коврик-Токар (Чернівці) [31], а також Н. Осташ (Київ). Канадсько-американським відносинами на рівні суспільства цікавиться вже згадувана раніше М. Бессонова.

Окремо варто виділити праці, зосереджені на вивченні канадсько-українських міждержавних відносин. Цим питанням присвячені праці таких українських дослідників, як вже названий В. Макар та д.п.н. І. Поліщук (Харків) [32]. Також можна виокремити дослідження, які розкривають міжнародні відносини між Російською Федерацією та Канадою. Серед російських науковців аспекти вивчення міждержавних російсько-канадських відносин та спроби порівняння потенціалу та реалій обох країн у різноманітних сферах є достатньо проаналізованими. Цим питанням приділяють увагу науковці А. Іванов, вище згадувана Є. Ізраелян, Є. Хорошилов (Москва) [33] та О. Комкова (Москва).

Підсумовуючи, відзначимо, що у цій публікації було здійснено спробу виявити основні напрями канадознавчих досліджень на пострадянському просторі на прикладі України та Росії. Авторка усвідомлює те, що не всі праці були охоплені та згадані у цьому матеріалі, і тому даний огляд не претендує на те, аби вважатися завершеним. У результаті опрацювання наукових доробків були виявлені певні подібності та відмінності у напрямках досліджень українських та російських науковців останніх десятиліть, та окреслені загальні тенденції у розвитку сучасного канадознавства. Так, спільним для обох країн є поверховість вивчення окремих напрямів, розпорошеність досліджень, різнобарвність тем, що відображається на відсутності системного дослідження Канади.

Серед найбільш розробленої проблематики як в Україні, так і Росії є питання історії та політики франкомовної провінції Квебек, соціально-політична сфера життя Канади, дослідження автохтонного населення, а також аспект міжнародної політики цієї держави у різних її форматах (відносини із США, Російською Федерацією, Україною, миротворча діяльність цієї держави тощо).

Втім, можна побачити і певну специфіку. Так, для українських канадознавчих досліджень характерним є фокусування на вивченні української діаспори у Канаді та

різноманітних аспектів життя нашої національної громади у різні періоди. А от сфера економіки, гендерних студій чи то культури здебільшого залишаються поза системною увагою вітчизняних науковців.

У російських роботах найбільш вивченими є теми, які охоплюють економічні аспекти історії та сучасної політики Канади, у той час як питання російської етнічної групи в Канаді не досліджується, незначні зрушення і у вивченні аспектів національної політики.

Канадські студії є перспективним для подальшого дослідження напрямом, адже Канада нині одна з небагатьох країн, яка попри внутрішню кризу власної політики багатокультурності, уникла загальної тенденції загострення нетолерантності і зберегла баланс у політиці щодо релігійних, етнічних та інших вразливих груп населення, зокрема біженців. Тому її досвід внутрішньої та зовнішньої політики може бути корисним як для Європи, так і для України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бессонова М.М. Канадознавство у незалежній Україні: проблеми та перспективи / Марина Бессонова // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування основних напрямів розвитку соціогуманітарних наук» (Дніпродзержинськ, 11-12 квітня 2014 р.) – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2014. – С. 57-59.
2. Бессонова М.М. Сучасний стан канадознавчих студій в Україні // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпропетровськ, 17 грудня 2011 р.): у 2-х частинах. – Д.: ТОВ Інновація, 2011. ч. 2. – С. 111-113.
3. Судак І.І. Формування та розвиток суспільно-політичних і економічних відносин між федеральним центром та провінціями у Канаді (1867 – 1939 рр.): Монографія / І.І. Судак. – К.: Вид-во КиМУ, 2014. – 224 с.
4. Немова Л.А. 2013 – трудный год для «правительства большинства» консерваторов / Людмила Немова // Канадский ежегодник. – 2013. – № 17. – С. 72-89.
5. Немова Л.А. 2014 год: Главные события в политической и экономической жизни Канады / Людмила Немова // Канадский ежегодник. – 2014. – № 18. – С. 86-102.
6. Минкова К. В. Канадский федерализм в торговых отношениях: внутриканадские торговые блоки / Кристина Минкова // Канадский ежегодник. – 2014. – № 18. – С.103-109.
7. Ломакина А.И. Нефтедобывающая промышленность Канады: проблемы внутриконтинентального функционирования / Анастасия Ломакина // Канадский ежегодник. – 2013. – № 17. – С. 98-108.
8. Катеринчук П.М. Еволюція канадського федералізму та проблема Квебека (80-ті – 90-ті рр. ХХ ст.) [Текст] : дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Катеринчук Павло Миколайович ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 179 с.
9. Сіромський Р.Б. «Тиха революція» в Квебеці (1960–1966) / Руслан Сіромський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – 2004. – Вип. 4: На пошану Миколи Павловича Ковальського. – С. 458–467.
10. Восприятие Квебека в России: научно-просветительский альманах / отв. Ред. В.А. Колленко. – М: АИКВР, 2001. – 215 с.
11. Максимова Д.Д. Северная политика провинции Квебек / Дарьяна Максимова // Канадский ежегодник. – 2013. – № 17. – С. 109-116.
12. Лупул Т.Я. Політизація етнічності як інституційний фактор сучасного процесу канадського націєтворення: монографія / Т.Я. Лупул. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 456 с.
13. Нохрин И.М. Общественно-политическая мысль Канады и становление национального самосознания (последняя треть XIX – начало XX вв.) / Иван Нохрин. – Huntsville: Altaspera Publishing & Literary Agency, 2012. – 232 с.
14. Еременко К.С. «Страна, ищущая себя»: Вопрос о статусе канадской нации в дискурсе канадских интеллектуалов 1950-1960-х гг. / Ксения Еременко // Канадский ежегодник. –2014. –№ 18. –С.57-68.
15. Минкова К.В. Национальная политика Канады и вызовы XXI века / Кристина Минкова // Канадский ежегодник. – 2013. – № 17. – С. 90-97.
16. Лупул Т.Я. Імміграція як фактор етнодемографічних змін в аналізі сучасного вітчизняного та зарубіжного мігрантознавства / Т.Я. Лупул // Вісник Одеського національного університету: Соціологія і політичні науки. – Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2007. – №15 (52). – С. 58 -73.
17. Ольхович О.В. Підготовка соціальних працівників до роботи з біженцями у вищих навчальних закладах США і Канади [Текст] : дис... канд. пед. наук : 13.00.04 / Ольхович, Оксана Володимирівна ; Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2008. – 223 с.
18. Бурейко Н.М. Спільні аспекти імміграційної політики США і Канади в 90-ті роки ХХ століття / Надія Бурейко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія. – Миколаїв: Чорноморський державний університет ім. Петра Могили, 2011. – Т. 155, Вип. 143. – С. 23-26.

19. Соколов В.И. Особенности иммиграции в Канаду / Василий Соколов // «Проблемы канадоведения в российских исследованиях» / Отв. ред. В. Т. Клоков. – Саратов: Наука, 2008. – С. 41-50.
20. Поляков А. Эволюция иммиграционной политики Канады в 1945-2001 гг. / А. Поляков // Актуальные проблемы истории Канады: современные подходы отечественной новистике. – Магнитогорск, 2009. – С. 156-165.
21. Козачук О.О. Корінне населення в державній політиці Канади [Текст] : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Козачук Олег Олександрович ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2010. – 211 с.
22. Богатирець В.В. Канадська багатокультурність: політичний досвід і суспільна практика (національний і глобальний виміри) [Текст] : дис... канд. політ. наук : 23.00.04 / Богатирець Валентина Вікторівна ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 215 с.
23. Лупул Т.Я. Етнокультурна спільнота як фактор розвитку політики багатокультурності в Канаді (за споминами Манолія Лупула) / Т.Я. Лупул // Історико-політичні-проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2008. – Т. 17-18. – С. 37-43.
24. Зайка К.В. Проблема национальной интеграции в условиях возрастающего этнокультурного многообразия (на примере Канады) [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / Зайка Ксения Валерьевна ; Ин-т философии РАН. – Москва, 2010. – 164 с.
25. Этнокультурная мозаика Канады и проблемы канадской идентичности: сборник статей, материалы междисциплинарного семинара / отв. ред. В.А. Коленко, В.И. Соколов. – М.: РОИК, 2003. – 224 с.
26. Макар В.Ю. Конгрес українців Канади – виразник інтересів / Віталій Макар // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 2008. – Т. 25-26. – S. 198-206.
27. Євтух В.Б. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / Євтух Володимир, Трошинський Володимир, Попок Андрій, Швачка Олена // Київський ун-т ім. Т. Шевченка; Центр сучасного суспільствознавства. – Київ: Фенікс, 2003. – 228 с.
28. Євтух В.Б. Українці в Канаді / В.Б. Євтух, О.О. Ковальчук // Центр пам'яткознавства АН України і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. – Київ: Будівельник, 1993. – 144 с.
29. Лупул Т.Я. Канадці українського походження у боротьбі за права етнокультурних у канадській федерації: досвід професора Манолія Лупула / Т.Я. Лупул // Друга міжнародна наукова конференція: Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Тези доповідей. Львів, 18-20 червня, 2008 року. – Львів: Вид-во національного університету «Львівська політехніка», 2008 – С.158-159.
30. Федуняк С. Політика Канади у сфері безпеки після завершення «Холодної війни» / Сергій Федуняк // Матеріали першої міжнародної конференції з Канадознавства, 26-28 лютого 2010 р. – Чернівці: 2011. – С. 80-83.
31. Коврик-Токар Л. Канада і США у контексті сучасного виміру взаємин: економічно-політичний аспект / Лариса Коврик-Токар // Матеріали першої міжнародної конференції з Канадознавства, 26-28 лютого 2010 р. – Чернівці: 2011. – С. 45-50.
32. Поліщук І. Україна-Канада: аналогії розвитку та контури співробітництва /Ігор Поліщук //Матеріали першої міжнародної конференції з Канадознавства, 26-28 лютого 2010 р. – Чернівці:2011. – С.63-66.
33. Хорошилов Е.Е. Канадский капитал в России [Электронный ресурс] / Евгений Хорошилов // Россия и Америка в XXI веке – Электронні дані – 2009. – № 3. – Режим доступу: <http://www.rusus.ru/?act=read&id=170> (дата звернення 31.12.2015 р.). – Назва з екрана.

Burtseva M.V. The main areas of Canadian studies: the overview of Ukrainian and Russian post-Soviet historiography

The author makes an attempt to systemize and summarize the achievements of Ukrainian and Russian scientists in the field of the Canadian Studies in the post-Soviet period. The article analyzes published materials that research history and politics of Canada in various areas of economic, political, social, cultural life of this country as well as international affairs. It determines main directions of research in historiography of Canadian Studies. The author indicates which aspects have been studied thoroughly and which aspects still need research in contemporary post-Soviet historiography.

Key words: historiography, Canadian Studies, Ukraine, Russia, post-Soviet science.

Бурцева М.В. Основные направления канадоведческих исследований: обзор украинской и российской постсоветской историографии.

Статья является попыткой систематизировать и обобщить научные достижения украинских и российских ученых в области канадоведческих студий в постсоветский период. Проведен раздел опубликованных текстов и наборок по сферам исследования истории и

.....
политики Канады в разных отраслях экономической, политической, внутренне-социальной, культурной и международной жизни этого государства. Определены основные направления канадоведческих исследований в историографии. Указано, какие вопросы основательно изучены, а так же те аспекты, которые являются недостаточно изученными и остаются так называемыми белыми пятнами в современной постсоветской историографии.

Ключевые слова: историография, канадоведческие студии, Украина, Россия, постсоветская наука.

УДК [314/316:32]-048.35:930(477)

Г. І. Калінічева

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено концептуальний аналіз наукових досліджень процесу модернізації, визначено наукові підходи українських вчених до змісту та проблем суспільно-політичної модернізації. Виокремлено напрями наукових розвідок модернізаційних процесів в українській історіографії, вказано, що суспільно-політична модернізація в Україні є об'єктивною необхідністю, закономірністю та відповіддю на виклики часу.

Ключові слова: модернізація, політична модернізація, суспільний розвиток, наукові дослідження, історіографія.

Геополітичні зрушення на рубежі ХХ-ХХІ століть та розбудова незалежної української держави поставили на порядок денний низку невідкладних завдань в економічній, політичній, соціальній, освітньо-науковій та інших сферах суспільного життя. Отримавши у спадок від радянської минувшини екстенсивну економіку, громіздкий партійний та бюрократичний апарат, який був складовою адміністративно-командної системи управління, а також науково-технологічну відсталість та заідеологізоване суспільство, Україна мала виробити оптимальну й ефективну стратегію соціального поступу, щоб ствердитися як, дійсно, незалежна й успішна держава. Проте, демагогічні заклики політиків, науково необґрунтовані реформації та соціальні експерименти перших років незалежності не тільки не дали очікуваних результатів, але й призвели до низки політичних та соціально-економічних криз.

Свроінтеграційні амбіції України детермінували вироблення та реалізацію стратегій інноваційного соціально-економічного поступу, оптимальних й ефективних підходів до формування зовнішньої політики. Складовими модернізаційної стратегії мали стати глибокі системні перетворення в державі, утвердження в ній демократії та верховенства права, оновлення політичної системи, формування цілісної демократичної ідентичності українського суспільства та розбудова громадянського суспільства, ствердження України як конкурентоспроможного та інвестиційного привабливого учасника глобальної економіки, поширення сучасних технологій політичного та економічного менеджменту, активізація людського капіталу, реформування освітньої і науково-технічної галузей тощо.

Складний і почасти суперечливий розвиток модернізаційних зрушень в Україні обумовив науковий інтерес вітчизняних суспільствознавців до цієї проблеми. Дослідники у галузі історії, економіки, соціальної філософії, політології, соціології, права, державного управління та інших галузей соціогуманітаристики включилися в активний науковий дискурс щодо змісту, напрямів, перспектив та викликів модернізації в Україні. Серед численних робіт, в яких розкриваються проблеми суспільно-політичної модернізації України, на особливу увагу заслуговують роботи В. Андрущенка, Ю. Волошина, Є. Головахи, В. Головка, В. Горбатенка, Г. Зеленько, В. Кременя, І. Кресіної, П. Кутуєва, О. Михайловської, М. Михальченка, О. Новакової, М. Паламарчука, Є. Перегуди, Т. Пояркової, Ф. Рудича, В. Ткаченка, В. Токовенко, Ф. Шульженка. У численних роботах українських науковців зазначається, що в основі модернізації, як однієї з необхідних умов становлення нового світового порядку, лежить визнання головною закономірністю соціального розвитку постійної зміни, ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до потреб раціонального та ефективного функціонування суспільства.

.....
политики Канады в разных отраслях экономической, политической, внутренне-социальной, культурной и международной жизни этого государства. Определены основные направления канадоведческих исследований в историографии. Указано, какие вопросы основательно изучены, а так же те аспекты, которые являются недостаточно изученными и остаются так называемыми белыми пятнами в современной постсоветской историографии.

Ключевые слова: историография, канадоведческие студии, Украина, Россия, постсоветская наука.

УДК [314/316:32]-048.35:930(477)

Г. І. Калінічева

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено концептуальний аналіз наукових досліджень процесу модернізації, визначено наукові підходи українських вчених до змісту та проблем суспільно-політичної модернізації. Виокремлено напрями наукових розвідок модернізаційних процесів в українській історіографії, вказано, що суспільно-політична модернізація в Україні є об'єктивною необхідністю, закономірністю та відповіддю на виклики часу.

Ключові слова: модернізація, політична модернізація, суспільний розвиток, наукові дослідження, історіографія.

Геополітичні зрушення на рубежі ХХ-ХХІ століть та розбудова незалежної української держави поставили на порядок денний низку невідкладних завдань в економічній, політичній, соціальній, освітньо-науковій та інших сферах суспільного життя. Отримавши у спадок від радянської минувшини екстенсивну економіку, громіздкий партійний та бюрократичний апарат, який був складовою адміністративно-командної системи управління, а також науково-технологічну відсталість та заідеологізоване суспільство, Україна мала виробити оптимальну й ефективну стратегію соціального поступу, щоб ствердитися як, дійсно, незалежна й успішна держава. Проте, демагогічні заклики політиків, науково необґрунтовані реформації та соціальні експерименти перших років незалежності не тільки не дали очікуваних результатів, але й призвели до низки політичних та соціально-економічних криз.

Свроінтеграційні амбіції України детермінували вироблення та реалізацію стратегій інноваційного соціально-економічного поступу, оптимальних й ефективних підходів до формування зовнішньої політики. Складовими модернізаційної стратегії мали стати глибокі системні перетворення в державі, утвердження в ній демократії та верховенства права, оновлення політичної системи, формування цілісної демократичної ідентичності українського суспільства та розбудова громадянського суспільства, ствердження України як конкурентоспроможного та інвестиційного привабливого учасника глобальної економіки, поширення сучасних технологій політичного та економічного менеджменту, активізація людського капіталу, реформування освітньої і науково-технічної галузей тощо.

Складний і почасти суперечливий розвиток модернізаційних зрушень в Україні обумовив науковий інтерес вітчизняних суспільствознавців до цієї проблеми. Дослідники у галузі історії, економіки, соціальної філософії, політології, соціології, права, державного управління та інших галузей соціогуманітаристики включилися в активний науковий дискурс щодо змісту, напрямів, перспектив та викликів модернізації в Україні. Серед численних робіт, в яких розкриваються проблеми суспільно-політичної модернізації України, на особливу увагу заслуговують роботи В. Андрущенка, Ю. Волошина, Є. Головахи, В. Головка, В. Горбатенка, Г. Зеленько, В. Кременя, І. Кресіної, П. Кутуєва, О. Михайловської, М. Михальченка, О. Новакової, М. Паламарчука, Є. Перегуди, Т. Пояркової, Ф. Рудича, В. Ткаченка, В. Токовенко, Ф. Шульженка. У численних роботах українських науковців зазначається, що в основі модернізації, як однієї з необхідних умов становлення нового світового порядку, лежить визнання головною закономірністю соціального розвитку постійної зміни, ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до потреб раціонального та ефективного функціонування суспільства.

Аналізуючи політичні, економічні, соціокультурні процеси, що відбуваються у сучасних державах, вітчизняні та зарубіжні дослідники послуговуються різними термінами: «трансформація», «модернізація», «транзит», «перехід», «реформа», «перетворення», «революція» тощо. Суспільні зміни можна розглядати під різними кутами зору: трансформації і модернізації, прогресу і регресу, революції й еволюції тощо. Використання науковцями широкого понятійно-категоріального апарату для пояснення соціальних змін обумовлене складністю, неоднозначністю, багатовимірністю та варіативністю соціально-економічного та політичного розвитку різних країн. У сучасній Україні найчастіше використовується трансформаційний, модернізаційний та революційний підходи до розгляду суспільних змін.

Метою статті є здійснення концептуального аналізу модернізації та наукових підходів українських суспільствознавців до змісту, напрямів та проблем модернізаційного процесу.

Вперше термін «модернізація» був застосований у 1770 р. філософом Маркізом Де Кондорсе для визначення спроможності людей науково спрямовувати зміни у суспільстві. У XVIII ст. «модерність» розумілася просвітниками комплексно: державна модернізація була тісно пов'язана з економічною, яка унеможлиблювалась без суспільної модернізації. У свою чергу, суспільна модернізація мала спиратись на культурні зміни, яких можна було досягти при певній підтримці державних структур. Системне й комплексне дослідження процесу та проблем модернізації розпочалося з другої половини XX століття, коли в американських та європейських університетах сформувалися потужні наукові школи під керівництвом соціологів Т. Парсонса, Е. Шилза і Р. Дарендорфа, політолога Л. Пая і економіста У. Ростоу.

У розвитку глобальної теорії модернізації як певної сукупності конкретних теорій, розроблених і розроблюваних в економічній, політичній, соціокультурних сферах різними дослідницькими колективами і авторами, виокремлюють три етапи. Перший етап (середина 1940-х – 1960-х рр.) – зародження концепцій соціально-політичної модернізації, пов'язане з іменами таких теоретиків, як У. Ростоу, Д. Аптер, Г. Алмонд, Д. Пауелл, які розробили основні постулати теорії модернізації: універсалізм, технологічний детермінізм, вестернізацію, критику основних характеристик традиційних суспільств. Друга половина 1960-х – початок 1970-х рр. позначилась критикою теорії модернізації (Р. Бендікс) та виробленням нових підходів до аналізу суспільних процесів. Другий етап (1970-ті – 1980-ті рр.) – відхід від америкоцентризму й євроцентризму, характеризувався появою більш виважених ідей, заснованих на різноманітних чинниках політичного, соціального, економічного розвитку і зосередженні уваги на проблемі стабільності політичного розвитку як передумові соціального та економічного прогресу. Виокремлюються ліберальний (Р. Даль, Г. Алмонд, Л. Пай) та консервативний (С. Хантінгтон, Дж. Нельсон, Х. Лінц) напрями теорії модернізації. Третій етап (кінець 1980-х рр. – теп. час). – утвердження концепції «модернізація в обхід модерніті (сучасності)», яка обґрунтовує можливість соціально-політичної модернізації на основі збереження соціокультурних традицій того чи іншого суспільства без нав'язування чужих (західних) зразків (А. Абдель-Малек, Ш. Айзенштадт, С. Хантінгтон та ін).

Західні теорії модернізації другої половини XX ст. спиралися на класичні постулати еволюції та еволюціонізму і тлумачилися як рух до прогресивного ускладнення й удосконалення. Соціальна рівновага, згідно цим теоріям, мала ґрунтуватись на ліберальній демократії, раціональному управлінні, індустріальній економіці, комплексному розподілі праці, статевої рівності, згасанні класових, релігійних і національних конфліктів, масовому споживанні тощо. На противагу західним теоріям модернізації, в СРСР набули поширення теорії «розвиненого соціалізму» та «соціорієнтації» для країн третього світу.

Перебіг економічних, політичних, соціокультурних подій упродовж 1960-1980-х рр. призвів до внесення коректив у західні теорії модернізації, зокрема, у 60-ті рр. XX ст. набув популярності соціоісторичний підхід до аналізу суспільства. У роботах Р. Арона, Д. Белла, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, О. Конта, Р. Міхельса, В. Парето, Г. Ріккєрта, П. Сорокіна, Г. Спенсера, А. Токвіля органічно були поєднані соціологія та історія. Предметом досліджень західних суспільствознавців з другої половини 1980-х рр. стали оригінальна (або спонтанна) та вторинна (або віддзеркальна) модернізації. Сучасні науковці виокремлюють також органічні, революційні та наздоганяючі (наздоганінні) різновиди модернізації. У багатоманітності та всеохопності розуміння модернізації, нині вона дедалі більше розглядається як суперечливий процес, що тяжіє до конфліктів не лише на стадії становлення, а й на рівні «розвинутих» країн.

В українському суспільствознавстві існує кілька підходів до визначення поняття «модернізація», оскільки процеси модернізації характерні для різних сфер життєдіяльності суспільства. Так, терміном «модернізація» позначається механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення та складна сукупність соціально-економічних, культурних та політичних змін, що відбуваються у суспільстві [1, с. 238]. В енциклопедичному словнику «Філософія політики» науковці вказують, що поняття модернізації охоплює дослідження кардинальних суспільних змін у різних вимірах: *історичного процесу* (а всередині нього – історична ранньокapіталістична модернізація у країнах західної цивілізації; модернізація в умовах бюрократичного державно-монополістичного капіталізму і сучасні зміни у країнах, які ще відстають від передових), *суспільства як системи* (синхронний аналіз економічної, соціально-політичної й культурної модернізації); модернізації *людської особистості* [2, с. 371]. Автори «Політологічного енциклопедичного словника» тлумачать модернізацію як процес трансформації суспільства, який супроводжується активізацією відповідних інститутів, соціальною мобілізацією, розширенням політичної, соціальної та економічної участі громадян, поширенням ідеології узгодженого вільного підприємництва, інституціями типу кластерів, кооперацій, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених [3, с. 208]. Виокремлюється вітчизняними науковцями політична модернізація [4, с. 364]. В «Економічній енциклопедії» модернізація розглядається як процес оновлення, осучаснення, часткового технічного й технологічного переоснащення промислових і сільськогосподарських підприємств у відповідності до нових потреб і норм, показників якості [5, с. 468].

У вітчизняній науковій літературі існує декілька підходів до тлумачення терміну та визначення сутності модернізації, здебільшого вона розглядається під кутом зору цивілізаційної теорії. Так, М.І. Михальченко модернізацією називає «будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне поліпшення в економічній, політичній сферах» та розглядає її як частину більш широкого процесу трансформації [6, с. 33, 34]. Аналізуючи висвітлення модернізації у науковій літературі в рамках цивілізаційного підходу, вчений вказує на те, що «один підхід, на наш погляд, однобокий, розглядає модернізацію як долучення до європейської (християнської) цивілізації. Інший – більш зважений, розглядає модернізаційні процеси в рамках концепції плюралізму розвитку світових цивілізацій, коли модернізація розглядається як природний, але прискорений процес освоєння вже існуючих цивілізаційних досягнень у рамках «своєї» цивілізації і включення в суспільне життя країни досягнень інших цивілізацій» [6, с. 32]. М.І. Михальченко акцентує свою увагу на тому, що модернізація орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку і реалізацію нових цілей, задач, пріоритетів, стратегій. За його баченням, модернізація – це творчо-перетворювальна функція розвитку, але специфічна – як засіб оновлення суспільства. Не можна не погодитися з думкою науковця про те, що «модернізація, дійсно, є незавершеним проектом – проектом, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, що завершило модернізаційний проект, може вирушати на історичний смітник» [6, с. 35]. Тому очевидним, на думку вченого, є завдання прискореної модернізації українського суспільства: «...Україні терміново потрібно розв'язувати проблеми не тільки в аспекті модернізації навздогін, щоб зрівнятися з розвинутими країнами світу, а й виперджальної модернізації. Потрібно не тільки залучати передові світові технології в промисловість, сільське господарство, сферу обслуговування, політичний і освітній процеси, у науку й культуру, але й створювати свої нові науково-технічні, політичні, освітні технології, що були б конкурентноспроможними на світовому ринку матеріальних і духовних цінностей» [6, с. 34].

Р. Войтович так само, як і М. Михальченко [6, с. 34-35], диференціює поняття модернізації та трансформації. «Якщо модернізація передбачає адаптовану до сучасних вимог зміну процесу з набуттям ним нової позитивної якості, то трансформація являє собою перетворення внутрішньої сутності певного явища та переведення його з одного стану функціонування в інший», – вказує дослідниця. Водночас вона звертає увагу на те, що ототожнення категорій модернізації та осучаснення є також неправильним, адже це категорії, які методологічно не збігаються між собою. На думку Р. Войтович, «...осучаснення є складовою модернізації, оскільки воно передбачає наявність певного еталона сучасності, зіставлення з яким породжує прагнення досягти або зрівнятися з вищим рівнем. Це безпосередньо викликано тим, що в умовах глобалізації відбувається нерівномірний розвиток держав, оскільки співіснують так звані передові, розвинені та відстаючі країни, для яких

.....
характерна така форма співіснування, як «наздоганяючий розвиток», осучаснення ж підтягує його до найвищих стандартів такого розвитку» [7, с. 16].

Деякі дослідники, зокрема Г.І. Зеленько, розрізняють країни з органічним та неорганічним розвитком (наздоганна модернізація). Автор стверджує, що на розвиток останніх впливають переважно зовнішні, а не внутрішні чинники, тому зміни в економіці, культурі, політиці та соціальній сфері доволі часто не узгоджуються між собою. Так, Г. Зеленько стверджує, що в Україні бракує не лише об'єктивних, а й суб'єктивних передумов реалізації «польського сценарію» – сценарію динамічної та послідовної модернізації. На її думку, успіх Польщі у модернізаційних процесах лише почасти можна пояснити сприятливішою, ніж в Україні, стартовою ситуацією та зовнішніми впливами. Не менш важливу роль відіграла послідовна внутрішня й зовнішня політика владних еліт і характер створеної ними політико-правової моделі [8].

В.П. Горбатенко наголошує, що сьогодні є можливість подолати стереотипні уявлення про модернізацію як поєднання різномірних соціально- історичних процесів, що характеризують індустріалізацію у країнах розвинутого капіталізму або ж як сукупність процесів, що супроводжують політичні зміни в країнах «третього світу» [9, с. 24-25]. За його баченням, якщо процес модернізації є органічним стосовно конкретно взятого суспільства, то він проходить чотири основні стадії: 1) усвідомлення мети; 2) консолідацію модернізаторськи налаштованої еліти; 3) період трансформації; 4) інтеграцію суспільства на новій основі [10, с. 7].

Для посткомуністичних країн, у т.ч. й для України, модернізація означає прискорений рух до цивілізованих структур та високого рівня життя, яких можна досягти на основі нових технологій і зрілих політичних відносин. З огляду на велику кількість різночитань у розумінні змісту, масштабів та напрямів модернізації, найчастіше використовується механізм політичної модернізації – запозичення, копіювання, імітація зразків, яка здійснюється в конкретно-історичному та соціокультурному контексті тієї чи іншої країни з урахуванням національних традицій. Політична модернізація, за В. Горбатенком – це «практичне втілення елементів раціональної влади і політичної бюрократії шляхом поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до цілей; диференціацію політичної структури, орієнтовану на створення ефективної інституційно-рольової системи; ослаблення і заміщення традиційних еліт модернізаторськими; подолання вітчуження населення від політичного життя й забезпечення його індивідуальної та групової участі у ньому; постійне вдосконалення нормативної і ціннісної системи суспільства [9, с. 25].

Комплексний аналіз здобутків і втрат, перспектив і викликів процесу модернізації українського суспільства здійснено у монографії В.В. Цветкова та В.П. Горбатенка «Демократія –Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства». Автори неупереджено розкрили проблеми стихійного виникнення й цілеспрямованого утвердження в Україні демократії як сучасного цивілізаційного процесу та визначили специфіку взаємодії таких фундаментальних політико-правових феноменів, як демократія, управління, бюрократія. Логічною складовою монографії є визначення перспектив еволюційної трансформації українського суспільства через розвиток соціальної правової держави і громадянського суспільства, гуманізацію суспільно-політичних процесів [11].

Більшість українських вчених відзначають, що процес політичної модернізації охоплює, як правило, три основні сфери: політичну систему, політичну культуру, політичну поведінку. У науково-аналітичних матеріалах експертів Національного інституту стратегічних досліджень [12], академічних установ України [13], у колективних [14; 15; 16; 17] та одноосібних [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25] монографіях науковці сходяться у думці, що складовими суспільно-політичної модернізації є: формування нової модернізаторської політичної еліти; зростання динамізму політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій; зниження ступеня відчуження громадян від політичної влади; забезпечення реальної участі народу у політичному житті; отримання громадянами об'єктивної, неупередженої інформації; постійне вдосконалення цінностей та норм у системі політичної культури. Зауважимо, що вказані вище складові змісту суспільно-політичної модернізації є віддзеркаленням процесу демократизації суспільства, тому можна вважати, що демократизація політичної системи є основним змістом її модернізації.

Зокрема, у монографії «Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз» розкривається основний напрям розвитку суспільства в умовах модернізації та його складові: становлення ефективно діючих владних структур; формування консолідаційної ідеології та сучасної української політичної нації; утвердження інноваційної моделі економіки; визначення стратегії зовнішньої політики. З огляду на нинішню соціально-політичну ситуацію в Україні та ментальний розкол у суспільстві, особливої актуальності набувають позиції авторів монографії щодо необхідності подолання політичного та ідеологічного протистояння у процесі модернізаційних заходів. За переконанням науковців, «...потрібно рішуче відкинути націоналістичні концепції «української України» і «України для українців», які до останнього часу утверджувалися на державному рівні і по суті є спробою формування не національної ідеології, а ідеології «титової нації», що внесло розкол у багатонаціональне українське суспільство, українську політичну націю і поставило під загрозу цілісність України» [15, с. 166].

Узагальнюючи науковий доробок вітчизняних суспільствознавців з проблематики суспільно-політичної модернізації, видається можливим виокремити наступні напрями наукових розвідок в українській історіографії: 1) наукові роботи, в яких обґрунтовуються концептуальні та методологічні засади модернізаційних процесів; 2) наукові студіювання процесу демократизації суспільно-політичного життя як основного напрямку модернізації; 3) дослідження демократизації державно-політичних інститутів як складової модернізаційних процесів; 4) наукові розвідки партійно-політичного виміру демократичної модернізації; 5) наукові праці, в яких розкриваються проблеми громадсько-політичної сфери, розбудови громадянського суспільства, формування політичної нації; 6) наукові роботи, присвячені різним аспектам процесу формування модернізаторської еліти; 7) дослідження, в яких здійснено аналіз процесу модернізації державного управління та місцевого самоврядування; 8) наукові публікації, в яких розкриваються різні аспекти взаємодії в тріаді «держава – особа – суспільство» у процесі модернізації; 9) наукові праці, предметом дослідження яких виступають економічні, зовнішньополітичні, безпекові, науково-технологічні, освітньо-наукові, культурні аспекти модернізації; 10) наукові розвідки, присвячені аналізу цінністих, ідеологічних, моральних, соціокультурних вимірів процесу модернізації.

Таким чином, проведені дослідження стану наукової розробки проблеми суспільно-політичної модернізації в українській історіографії дає підстави для ствердження, що вона залишається актуальною темою для українського суспільствознавства упродовж всього періоду незалежності. Серед наукової громадськості існує плюралізм підходів щодо визначення змісту та напрямів модернізації: вона не завжди розглядається як лінійний процес; етапи модернізації в кожній країні мають свою специфіку; модернізація однієї сфери не завжди детермінує модернізаційні зміни в інших сферах; проведення реформ у будь-якій сфері суспільного життя при оперті лише на адміністративні важелі формує зону підвищених ризиків. Водночас, більшість вітчизняних науковців солідарні у тому, що, попри наявність комплексних, фахових наукових розробок українських вчених, процеси суспільно-політичної модернізації у нашій державі відбувалися без довгострокової науково-обґрунтованої політичної та соціально-економічної стратегії. Проте, незважаючи на кризові синдроми модернізації, на які також вказують українські дослідники, модернізаційні процеси у всіх сферах суспільно-політичного життя в Україні є об'єктивною необхідністю, закономірністю та відповіддю на виклики часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сучасний словник із суспільних наук / О.Г. Данильян, М.І. Панов (ред.). – Х.: Прапор, 2006. – 432 с.
2. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; упоряд. В. П. Горбатенко, А.Г. Саприкін; ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкін. – К.: Генеза, 1997. – 395 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко; відп. ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.] ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Українська асоціація політологів. – 2.вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.
5. Економічна енциклопедія: у 3 т. / гол. ред. Б.Д. Гаврилишин. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 2 / відп. ред. С.В. Мочерний. – 2001. – 848 с.
6. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

7. Войтович Р. Модернізація державного управління в умовах глобалізації / Р. Войтович // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2013. – № 2. – С. 14-23.
8. Зеленько Г.І. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г.І. Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 216 с.
9. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В.П. Горбатенко. – К.: Академія, 1999. – 239 с.
10. Горбатенко В.П. Проблеми політичної модернізації українського суспільства / В.П. Горбатенко // Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування. Збірник науково-експертних матеріалів / За ред. М.М. Розумного. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2007. – 94 с.
11. Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
12. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. наук.-аналіт. доп. / за ред. М.М. Розумного (заг. ред.) та ін.; Нац. ін-т стратег. дослідж. – К.: НІСД, 2011. – 322 с.
13. Політико-правові стандарти ЄС і напрями вдосконалення моделі модернізації сучасної України : наук. записка / [Горбатенко В.П. та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: [б. в.], 2011. – 106 с.
14. Кремень В.Г., Ткаченко В.М. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / В.Г. Кремень, В.М. Ткаченко. – К.: ДрУк, 1999. – 446 с.
15. Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз : монографія / за заг. ред. Ф.М. Рудича] ; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2013. – 445 с.
16. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: колект. монографія / відп. ред.: О.М. Балакірева, О.П. Шестаковський; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – Київ : Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2014. – 339 с.
17. Перспективи та напрями модернізації політичної системи України: монографія / за ред. д-ра політ. наук, проф. О. М. Кіндратець; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – 337 с.
18. Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні / О.В. Новакова; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ : Видавництво СХУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.
19. Висоцький О.Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації: монографія / О.Ю. Висоцький. – Д.: Інновація, 2012. – 130 с.
20. Перегуда Є.В. Виконавча влада України. Політико-правові аспекти модернізації : монографія / Є.В. Перегуда. – К.: Логос, 2013. – 405 с.
21. Лахижа М.І. Модернізація публічної адміністрації: теоретичні та практичні аспекти: монографія / М.І. Лахижа ; Укоопспілка, Полтавський ун-т споживчої кооперації України. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. – 289 с.
22. Шульженко Ф.П. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації: монографія / Ф.П. Шульженко ; Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К.: КНЕУ, 2007. – 390 с.
23. Ханстантинов В.О. Політичний вимір толерантності: ідеї та проблеми: монографія / В.О. Ханстантинов ; Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – 333 с.
24. Пояркова Т.К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання: монографія / Т.К. Пояркова. – Суми : Університетська книга, 2015. – 351 с.
25. Паламарчук М.О. Виклики модернізації в Україні: політичні аспекти: монографія / М.О. Паламарчук; за ред. О. В. Литвиненка. – К.: НІСД, 2014. – 152 с.

Kalinicheva H.I. Social and political modernization as a subject of scientific discourse in Ukrainian historiography.

The article conceptually analyzes the research of the process of modernization and defines scientific approaches of Ukrainian scientists towards the content and main issues of social and political modernization. The author determines main directions of scientific investigations in Ukrainian historiography in the field of modernization processes and states that social and political modernization in Ukraine is an objective necessity, normal and appropriate response to challenges of the time.

Key words: modernization, political modernization, social development, scientific research, historiography.

Калиничева Г.И. Общественно-политическая модернизация как предмет научного дискурса в украинской историографии

В статье осуществлен концептуальный анализ научных исследований процесса модернизации, определены научные подходы украинских ученых к содержанию и проблем общественно-политической модернизации. Выделены направления научных исследований модернизационных процессов в украинской историографии, указано, что общественно-политическая модернизация в Украине является объективной необходимостью, закономерностью и ответом на вызовы времени.

Ключевые слова: модернизация, политическая модернизация, общественное развитие, научные исследования, историография.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(47+57): 929Сталін»1879/1953»(049.32)

П. М. Кравченко

ХЛЕВНЮК ОЛЕГ. СТАЛИН. ЖИЗНЬ ОДНОГО ВОЖДЯ: БИОГРАФИЯ. – МОСКВА: АСТ: CORPUS, 2015. – 464 с.

У статті прорецензована книга відомого російського історика Олега Хлевнюка, в якій він, на основі найновіших досягнень світової історіографії та широкої документальної бази дослідив головні віхи біографії диктатора Й.Сталіна. Один із головних висновків автора полягає в тому, що діяльність радянського вождя не була історично закономірною і мала злочинний характер.

Ключові слова: тоталітаризм, індустріалізація, колективізація, великий терор, диктатор, абсолютна влада, злочинець.

Ми живемо в час, коли в світі в цілому, в окремих країнах відбуваються події, що швидко змінюють світ і наші уявлення про його майбутнє. У такі кризові, перехідні епохи різко підвищується інтерес до історії, особливо до конкретних особистостей, з ім'ям яких пов'язуються перемоги чи невдачі розвитку держав, регіонів чи людської цивілізації в цілому.

Суперечливі процеси, що відбуваються останні 15 років у Російській Федерації, посилення у внутрішньому розвитку авторитарних тенденцій, у зовнішній політиці – спроба «ввійти в ту ж річку» – відновити Росію у рамках СРСР, – різко підвищили інтерес до «героїчного минулого», до подій та окремих особистостей, оцінка діяльності яких інколи діаметрально протилежна. Стосується це і Й.Сталіна, відношення до якого серед громадян нинішньої Росії дуже різне. Незважаючи на величезну кількість історичної літератури про «вождя всіх народів», що розкриває, на основі великої кількості джерел, справжнє обличчя диктатора, влада, визнаючи в окремих випадках його «незначні помилки», віддає перевагу так званим досягненням на кшталт: «переміг у війні», «створив ядерну зброю», «знищив усіх ворогів», «при Сталінові був порядок» тощо. У сусідній північній державі здійснюється продумана на державному рівні кампанія, мета якої – повна реабілітація Сталіна, а значить – і його діянь: відкривають музеї його імені, споруджуються пам'ятники тощо. Часто це набирає навіть гротескних форм, однак факт залишається фактом: Російська держава заповзятливо виховує своїх громадян у просталінському дусі ворожості і нетерпимості до інших країн і народів, культивує в них відчуття переваги «русского мира» над іншим світом.

На цьому тлі значною подією став вихід нової книги знаного російського історика Олега Хлевнюка, автора низки досліджень з історії сталінського режиму, присвяченої життю і діяльності Й.Сталіна. Хоча, на перший погляд, що нового можна сказати про нього? Перевага дослідження О.Хлевнюка якраз і полягає в тому, що він зумів у порівняно невеликій за об'ємом монографії (464 с.) по-новому розглянути й оцінити роль і значення цієї особи в історії.

Звичайно, про Й.Сталіна є багата історична література, та необхідно звернути увагу на те, що у більшості своїй серйозні дослідження написані в кращому разі у 90-х роках минулого століття. Можна назвати такі прізвища, як Р. Такер, Р. Медведев, Д. Волкогонов. З тих пір змінилась історіографія, стала доступною значна кількість архівних документів. З цього погляду книга О. Хлевнюка є найгрунтовнішим дослідженням біографії радянського диктатора, особливо на фоні величезної кількості «бульварної» літератури про Сталіна та його поплічників, що заповонила книжкові полиці.

Сам автор, визначаючи завдання свого дослідження, зазначив, що останнім часом у Росії кількісно переважає псевдоісторична апологія вождя. Автори публікацій відрізняються рідкісним невіглаством, а нестача знань компенсується агресивністю суджень, використанням фальшивих «джерел» або ж викривленням реальних документів чи їх замовчуванням. У зв'язку з цим О. Хлевнюк своїм завданням визначив дослідження основних процесів і явищ, що найбільш яскраво і зрозуміло характеризують Сталіна, його час і пов'язану з його іменем систему, яку часто називають сталінською.

Характеристика джерельної бази книги, зроблена на початку, дає можливість читачеві при бажанні більш ґрунтовно вивчити окремі сторони життя і діяльності вождя. Автор показує

.....
переваги і недоліки тих чи інших джерел і документів, підкреслюючи надзвичайну суб'єктивність окремих, наприклад, мемуарної літератури.

Зважаючи на неможливість висвітлити всі чи принаймні більшість подій, пов'язаних з діяльністю Сталіна, автор умовно розділив книгу на два тексти. Один досліджує особу і систему влади Сталіна на фоні подій 2-5 березня 1953 року, коли диктатор перебував в агонії, а другий розкриває головні етапи біографії вождя в хронологічній послідовності. На наш погляд, така форма викладу матеріалу є дуже вдалою і зручною для читача, який може відразу звернутися до ознайомлення з періодом, що його найбільш цікавить.

Характеризуючи свою книгу, О.Хлевнюк в одному з інтерв'ю зазначив, що при написанні дослідження він намагався бачити його – Сталіна – поступки – не з точки зору початку ХХІст., а так, як все виглядало для самого вождя в той чи інший час. До речі, сьогодні саме на цьому спекулюють деякі дослідники, виправдовуючи насильство, жорстокість рішень і дій вождя «об'єктивними умовами, необхідністю» тощо, виходячи з концепції про безальтернативність історії. О.Хлевнюк, навпаки, стверджує, що в історичних подіях велику роль відіграє особа, її рішення тощо, і, зважаючи на це, історія багатоваріантна. Автор приходить до висновку, що Сталін – злочинець, і підтверджується його вердикт численними документами, зокрема – наказами, розпорядженнями, підписаними вождем, про арешти, заслання, розстріли, винищення цілих народів, соціальних груп тощо. А вихваляння Сталіна – від невігластва, незнання історії. Люди в переважній більшості випадків майже нічого не знають про ті часи, і створюють образ минулого як противагу сьогоденній дійсності, вважаючи, що тоді було значно краще.

Книга настільки насичена конкретним фактичним матеріалом, що зробити його повний аналіз неможливо: це може здійснити читач. Тому зупинимось на найважливіших, на наш погляд, біографічних фактах, наведених у дослідженні, які розкривають суть Сталіна як людини, політика, вождя.

Характеризуючи роки життя та діяльності молодого Джугашвілі, автор звертає увагу на багато факторів (соціальне походження, національність, місце проживання), які впливали на формування його характеру, стилю поведінки тощо. Важливим є й те, що майбутній диктатор не отримав систематичної освіти: чотири роки навчання в духовній семінарії навряд чи дали необхідні для керівника його рангу знання з економіки чи якоїсь іншої науки... Хоча в цьому відношенні Сталін не відрізнявся в гірший бік від абсолютної більшості керівництва партії, що розпочала побудову нового суспільства за ними ж видуманими «економічними законами».

Далі формування особистості Сталіна відбувалось у засланні, тюрмах, у підпіллі, що теж значною мірою відбилось на його характерові. Його впертість, цілеспрямованість, підтримка ленінської стратегії і тактики зіграли не останню роль в тому, що у 1917-1921 рр., коли більшовики вели жорстоку боротьбу за владу, він опинився на верхніх щаблях керівництва партії. А посада Генерального секретаря, на яку він був призначений у 1922 р., відкрила перед ним надзвичайно широкі перспективи і можливості.

Боротьба за владу в партії, що розпочалась в останні роки життя Леніна, розгорілась з новою силою після його смерті. У ній Сталін виявив справжню майстерність апаратних ігор, прибравши почергово всіх своїх політичних суперників. Автор звертає увагу, що Сталін уже в середині 1920-х рр. у боротьбі з опонентами почав використовувати органи державної безпеки, і ця тема ще потребує окремого дослідження.

О.Хлевнюк не випадково виділяє в біографії вождя його поїздку до Сибіру у січні 1928 р., що стала переломним моментом в історії країни. Саме з цього часу починається швидкий демонтаж НЕПу. Як зазначив автор, рішеннями, прийнятими під час поїздки, Сталін фактично пропонував відкинути непівські принципи взаємовідносин з селом. Це, до речі, яскраво прослідковується на Поділлі 1928 р.

А далі був «ультралівий» переворот, в результаті якого Сталін прибрав з керівництва своїх останніх опонентів – М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, і розпочав побудову соціалізму. Крім індустріалізації, одночасно розпочалась боротьба з селянством, індивідуальний сектор якого знищувався силою, а замість нього за допомогою тієї ж сили селян заганяли до колгоспів. Автор переконливо доводить, що саме така політика призвела до грандіозного голоду.

Зазначено, що, хоча голод охопив величезні території з кількістю населення 70 млн осіб, та найбільшого розмаху він досяг в Україні та на Північному Кавказі. О.Хлевнюк наводить слова відомого дослідника сталінізму в Україні Х.Куромії, що для Сталіна українські селяни

були під подвійною підозрою, і як селяни, і як українці». Історик не вживає терміну «геноцид» щодо Голодомору в Україні, та його документальна база приводить читача саме до такого висновку. Це був один з найбільших злочинів особисто Сталіна та його однодумців. У роки другої п'ятирічки вождь, зважаючи на повну деградацію сільського господарства, пішов на поступки селянам, дозволивши їм вести особисте господарство. Колгоспи, створені такою страшною ціною, до останніх днів свого існування не могли забезпечити продовольством радянських людей, яскраво демонструючи свою неефективність.

А перша п'ятирічка, плани якої не були виконані, за переконанням автора, заклала основи малоєфективної, вкрай затратної, обмежено інноваційної моделі індустріалізації, що проіснувала декілька десятиліть з незначними змінами. По-іншому їй не могло бути, адже в основі всіх рішень були політичні переконання вождя, а не власне економіка.

Основа існування сталінського режиму – насильство. О.Хлевнюк не випадково багато уваги приділяє подіям, що передували «Великому терору» 1937-1938 рр., детально зупинившись на вбивстві С.Кірова 1 грудня 1934 р. та його наслідках для радянської країни. Автор стверджує, що Сталін остаточно утвердився в думці, що партію і країну необхідно піддати масовій і жорсткій чистці, у 1936-1937 рр.. Він, за переконанням автора, прагнув фізично знищити чи запроторити в табори тих, кого він вважав реальними чи потенційними ворогами, «п'ятою колоною». Стосувалося це й окремих національностей. Документи свідчать, що головним організатором і керівником репресій, у тому числі і масових убивств, був особисто Сталін. Результатом був розстріл приблизно 700 тис. людей за неповних півтора року, тобто щодня в середньому в СРСР розстрілювали до 1500 «ворогів народу». Таких масових убивств у мирний час історія ще не знала.

Знищивши, з одного боку, своїх «ворогів», Сталін породив мільйони нових, адже Великий терор викликав, крім іншого, масове невдоволення серед людей, що яскраво виявиться під час Другої світової війни, коли на боці Німеччини будуть воювати декілька мільйонів радянських громадян.

Значну увагу автор приділяє політичній діяльності Сталіна напередодні Другої світової війни, даючи, наприклад, оцінку пактові Молотова-Ріббентропа як поділу Європи на сфери впливу між двома агресорами. У такому ж руслі розглядаються окупація частини Польщі, Прибалтійських країн, радянсько-фінська війна 1939-1940 рр., відторгнення від Румунії Бессарабії. Жертвами радянської цих невеликих регіонів до початку німецько-радянської війни стали біля 370 тис. чол., що породило масовий рух опору, особливо в Західній Україні та в Прибалтиці.

Розглядаючи діяльність Сталіна в 1941-1945 рр., автор приходять до висновку, що вождь, принаймні, у 1941-1942 рр. проявив себе як невмілий, а часто й просто безграмотний полководець. Свідченням цього були, наприклад, втрати червоної Армії у 1941 р.: вони склали, за неповними офіційними даними, вбитими, пораненими й полоненими 4.5 млн чол.. По суті, армія, що вступила в бій 22 червня 1941 р., перестала існувати. Свою роль зіграла як неготовність до оборонної війни, так і низька дієздатність політичного й військового керівництва країни. Саме Сталін заборонив, наприклад, відступити військам, що обороняли Київ, за Дніпро, що закінчилось оточенням приблизно півмільйонного угруповання радянських військ. Такі приклади були і в 1942 р., коли військові операції планувались під безпосереднім керівництвом Сталіна, наприклад, наступ під Харковом, що закінчився катастрофічною поразкою військ Південно-Західного фронту та контрнаступом німців на Сталінград. Таке управління військами і привело в кінцевому результаті до прийняття таких рішень, як наказ № 270 від 16 серпня 1941 р. та наказ № 227 від 28 липня 1942 р., написані, очевидно, Сталіним. Звинувачуючи війська в зрадництві, боягузтві, дезертирстві, вождь звично робив наголос на репресіях, спрямованих як проти військових, так і проти їх рідних та близьких, намагаючись таким чином змінити катастрофічну ситуацію на фронті на краще.

Велику увагу О. Хлевнюк приділив політиці режиму на звільнених від окупантів територіях. У зраді звинувачувались мільйони людей, які саме з вини Сталіна перебували певний час в окупації чи в полоні. Більше того: вождь увів принцип колективної відповідальності націй і народів за співробітництво з загарбниками. Чеченці, інгуші, кримські татари, калмики, карачаївці, балкарці, інші народи підлягали депортації. У 1943-1944 рр. були проведені справжні військові операції, під час яких були насильно переселені понад мільйон чоловік – ще один злочин режиму, який по праву теж можна назвати геноцидом.

Характеризуючи політику генералісимуса Сталіна після закінчення війни, автор зазначає, що в цілому вона залишилась такою ж, як і в 1930-х рр.. У старіючого диктатора не було причини проводити якісь реформи. Пріоритети залишалися такими ж: вугілля, сталь, чавун, нафта, армія. Прихильність до старих методів проявилась і в посиленні репресивних заходів, особливо під час голоду 1946-1947 рр., від яких постраждали мільйони людей. Серйозною проблемою для Сталіна була партизанська війна в західних регіонах СРСР, зокрема і в Західній Україні, де збройних опір режимові був особливо масовим і впертим.

Диктатор в останні роки життя намагався контролювати і своїх нових сателітів у Європі та Азії, навчаючи їх покірності та обов'язковості виконання вказівок вождя. У книзі розповідається про його відносини з керівником Югославії Й. Броз Тіто, який у кінцевому результаті був оголошений «фашистом» за непокірність. Значна увага приділена відносинам Сталіна і комуністичного лідера Китаю Мао дзеДуна.

Суттєві чистки робив Сталін у політичному керівництві країни. Тривожним сигналом для його оточення була Ленінградська справа, кадрові чистки після XIX з'їзду КПРС, коли такі поплічники вождя, як В. Молотов і Л. Каганович не ввійшли до Бюро Президії ЦК. А в жовтні-листопаді 1952 р. розпочалась одіозна «справа лікарів», за сутністю подібна до середньовічного «полювання на відьом». Все це, за переконанням О. Хлевнюка, насамперед, означало те, що Сталін хотів тримати важелі управління в своїх руках до останньої хвилини свого життя.

У післявоєнній економічній політиці, зазначає автор, Сталін повторював ті ж самі помилки, що і в роки першої п'ятирічки: він залишався прихильником пріоритету важкої промисловості і гонки озброєнь за будь-яку ціну. Особливо страждало від такої політики сільське господарство, йти на поступки якому Сталін категорично відмовлявся. Давалося визнавати, що, як зазначає автор, основою сталінських уявлень про світ був крайній антикапіталізм.

Сьогодні багато говорять про Сталіна як талановитого керівника, що збудував могутню країну. Та такі твердження не витримують критики вже з тієї причини, що відразу після смерті вождя його наступники почали ліквідувати його характерні риси, розуміючи їх неефективність. Навіть у роки системної кризи і розпаду СРСР, зазначає автор, керівництво не наважилось повернутись до сталінської моделі, яку сьогодні наслідують тільки у Північній Кореї.

І на ще одне важливе питання дає відповідь О. Хлевнюк: чи був Сталін необхідний? Однозначно – ні. Не були необхідністю ні перманентні репресії, ні колективізація з голодоморами, ні депортації народів. У всіх цих заходів була одна мета – збереження одноосібної влади.

Завершу словами автора, які, на наш погляд, розкривають сутність вождя: «Кінцевий результат його духовної освіти, самоосвіти, політичного досвіду і характеру представляв собою малопривабливу, але надзвичайно корисну для втримання влади ментальну суміш. Сталінське спрощення дійсності, зведення її до протистояння класів, капіталізму і соціалізму пережило самого Сталіна і його систему».

Переконаний, що книга буде корисною всім, хто хоче більш ґрунтовно зрозуміти природу сталінського режиму, логіку дій диктатора, наше сьогодення.

Kravchenko P.M. Khlevniuk Oleg. Stalin: New Biography of a Dictator. – Moscow, ACT: CORPUS, 2015. – 464 p.

The article deals with the review on the book of Oleg Khlevniuk, a well-known Russian historian, in which he investigates the main dates of biography of the dictator J. Stalin based on the latest achievements of world's historiography and wide documentary base. One of the main conclusion of the author lies in the fact that the activity of the Soviet dictator was not historically predictable and had a criminal character.

Keywords: totalitarianism, industrialization, collectivization, a great terror, a dictator, an absolute power, a criminal.

Кравченко П. Н. Хлевнюк Олег. Сталин: жизнь одного вождя: /биография. – Москва, ACT: CORPUS, 2015. – 464 с.

В статье процензирована книга известного российского историка Олега Хлевнюка, в которой он, на основе новейших достижений мировой историографии и широкой

.....
документальної бази досліджував основні вехи біографії диктатора І.Сталіна. Один з головних висновків автора полягає в тому, що діяльність радянського вождя не була історично закономірною і мала злочинний характер.

Ключові слова: тоталітаризм, індустріалізація, колективізація, великий терор, диктатор, абсолютна влада, злочинець.

УДК 94 (477.43/44)

Ю. А. Зінко, В. А. Тучинський

БО ТИ ЛЮБИВ, В ДУШІ БЕРІГ, ЯК СКАРБ КОШТОВНИЙ, УКРАЇНУ: ЖИТТЄПИС УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА ІВАНА ДЕМИДОВИЧА ЮРЧЕНКА / УПОРЯДНИК ТА АВТОР ПЕРЕДМОВИ О.МЕЛЬНИЧУК. – ВІННИЦЯ: «НІЛАНД – ЛТД», 2015. – 268 с.

У статті проведено аналіз книги спогадів Івана Демидовича Юрченка – українського інтелектуала, вихідця з Поділля, активного учасника національно-визвольних змагань 1917-1920 років, відомого в середовищі української діаспори США педагога та громадського діяча.

Ключові слова: Україна, національно-визвольна боротьба, українська культура, спогади, тоталітарний режим, еміграція.

У розвитку історичних подій провідна роль належить непересічним та яскравим особистостям. Саме через аналіз їх місця та ролі у важливих подіях історії можна реконструювати об'єктивну картину минулого.

Рецензована книга виносить на розсуд читача мемуари зовсім не знаного в Україні, але добре відомого в середовищі української діаспори США та Канади педагога та громадсько-просвітницького діяча Івана Демидовича Юрченка.

Публікація складається із передмови укладача, професора Олега Мельничука (с.3-9), спогадів про батька доньки І. Юрченка – Наталії Невмержицької (с. 9-11), спогадів І.Юрченка (с. 11-252). У книзі читач знайде також цікаві додатки, зокрема доповідь дружини Івана Юрченка – Валентини на тему «Голодомор України 1932-1933 років» (с. 252-262), виголошену в культурному центрі української православної церкви США 7 листопада 1999 року, а також вірш написаний нею на сороковини смерті свого чоловіка (с. 263-264). Слова із цього вірша винесено укладачем у назву книги.

Передовсім відмітимо ґрунтовну передмову укладача, завдяки клопіткій праці якого рукопис було видруковано. У ній містяться біографічні відомості про автора, почерпнуті із джерел особового походження родини Юрченків. Із них дізнаємося, що Іван Юрченко народився 1897 року в селі Мельниківці, нині Немирівського району Вінницької області, помер 1983 року в США. Похований на території православного центру Святого Андрія в Бавнд-Бруці, неподалік Нью-Йорка. Завдяки феноменальній пам'яті, автор мемуарів зміг відтворити події починаючи із раннього дитинства. На фоні власного життя Іван Юрченко показав характерні риси та особливості повсякденного життя українського селянства у найтрагічніший період його історії. У книзі спогадів характеризується система освіти Російської імперії початку ХХ століття, а також становище освітньої сфери 1920-1930-х років ХХ століття в умовах становлення комуністичного тоталітарного режиму, участь українців в Першій світовій війні та національно-визвольних змаганнях 1917-1920 років. Однак найяскравіше у книзі відображено трагічну долю української національної інтелігенції в умовах радянської репресивно-каральної системи, а також її непросте життя в еміграції. Спомини закінчуються 1966 роком, коли автор припинив роботу в школі Українознавства у Нью-Йорку.

Варто зауважити про те, що мемуари як найважливіший різновид історичних джерел особового походження, в оцінці історичних подій та явищ не позбавлені суб'єктивності, а тому вимагають до себе критичного ставлення. Водночас мемуари серед інших історичних джерел мають свої переваги. У них часто зберігається інформація про такі події історичного процесу, якої нема і здебільшого не може бути в інших видах джерел. Зокрема, у рецензованій праці, більше ніж в інших, міститься інформація про особисті стосунки між учасниками історичних подій, сімейний побут, еволюцію політичних поглядів представників української інтелігенції в

.....
документальної бази досліджував основні вехи біографії диктатора І.Сталіна. Один з головних висновків автора полягає в тому, що діяльність радянського вождя не була історично закономірною і мала злочинний характер.

Ключові слова: тоталітаризм, індустріалізація, колективізація, великий терор, диктатор, абсолютна влада, злочинець.

УДК 94 (477.43/44)

Ю. А. Зінко, В. А. Тучинський

БО ТИ ЛЮБИВ, В ДУШІ БЕРІГ, ЯК СКАРБ КОШТОВНИЙ, УКРАЇНУ: ЖИТТЄПИС УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА ІВАНА ДЕМИДОВИЧА ЮРЧЕНКА / УПОРЯДНИК ТА АВТОР ПЕРЕДМОВИ О.МЕЛЬНИЧУК. – ВІННИЦЯ: «НІЛАНД – ЛТД», 2015. – 268 с.

У статті проведено аналіз книги спогадів Івана Демидовича Юрченка – українського інтелектуала, вихованця Поділля, активного учасника національно-визвольних змагань 1917-1920 років, відомого в середовищі української діаспори США педагога та громадського діяча.

Ключові слова: Україна, національно-визвольна боротьба, українська культура, спогади, тоталітарний режим, еміграція.

У розвитку історичних подій провідна роль належить непересічним та яскравим особистостям. Саме через аналіз їх місця та ролі у важливих подіях історії можна реконструювати об'єктивну картину минулого.

Рецензована книга виносить на розсуд читача мемуари зовсім не знаного в Україні, але добре відомого в середовищі української діаспори США та Канади педагога та громадсько-просвітницького діяча Івана Демидовича Юрченка.

Публікація складається із передмови укладача, професора Олега Мельничука (с.3-9), спогадів про батька доньки І. Юрченка – Наталії Невмержицької (с. 9-11), спогадів І.Юрченка (с. 11-252). У книзі читач знайде також цікаві додатки, зокрема доповідь дружини Івана Юрченка – Валентини на тему «Голодомор України 1932-1933 років» (с. 252-262), виголошену в культурному центрі української православної церкви США 7 листопада 1999 року, а також вірш написаний нею на сороковини смерті свого чоловіка (с. 263-264). Слова із цього вірша винесено укладачем у назву книги.

Передовсім відмітимо ґрунтовну передмову укладача, завдяки клопіткій праці якого рукопис було видруковано. У ній містяться біографічні відомості про автора, почерпнуті із джерел особового походження родини Юрченків. Із них дізнаємося, що Іван Юрченко народився 1897 року в селі Мельниківці, нині Немирівського району Вінницької області, помер 1983 року в США. Похований на території православного центру Святого Андрія в Бавнд-Бруці, неподалік Нью-Йорка. Завдяки феноменальній пам'яті, автор мемуарів зумів відтворити події починаючи із раннього дитинства. На фоні власного життя Іван Юрченко показав характерні риси та особливості повсякденного життя українського селянства у найтрагічніший період його історії. У книзі спогадів характеризується система освіти Російської імперії початку ХХ століття, а також становище освітньої сфери 1920-1930-х років ХХ століття в умовах становлення комуністичного тоталітарного режиму, участь українців в Першій світовій війні та національно-визвольних змаганнях 1917-1920 років. Однак найяскравіше у книзі відображено трагічну долю української національної інтелігенції в умовах радянської репресивно-каральної системи, а також її непросте життя в еміграції. Спомини закінчуються 1966 роком, коли автор припинив роботу в школі Українознавства у Нью-Йорку.

Варто зауважити про те, що мемуари як найважливіший різновид історичних джерел особового походження, в оцінці історичних подій та явищ не позбавлені суб'єктивності, а тому вимагають до себе критичного ставлення. Водночас мемуари серед інших історичних джерел мають свої переваги. У них часто зберігається інформація про такі події історичного процесу, якої нема і здебільшого не може бути в інших видах джерел. Зокрема, у рецензованій праці, більше ніж в інших, міститься інформація про особисті стосунки між учасниками історичних подій, сімейний побут, еволюцію політичних поглядів представників української інтелігенції в

Російській імперії періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 років, українізації та трагічних міжвоєнних років.

Рецензовану книгу спогадів можна умовно розділити на кілька частин. У першій, що займає майже половину тексту, Іван Юрченко згадує своє дитинство та юність. Цікавою видається інформація про заснування села Мельниківці, яку автор почерпнув із усної історії, народних переказів його родичів та мешканців села. Свій родовід автор дослідив до четвертого покоління. Спогади дитинства занурюють читача у цікавий світ традицій та культури подільського селянства початку ХХ століття, значне місце при цьому займає опис родинної народної педагогіки, а також сімейних взаємин, відзначення релігійних та народних свят. Особливо цікаво у праці описано господарське життя селян, поширені на селі ремесла та промисли. Спогади І. Юрченка є цікавим джерелом для дослідження повсякденного життя українського селянства, а тому потребують подальшого вивчення.

У книзі спогадів автор детально описує період свого навчання у початковій школі та учительській семінарії. Із тексту, зокрема дізнаємося про те, що, незважаючи на тотальну русифікацію, вже у другому та третьому класі початкової приходської школи завдяки патріотично налаштованим учителям школярі знайомилися із «Кобзарем» Т. Шевченка, «Історією України» М. Грушевського та «Історією культури» І. Огієнка. Автор спогадів, зокрема, згадує як у неділю, чи інші святкові дні до його батьків приходили родичі та сусіди. Батько просив його читати для них «Історію України», а також художні твори українських письменників.

Окремий розділ у роботі займають спогади автора про період навчання в учительській семінарії. Цікавою видається та їх частина, де характеризуються взаємини між викладачами та учнями, особливості викладання різних предметів. З особливою теплотою І. Юрченко згадує своїх наставників, зокрема, вчителя історії Кохана, що був свідомим українцем. Патріотично налаштований педагог у недільні дні збирав учнів у класі і читав «Кобзаря» Т. Шевченка, уривки з історії України, після чого вони разом співали українські пісні.

Значне місце у спогадах займає участь автора у Першій світовій війні. Із них можна зробити висновок про те, що національно свідомі українці розглядали війну не лише як імперіалістичну та загарбницьку, а також чужу та братовбивчу для українців, що опинилися по обидва боки воюючих сторін та змушені були вбивати один одного. За таких умов значна частина із них, що воювали у російській армії, пропонувала стати на бік Австро-Угорської імперії, в якій українцям жилося значно краще ніж у Російській. У зв'язку із цим ставилось завдання проводити пропагандистську роботу серед українських солдат російської армії, підриваючи, таким чином, її боєздатність. Поразка Росії в цій війні розцінювалася автором мемуарів як перемога українців. Після Лютневої революції 1917 року розпочався процес створення українізованих частин у російській армії, які у майбутньому стали на захист Української революції 1917-1920 років.

Іван Юрченко, як і інші українські патріоти, що виношували ідею створення Української незалежної держави визнали, як зраду, рішення Центральної Ради про розпуск Першого Українського корпусу та інших українських військових частин. Як національно свідомий українець, він брав активну участь у боротьбі проти польських військ на Поділлі навесні 1918 року, а в часи гетьманування П. Скоропадського знову вступає до українського війська. Розцінивши угоду Гетьмана з Денікіним як зраду національних інтересів, І. Юрченко одним із перших перейшов на бік Директорії і у складі куреня Січових Стрільців брав активну участь у роззброєнні гетьманських, німецьких та білогвардійських військ, а також боях проти Червоної Армії, захищаючи Україну від більшовицьких окупаційних військ.

Особливе місце у праці займають спогади міжвоєнного періоду, які містять оцінку автором найтрагічніших сторінок історії українського селянства. У них читач знайде детальний опис «Калинівського дива», що, за висловом автора мемуарів, «сколихнуло великий релігійний народний рух, який набрав такої сили та розголосу, що налякав владу, яка на деякий час припинила знищення христів, монастирів та церков». На прикладі села Мельниківці у спогадах можна відслідкувати причини та наслідки колективізації, а також події Голодомору 1932-1933 років. Із особливим трагізмом у спогадах описано діяльність сільських активістів, які вривалися до помешкань селян та забирали не лише останні продукти, а також предмети домашнього вжитку та особисті речі. Як свідчать спогади, до таких акцій партійні активісти залучали навіть школярів, які вилазили на горища та забирали звідти насіння та сушені фрукти.

Автор детально описує механізм репресивно-каральної машини більшовицької влади, багаторазове перебування у Вінницькій та Брацлавській в'язниці, заслання на Північ. Знайомлячись із працею І.Юрченка у повній мірі відчуваєш трагічну долю української інтелігенції періоду політичних репресій 1920-1930-х років, яскравим представником якої він був.

Невелика за обсягом частина публікації присвячена періоду радянсько-німецької війни 1941-1945 років, під час якої І.Юрченко відновив роботу школи у рідному селі та працював у ній директором. У 1943 році емігрував до Німеччини, пізніше до США.

Із споминів періоду еміграції нашу увагу привертає, насамперед, опис подій пов'язаних із педагогічною діяльністю автора. У 1958 році Іван Юрченко створив школу українознавства при осередку Спілки Української Молоді ім.Тараса Чупринки в Нью-Йорку та був її директором протягом 1958-1966 років. У той час в 11 класах школи навчалось 212 учнів. З теплотою автор згадує учителів, зокрема, професорів С. Демчишена та К. Заклинського, які викладали у школі історію. В українській школі США було добре налагоджено національне виховання учнів, проводилася значна кількість цікавих та патріотичних виховних заходів.

Відзначимо, що книга спогадів має ще одну цікаву рису, вона написана барвистою народною українською мовою, яку автор зумів зберегти проживаючи тривалий час в еміграції. На підтвердження цього наведемо фрагмент із спогадів дитячих років автора. «В кінці квітня краса природи перекидалась із левадів і лісів на сади. Величезні розлогі черешні, вишні, сливи, яблуна, груші по черзі вкривалися біло-рожевим цвітом. Ні темного стовбура, ані листя не було видно. Все село перетворювалося на великі молочні гори і пахощі впоювали все повітря. А до того ще перед вікнами хати пишався розквітлий бузок, красувався колотень, лелія, а потім вергінія, півонія, рожа і безліч інших. Вечорами і ранками тільки і чути було гудіння працюючих бджілок, що одна поперед другої спішили зібрати з квіток нектар на будівлю своїх комірок для меду».

Загалом у рецензованій книзі мемуарів події описано досить реалістично. Праця І. Юрченка допомагає наповнити історичний процес живим подихом епохи, взаємозв'язками між подіями і людьми, звертає увагу сучасного дослідника не лише на знакові епізоди минулого, а й на особисті долі безпосередніх творців історії. Варто також зауважити про те, як вдало автор спогадів показав історію родини Юрченко на тлі героїчних та трагічних подій історії ХХ століття. Завдяки книзі із історичного забуття на батьківщину повернуто ім'я ще одного українського патріота – Івана Юрченка.

Праця є значним внеском у поповнення джерельної бази української мемуаристики ХХ століття. Вона стане у пригоді науковцям, викладачам, студентам, а також всім любителям минувшини у вивченні складних та спотворених радянською історіографією подій вітчизняної історії першої половини ХХ століття.

Zinko Yu. A., Tuchynsky V. A. Because thou hast loved and in the soul kept Ukraine as treasure: life of the Ukrainian patriot Ivan Demidovich Yurchenko / introduction by O. Melnychuk. – Vinnytsia, "Niland – LTD", 2015. – 268 p.

The article reviews the book of Ivan Demidovich Yurchenko memoirs – Ukrainian intellectual, native of Podillia region, an active participant of the national liberation struggle of 1917-1920, known in the USA Ukrainian diaspora as a teacher and public figure.

Keywords: Ukraine, the national liberation struggle, Ukrainian culture, memories, totalitarian regime, emigration.

Зинько Ю. А., Тучинський В. А. Ты любил, в душе берег, как драгоценность Украину: жизнеописание украинского патриота Ивана Демидовича Юрченко / составитель и автор предисловия о.мельничук. – Винница: «Ниланд – ЛТД», 2015. – 268 с.

В статье прорецензирована книга воспоминаний Ивана Демидовича Юрченко – украинского интеллигента, уроженца Подолья, активного участника национально-освободительной борьбы 1917-1920 годов, известного в среде украинской диаспоры США педагога и общественного деятеля.

Ключевые слова: Украина, национально-освободительная борьба, украинская культура, воспоминания, тоталитарный режим, эмиграция.